MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. : 486
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. : 20

ESKİÇAĞ TARİHİNİN ANAHATLARI

I

Doç. Dr. Bülent İplikçioğlu

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
ISTANBUL — 1990

Dr. M. Nejat SEFERCİOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. : 486
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. : 20

Nejat SEFERCİOĞLU
Bağışıdır.

ESKİÇAĞ TARİHİNİN ANAHATLARI

I

Doç. Dr. Bülent İplikçioğlu

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
ISTANBUL — 1990

D
57
.165
1990
1-c-
k.5
M0151377

T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ
Kütüphane ve Dokümantasyon
Daire Başkanlığı
DEMİRBAŞ NO: M0151377

ISBN : 975-400-028

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖNSÖZ

Bu ders kitabı, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde 1984 yılından bu yana vermekte olduğum Eskiçağ Tarihi ders notlarından yola çıkılarak hazırlanmıştır. Eskiçağ Tarihi ile ilgili genel bilgiler ile Eski Önasya ve Mısır Tarihi konularından oluşan bu birinci bölümü, daha sonra Eski Hellen, Hellenizm ve Roma Tarihleri ile Hellenizm ve Roma Devirlerinde Anadolu Tarihi'ni kapsayacak olan ikinci bölüm izleyecektir.

Amacım, Eskiçağ Tarihi alanında Türk dilinde eksikliği duyulan ve gerçekleştirilmesi uzun zaman ve büyük gayret gerektiren bir el kitabı hazırlamak değil, yalnızca, Tarih öğrenimi gören üniversite öğrencilerine Eskiçağ Tarihi hakkında kısa, genel bilgiler verebilmek ve daha sonra bu konularda uzmanlaşmak isteyenlere Eskiçağ Tarihi'ni ana hatlarıyla tanıtmaktır. Bu bakımdan birçok eksikliğinin bulunduğunu önceden kabul etmek zorunda olduğumuz kitap, Eskiçağ Tarihi alanında akademik düzeyde araştırma yapma ilgisini uyandırabilirse, kanımca asıl amacına ulaşmış olacaktır.

Kitabın basılmasında yardımlarını esirgemeyen, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sayın Dekanı Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'a Dizin'i hazırlayan, ayrıca metnin tashihinde yardımcı olan asistanım Sayın Melisa Orhon'a ve baskıda emeği geçen İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi'nin tüm görevlilerine burada kalpten teşekkür ediyorum.

Bülent İplikçioğlu

T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ
Kütüphane ve Dokümantasyon
Daire Başkanlığı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

ESKİÇAĞ TARİHİNE BAŞLARKEN ... 9

Üniversite ve Tarih Öğrenimi ... 9
Bilim Dalı Olarak «Tarih» ... 10
Terminolojik Anlamları ile «Tarih» ... 11
Tarih'in Tanımı ... 11
Kaynakça ... 14

ESKİÇAĞ TARİHİ ... 15

Yer ve Zaman ... 15
Kaynakça ... 19
Eskiçağ Tarihi'nin Temelleri ve Bunları Araştıran Bilimler ... 21
1) Kronoloji ... 21
2) Coğrafya ... 22
3) Antropoloji ... 23
Kaynakça ... 25
Eskiçağ Tarihi'nin Kaynakları ve «Temel Bilimleri» ... 26
Kaynakça ... 32
Eskiçağ Tarihi Araştırmalarının Tarihçesi ... 34

ESKİ ÖNASYA TARİHİNİN ANAHATLARI ... 45

MEZOPOTAMYA ... 45

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi ... 45
2. Mezopotamya Tarihi'nde Siyasal Gelişmeler ... 47
a. Sumerler ... 47
b. Akkadlar ve Sumer «Rönesansı» ... 50

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Babilliler ... 51
d. «Dağ Kavimleri» ... 53
e. Assurlular ... 54
f. Yeni Babilliler ... 55
g. MÖ 539'dan Sonraki Mezopotamya Tarihi'ne Kısa Bir Bakış ... 56
Kaynakça ... 57
3. Mezopotamya Uygarlığı ... 59
a. Hukuk ve Devlet ... 59
b. Ekonomi ... 61
c. Ahali ve Toplumsal Yapı ... 63
d. Din ... 64
e. Sanat ve Kültür ... 67
Kaynakça ... 70

ANADOLU ... 71

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi ... 71
2. Hititler ... 72
a. Siyasal Gelişmeler ... 72
b. Hitit Uygarlığı ... 74
Kaynakça ... 76
3. Frigler ... 77
Kaynakça ... 78
4. Lidyalılar ... 79
a. Siyasal Gelişmeler ... 79
b. Uygarlık ... 79
Kaynakça ... 81
5. Urartu ... 82
Kaynakça ... 83

İRAN ... 84

1. Coğrafya Koşulları ... 84
2. Tarihöncesi Dönem ve Pers Egemenliğine Kadar Siyasal Gelişmeler ... 84
Kaynakça ... 87
3. Pers Egemenliği ... 88
Kaynakça ... 90

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Pers Egemenliğinden Sonra İran 91
Kaynakça 93

SURİYE-FİLİSTİN 94

1. Coğrafya ve Tarih Koşulları 94
2. Erken Dönem ve Bölge Ahalisinin Oluşumu 95
Kaynakça 98
3. Fenikeliler 99
Kaynakça 100
4. İbraniler 101
Kaynakça 103
5. Eski Suriye ve Filistin'in Kültür Tarihi Açısından Önemi 104
Kaynakça 106

ESKİ MISIR TARİHİNİN ANAHATLARI 107

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi 107
2. Mısır Tarihi'nde Siyasal Gelişmeler 108
a. Erken Devir 109
b. «Eski Devlet» 109
c. «Orta Devlet» 110
d. «Yeni Devlet» 111
e. Geç Devir 113
f. Hellenizm ve Roma Devirlerinde Mısır 114
Kaynakça 114
3. Mısır Uygarlığı 116
a. Hukuk ve Devlet 116
b. Ahali, Toplumsal ve Ekonomik Yapı 117
c. Din 119
d. Sanat ve Kültür 121
Kaynakça 125

DİZİN 127

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ESKİÇAĞ TARİHİNE BAŞLARKEN

Üniversite ve Tarih Öğrenimi :

Günümüzde «Tarih» öğrenimini seçen öğrenci, daha birinci yarıyılda birçok değişik sorunla karşı karşıya bulunuyor. Üniversiteye yeni giren bir gencin çevreye alışmasını öteden beri olumsuz yönde etkilemiş olan bu sorunların elle tutulur nedenleri vardır : örneğin yüksek okulların havası orta öğretim kurumlarından çok değişiktir; bilim dalları öğrencinin yabancılık çekeceği bir öğrenim ve araştırma sistemi getirmektedir. Buna organizasyon, pedagoji, her şeyden önce de öğrenci sayısının pek kabarık olmasından ileri gelen güçlükler eklenirse, Üniversiteye yeni başlayan birisinin ne denli büyük bir çabanın eşiğine geldiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu bakımdan «Tarih» öğrenimine yeni başlayan öğrenciler için öngörülen derslerin ilk saatlerinde bu bilim dalına ve asıl konumuzu oluşturan «Eskiçağ Tarihi»ne ilişkin kuramsal (teorik) ve uygulamalı (pratik) bilgilerin sistematik bir biçimde verilmesinde büyük yarar vardır. Böylece yeni öğrencilerin, öğrenimlerinin başında, kendilerine belli bir yol ve yöntem seçmelerinde yardımcı olunabilineceğini umuyoruz.

Üniversite, öğrencinin mesleki ve bilimsel kişiliğini kendi kendine geliştirdiği bir öğretim kurumudur. Öğretim üye ve yardımcıları yalnızca yol göstericidir. Öğrenci, «bilim ve bilimsel araştırma özgürdür» ilkesine bağlı kalarak, hocalarının da yardımıyla öğrenim yaptığı bilim dalının konusuna, yöntemlerine uygun biçimde araştırmayı, bunu yaparken de eleştirmeyi Üniversitede öğrenmektedir. Hiçbir bilgi durağan (statik) değildir. Bilgilerimiz, yeni araştırmalarla, yeni düşüncelerle durmadan yeni boyutlar kazanmaktadır. Değişen, demek ki dinamik bir özellik gösteren bilgilerimizin yenilenmesi, ancak araştırma yolları ve yön-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

temlerinin bilinmesi ve uygulanmasına bağlıdır. İşte Üniversitenin işlevi, bu araştırma yöntemlerini sistematik bir biçimde öğretmektir. Öğrenci ise öğrendiği yöntemlerle kendi kendine bilgi edinecek, bilgisini geliştirecektir. Ne her şey Üniversitedeki öğrenim yıllarında öğrenilebilir, ne de öğrenimin bitmesi öğrenmenin sonu demektir. Üniversitede kazanılan araştırma becerisi ile mesleğini yürütmeye başladıktan sonra da, gerek meslekle ilgili, gerekse meslek-dışı konularda, hep yeni bilgiler edinme, kendi kendini yenileme çabası içinde olmak gerekmektedir. Demek ki Üniversite, öğrencilerin yaşama atılmak için geçecekleri en önemli aşamalardan biridir. Üniversite, sistematik bir biçimde düşünmeyi öğreten en önemli toplumsal kurumdur. Öte yandan Tarih öğrenimi yapan gençlerin önemli bir bölümü ileride Orta Öğretimde ders vereceklerine, onlar da kendilerinden sonraki kuşakların yetiştirilmesinde görev alacaklarına göre, Tarih dalını seçen gençlerin Üniversitede bulundukları süre içinde bilimsel kişiliklerini geliştirmeye özellikle özen göstermeleri gerekmektedir. Böylece gerçeği nesnel olarak araştırma ruhunu orta dereceli okullarımıza değin götürebileceklerdir; böylece gençliği daha o sıralarda düşünmeye itebilecekler, onlara düşünmenin yollarını sistematik bir biçimde öğretebileceklerdir. Bunun Türkiye'deki eğitim sorunlarını, dahası içinde bulunduğumuz büyük kültür sorununu çözümlemede büyük katkıları olacaktır.

Bilim Dalı Olarak «Tarih» :

Önce bilimin ne olduğu üzerinde durmakta yarar var. Bilim, eşyanın ve olayların düşünce yoluyla anlaşılması, kavranmasıdır. T. H. WEIER, «sistemli düşünsel etkinlikte bulunma» biçiminde bilimi tanımlıyor. Bizde Batı ile temasa geçildikten sonra «bilim» sözcüğü daha çok pozitif bilimlerin karşılığı olarak Arapça'dan alınan «fen» sözcüğü ile karşılanmıştır.

Tarih'in bilim olarak ne olduğunu ya da ne olabileceğini öğrenciler gerçekte Üniversitedeki günlük çalışmalarında anlayacaklardır. Başka bir deyişle, öğrenci ancak tarihsel sorunlarla karşı karşıya kaldığı zaman tarihin niteliği niceliği, yöntemi ve amacı konusunda belli bir düşünceye varabilecektir. Demek ki

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tarih'in bilim olarak kavranabilmesi, ancak kuramla uygulamanın yanyana olmasına bağlıdır. Şöyle de söylenebilir: *baştan bilinmeyen olaylara uygulanacak hiçbir tarih kuramı yoktur.* Bu durum, sosyal bilimlerle fen bilimleri arasında en belirgin fark olarak ortaya çıkıyor. Demek ki, tarihsel bir kavramı matematiksel bir biçimde dile getirmek olanak dışıdır. Tarihte her zaman olaylara dönüş, kuramla olaylar arasında bağıntıları gözden geçirme, çıkan sonuçları düzeltme ve değiştirme vardır. Bu nedenle «bilim olarak Tarih», günümüzdeki bilimsel kuramlar içinde önemli ve güncel bir yer tutmaktadır.

Terminolojik Anlamları ile «Tarih» :

Şimdi bu bilgilerin ışığı altında Tarih'in tanımına, oradan da Eskiçağ Tarihi'nin konusuna ve yöntemlerine geçebiliriz. Tarih'i tanımlamadan önce, konumuzda bir terminoloji sorunu olduğunu da belirtmekte yarar vardır: örneğin «Tarih» deyince, ilkin «*olmuş şey*» akla gelmektedir, yani «*geçmişin tümü*» (= bununla Tarih biliminin ilgilendiği «*materiae*» söylenmek istenmektedir). «Tarih» deyince *olan şeyin tasviri* ya da *işlenmesini* de anlamaktayız. Örneğin «Fransız Devrimi Tarihi», «Almanya'da Nasyonal Sosyalizm» ya da «Tanzimat Dönemi Osmanlı Tarihi». Bunlardan başka Tarih, geçmişin araştırılmasına yönelik tüm bilimsel uğraşılarımıza da verilen addır; bu ise Tarih'in bir *bilim dalı* olmasıdır.

Tarih'in Tanımı :

Bu değişik kavramların yalnızca «Tarih» sözcüğüyle belirtilmesi nedeniyle, Tarih'in kesin bir tanımını vermek doğal olarak güçleşmektedir. Almanca'da «Tarih» anlamına gelen «Geschichte» sözcüğü Almanca «geschehen = olmak, olagelmek»ten gelirken, İngilizce'deki «history» ya da Fransızca'daki «histoire» sözcükleri kavram açısından daha açıktır. Bu sonuncular Yunanca «historia = araştırma, bilgi, anlatma» ile «historein = sormak, bildirmek» sözcüklerinden türemiş, Latince kanalıyla bu dillere geçmiştir. Türkçe'de İlkçağ insanlarını konu edinen öyküler, efsanevi masallar anlamına gelen «esatir» sözcüğü de Arapça üzerinden

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dilimize girmiş aynı sözcükten başkası değildir. Dilimizdeki «Tarih» sözcüğü ise, Arapça «erh = tarih atmak»tan gelmektedir.

ARISTOTELES'ten bu yana bir bilim, başlıca üç noktayla belirlenmiştir :

— Söz konusu bilim dalının konusu,
— Kendine özgü bakış açısı ya da «soru sorma biçimi»,
— Kendine özgü yöntemleri.

Tarih Bilimi'nin *konusu* olarak «olan şeyler»in tümünü anlamaktayız. Bu yaygın bir anlayıştır. Ancak, burada bir koşul ileri sürmek gerekmektedir : «olan şeyler»in *insanla ilgili* olması, insan tarafından biçimlendirilmiş olması ya da insan üzerinde etkisini göstermiş olması.

Tarih'in konusu içindeki «olan şey» kavramı, iki ayrı ögeyi de yanısıra getirmektedir : *yer* ve *zaman*. Bunun nedeni, her şeyin herhangi bir yerde ve zamanda olmasıdır. Bu bakımdan yeryüzünün neresinde olursa olsun, ne zaman olursa olsun, «olan şey» kuramsal olarak Tarih'in konusu olabilir. Böylece Tarih'in *dinamik* özelliği bir kez daha ortaya çıkmaktadır; demek ki Tarih bir yandan zaman ögesiyle durmadan yeni yayılım ve dağılım alanları kazanırken, öte yandan olaylar hiçbir zaman, örneğin Türkiye, örneğin Avrupa gibi belirli coğrafya bölgelerine sıkışıp kalmamaktadır. Başka bir deyişle Tarih, konusu bakımından *üniversal*, yani *evrensel, genel* ve *açıktır*. Ancak bu noktanın Tarih Bilimi ile uğraşanın yeteneğine, eğilimine, isteklerine bağlı olduğunu da burada belirtmekte yarar vardır. Buraya ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, «olan şeyler»in insanla ilgili olduğunu da eklememiz gerekiyor. Demek ki, ne yeryüzünün oluşumundaki değişiklikler, ne de birtakım hayvan türleri ile bunların evrimi gibi konular Tarihçinin araştırma alanına girmemektedir. Bununla birlikte bu konular oraya sızmaktadır : örneğin depremler, kasırgalar, su baskınları gibi doğal yıkımlar insan yaşamını çoğu kez büyük ölçüde etkilemiştir. Bir Fransız Tarih ekolü, araştırmalarında coğrafya etmenlerinin önemini üsteleyerek vurguluyor. «olan her şey» elbette Tarihçi tarafından aynı biçimde ve aynı görüş açısından incelenmemektedir. Bunun nedeni yalnızca, *tradisyon* dediğimiz olgunun, yani sözlü ve yazılı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olarak bize kadar gelen her şeyin, birçok konularda yeterli ölçüde olmaması değildir. Tarihçi bir de kendi ilgisi ve kafa yapısı yönünde belirli bir araştırma alanını seçmekte, geçmişten bir kesiti incelemektedir: örneğin M. GELZER'in «Roma Devleti'nde Soylular» (= Die Nobilität der römischen Republik, 1912) adlı yapıtı gibi. Böyle örnekler, geçmişle ilgili araştırmaların yalnızca yer ve zamana göre değil, bir de belli konulara göre sınırlandırıldığını göstermektedir. Bununla Tarih Bilimi araştırmalarına belirli bir *öznelliğin* (subjektivite) girmiş olduğunu söylemek istiyoruz. Burada, araştırma konusunun türü ve araştırılan nesne (obje) ile araştıran kişi (süje) arasındaki ilişkilerin ne olduğu biçiminde eleştirisel bir soru yöneltilebilir. İnsan anlayışının, insan kavrayışının olanakları bakımından özellikle Felsefenin konusu olan bu sorunlara, Tarih Bilimi'nin sınırını aştığı için, burada daha çok giremeyiz.

Tarih'in konusuyla ilgili güçlükler, *tanımı* için de geçerlidir. Bugüne değin değişik türde Tarih tanımları önerilmiştir. Burada bize düşen görev, Tarih'i kendi çok yönlülüğü içinde kavrayabilmektir; bunun için de türlü öneriler arasında birbirleriyle uzlaşan ya da birbirlerini bütünleyen ögeleri bulup çıkarmak gerekir.

Hollandalı Tarihçi J. HUIZINGA (1872-1945), Tarih'i «bir kültürün kendi geçmişi için hesap verdiği düşünsel bir biçim» olarak anlamaktadır. «Düşünsel biçim» deyişi, «olan bir şey»in bilinçli bir oluşum olduğunu göstermek içindir. «Hesap vermek», «eleştirisel araştırma» anlamınadır.

W. BAUER'e göre, «Tarih, yaşamın görünümlerini tasvir etmeye ve bunları doğrudan doğruya duyarak açıklamaya çalışan bilimdir». Bauer'in 1921 yılında ortaya attığı bu tanım, bugün de Tarih Bilimi'nin ne olduğu konusunda birçok soruyu yanıtlayabilmektedir.

Materyalist anlayışa göre, «Tarih, insanlığın gelişmesinin ve toplumsal koşullarının belli zaman ve yer sınırları içinde ortak ve düzgün bir sürecidir. Bu sürecin dayandığı nokta, doğaya gitgide egemen olma ve toplumdaki üretim güçlerinin gelişmesidir. Böylece Tarih, insanlığın, kendine özgü yaratıcı gücüyle, beden, kafa ve ahlak yetilerinin gelişmesi de demektir».

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yalnızca bu üç tanım üzerinde durmamızın nedeni, Tarih'in ve Tarih Bilimi'nin sorunlarının özellikle bu üç tanım çerçevesinde yoğunlaşmasıdır.

Tarih'in *yöntemine* gelince : *Analiz* ve *sentezden* oluşan yöntem (metod), Tarih Bilimi'nde iki biçimde kullanılmaktadır. Yöntem deyince, ilkin araştırmanın sistematik olarak nasıl yapıldığı, kaynakların değerlendirilmesi, nesnel bir biçimde eleştirilmesi ile literatür ve *temel bilimlerde* izlenecek yolları anlamaktayız. Yöntem, bir de tarihsel teşhisde kendine özgü biçim ve davranışı göstermektedir. Diğer toplumsal (sosyal) bilimlerde olduğu gibi Tarih Bilimi'nde de teşhis ve kavrama, temelde doğa bilimlerindekinden farklıdır. Dünya ve doğa, doğa bilimlerinde deneye dayalı yasalar ve formüller biçiminde incelenirken, Tarih Bilimi'nde, bir olayın ya da kişinin tekkezlilik ve yinelenemezlik koşulları içinde anlaşılması ve kavranması söz konusudur. Deney ve birtakım yasalar, Tarih Bilimi'nin yöntemine yabancı kavramlardır. Tarih Bilimi üzerine genel nitelikteki bu ön bilgilerin ışığı altında şimdi *Eskiçağ Tarihi*'ne geçebiliriz.

KAYNAKÇA:

W. Bauer, Einführung in das Studium der Geschichte (1928²); **K.G. Faber,** Theorie der Geschichtswissenschaft (1971); **Th. Schieder,** Geschichte als Wissenschaft. Eine Einführung (1968²); **W. Conze** (Yay.), Theorie der Geschichtswissenschaft und Praxis des Geschichtsunterrichts (1972); **H.W. Hedinger,** Subjektivität und Geschichtswissenschaft. Grundzüge einer Historik (1969); **A.Z.V. Togan,** Tarihte Usul (1969²); **Y. Çağlayan,** Tarih Öğrenimine Başlangıç (1981); **Ö. Sözer,** Anlayan Tarih. Dil-Tarih İlişkisi Üzerine Bir İnleme (1981); **D. Thomson** (Çev. : S. Özbaran), Tarihin Amacı (1983).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ESKİÇAĞ TARİHİ

Yer ve Zaman :

«Antikite» de dediğimiz Eskiçağ ya da İlkçağ, öbür çağların, yani Orta, Yeni ve Yakınçağ'ın yanında, yer ve zaman bakımından hep aynı ölçüler içinde değerlendirilmemiştir. Daha geçen yüzyılın başlarına değin «Eskiçağ» denilince, zaman olarak Eski Hellen ve Roma dönemleri, yer olarak da Akdeniz Bölgesi ile çevresi anlaşılmaktaydı. Büyük İskender'in kurduğu devletin doğuda Indus Irmağı'na değin uzanan toprakları, Roma İmparatorluğu'nun doğuda Küçük Asya (Anadolu) ülkeleri, batıda İspanya, kuzeyde Britannia Adası, güneyde Afrika anakarasının kuzey kesimi, Antikite'de en geniş yeri oluşturmakta idi. Bunun ağırlık noktası doğal olarak Akdeniz çevresiydi. Öbür yöreler ilgileri oranında, derece derece, göz önünde tutulmaktaydı. Berlinli büyük Tarihçi EDUARD MEYER (1855-1930) tarafından *üniversal* (= evrensel), yani «Genel Tarih» kavramı ortaya atılalı ve düşünce olarak yaygınlaşalı beri, bugünkü Antikite kavramı ortaya çıkmıştır. Gelenekleşmiş Yunanistan ve Roma'nın yanısıra, Fırat ve Dicle Irmakları arasında «Mesopotamia» olarak adlandırılan bölge, Mısır, İran ve Anadolu, eski kültür merkezleri olarak ortaya çıkınca, bugün Eskiçağ araştırma alanı, yer olarak Avrupa'nın Akdeniz'e komşu bölgelerini, Kuzey Afrika'yı, Önasya'yı kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle, «Humanizma» ve «Rönesans» hareketleri içinde belirginleşmiş olan Eskiçağ kavramı, önceleri yalnızca Eski Hellen ve Roma Tarihlerini kapsarken, 19.yy.da Eskidoğu yazı ve dillerinin (Eski Önasya-Mısır yazı ve dilleri) çözülmesiyle zaman ve yer bakımından genişlemiştir. Öyle ki, bugün «Eskiçağ» denilince iki ayrı kültür çevresinin tarihi anlaşılmaktadır : Önasya-Mısır (= Eskidoğu) ve Hellas-Roma (= Eskibatı); doğal olarak Avrupa, Asya ve Afrika'da bu kültür çevreleri ile

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

doğrudan doğruya ilişkide bulunan bölgelerin tarihi de, yine «Eskiçağ» çerçevesi içindedir. Bu nedenle bugünkü Eskiçağ Tarihi, erken dönem Çin, Japon ya da Amerika kültürlerinin araştırılmasını kapsamına almamaktadır. Yine böyle, erken dönem Germen ve Slavları da, ancak Hellen ve Roma yüksek kültürleri ile ilgili oldukları oranda Eskiçağ Tarihi'nin kapsamına girmektedirler. Germenlerin Roma'ya akınları buna bir örnek olabilir.

Bu sınırlandırmanın başlıca iki nedeni vardır: Birincisi, Eskiçağ kavramının gelişim süreciyle ilgilidir. «Klasik Eskiçağ Tarihi Bilimi», Humanizma hareketinden başlayarak Hellen ve Latin çerçevesi içinde gelişmişti. 19.yy.da Önasya ve Mısır'da başlatılan büyük çaptaki arkeolojik kazılar, buralardaki uygarlıkların Hellen ve Roma uygarlıklarından daha eski olduğunu ve bunları etkileyerek onlara temel oluşturduğunu ortaya koyunca (= 2. Humanizma), bu durum göz önünde tutulup Eskiçağ Tarihi çerçevesi o ölçüde genişletilmiştir. Demek ki, burada Sumer ve Eski Mısırlılarla başlayıp Roma'nın sonuna değin, dahası ondan sonra da süren belirli, organik bir birlik içinde bir kültür süreci söz konusudur.

Eskiçağ Tarihi'ni yukarıdaki çerçeve içinde sınırlandırmanın ikinci nedeni filolojiktir: Yazılı kaynakları eleştirisel bir gözle inceleme anlamına gelen filolojik yöntem, Eskiçağ Tarihi çerçevesinde kalan tarihsel olayların yorumlanabilmesi için anahtar durumundadır. Bu nedenle erken Germen ve Slavların yazısız kültürleri Eskiçağ ufkunun dışında kalmaktadır. Erken Çin, Japon ve Hint Tarihleri'nin araştırılmasını ise, elbette bu dillerin uzmanlarına bırakmaktayız. Bu tarihleri, Hellence-Latince ya da çiviyazısı veya hiyeroglif bilen Eskiçağ Tarihçisi değil, «Sinolog» ya da «İndolog» araştırmaktadır.

Zaman olarak Eskiçağ Tarihi'ne gelince: Eskiçağ Tarihi araştırmalarında yazının önemli bir ölçüt (kriter) olması, bizi kendiliğinden zamansal bir sınırlandırmaya itmektedir. Prehistorya (= Tarihöncesi) ile Eskiçağ arasındaki sınır, yazının ortaya çıkmasıyla kendiliğinden çizilmiştir. MÖ 3000 yıllarından pek az önce Sumerler ilk çiviyazısını kullanmaya başlamışlardı. Mısır hiyerogliflerinin de aşağı yukarı aynı zamanda başladığı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

söylenebilir. Bunlar, çiviyazısından belki birkaç yüzyıl daha sonra kullanılmaya başlanmış olabilir. Yazının varlığı yalnızca, arkeolojik yöntemle çalışan Prehistorya'dan, filolojik çalışmaya dayanan Eskiçağ Tarihi'ni ayıran yöntemsel bir sınırlandırma aracı değildir. Yazının bulunması aynı zamanda insan bilincinin, bilinçlenmesinin yeni bir aşamasını oluşturan önemli bir uygarlık gelişmesini de simgelemektedir. Bu bakımdan yazı, A. HEUSS'un da dediği gibi, işlevi açısından, insanlık geçmişinde, insanın siyasal örgütlenmesinde önemli bir araç olmuştur. Eskidoğu (= Önasya-Mısır) yüksek uygarlıkları dönemi, insanlığın geçmişinde ancak bu aracın kazanılmasıyla gerçekten başlayabilmiştir. Yalnız sözünü ettiğimiz bu zaman sınırlandırılması konusunda çok dikkatli davranmak gerekmektedir. Birçok bölgelerde Prehistorya ve Eskiçağ Tarihi arasında gerek yöntem, gerekse konu bakımından doğal olarak birçok kesişme vardır; örneğin Önasya'da Tarih çağlarına aşağı yukarı MÖ 3200-3000 yıllarında geçilmiş iken, İtalya'da bu, ancak MÖ 1000 yıllarında gerçekleşebilmiştir.

Eskiçağ Tarihi'nin Ortaçağ Tarihi'ne göre sınırlandırılması ise, her zaman bir uyuşmazlık konusu olmuştur. Tarih araştırmalarında olayların geçtiği dönemler çok önemlidir. Dönemlere dayanarak araştırmalarımızda belli bir düzen kurabilmekteyiz. Bu bakımdan Eskiçağ Tarihi'nin Ortaçağ ile sınırı konusunda da bilgimiz olması gerekmektedir. Eskiçağ Tarihi'nin sonu konusunda birçok öneri vardır : örneğin MS 325'deki Nikaia (İznik) Ruhani Meclisi (Konsili), MS 375'deki Hun akınları, MS 395 yılındaki Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ya da MS 476'daki Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı. Bu önerilerin hiçbiri doyurucu değildir. Eskiçağ Tarihi'nin bu üst sınırını Bizans'ta Iustinianus Çağı'na (MS 527-565) değin çıkaran tarihçiler de bulunmaktadır. Aslında «Ortaçağ», Antik kültürün, Antik devletin, Antik düşüncenin sonu anlamına gelmektedir. Bu bakımdan, kısa sürede gerçekleşmesi mümkün olmayan bu köklü değişimi belirli yıllarla sınırlandırmak doğru değildir. Ancak, daha MS 3.yy.ın sonlarında başlayan bu değişiklik, 6.yy.ın sonları ile 7.yy.ın başlarında büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bu nedenle MS 4.-6.yy.ları Eskiçağ ile Ortaçağ arasında bir «Geçiş Dönemi» olarak kabul etmemiz gerekmektedir.

Toparlayacak olursak, kalıcı etkileri öncelikle, yazının bulunması, kent uygarlığının oluşması, devlet kavramı ve teşkilatının gelişmesi gibi noktalar üzerinde yoğunlaşan Eskiçağ Tarihi, esas itibariyle Akdeniz kültür çevresinin ve bu çevreye komşu bölgelerin yazı ile başlayan en eski devirlerden (MÖ ca. 3000-2800) Avrupa Ortaçağı'na olan süreyi içermektedir. Eskiçağ Tarihi Dersleri ise, bu süre içinde oluşmuş kültürlerin nitelikleri gereği olarak genellikle iki gruba ayrılır : Bunlardan kronolojik bakımdan daha eski olan ve genel bir biçimde «*Eskidoğu*» diye adlandırılan Eskiçağ grubunda *Eski Önasya* (= Mezopotamya, Anadolu, Suriye-Filistin, İran) ve *Eski Mısır* Tarihleri yer almaktadır. İkinci grup olan «*Eskibatı*» bölümü ise, *Eski Hellen* (Ege dahil) Tarihi ile başlayarak Büyük İskender'in açtığı *Hellenizm* Devri'ni, İtalya ve *Roma* Tarihi'ni içine almakta ve nihayet Roma'nın Akdeniz Dünyası'nda kurduğu siyasal mekan birliğinin çöküşü ile sona ermektedir.

Yerleşmiş kronolojik düzenlemeye göre Eskiçağ Tarihi'nin anadönemlerini şöyle sıralayabiliriz :

— MÖ ca. 3000-500 : Eskidoğu,
— MÖ ca. 1900-30 : Hellen ve Hellenizm,
— MÖ ca. 750 - MS 476 : Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Tarihleri.

Görüldüğü gibi, 3500 yıllık bir süre ile Eskiçağ Tarihi, 5000 yıllık insanlık tarihinin üçte ikisinden fazla bir bölümünü kapsamaktadır.

Eskidoğu Tarihi, bir taraftan bu tarihi yapan kavimlere göre (= Sumerler, Mısırlılar, Akkadlar, Babilliler, Assurlular, Hititler, Fenikeliler, İbraniler, Elamlılar, Medler gibi), diğer taraftan da kabaca binyıllara ayrılmış zaman dilimleri içinde düzenlenmiştir.

Hellen Tarihi'nin anadönemleri ise şunlardır :

— Girit-Miken Dönemi (MÖ 1900-1100),
— Geçiş Dönemi (MÖ 1100-800),
— Arkayik Dönem (MÖ 800-500),
— Klasik ve Klasik sonrası Dönem (MÖ 500-336),
— Hellenistik Dönem (MÖ 336-30).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Roma Tarihi,

— Krallık Dönemi (MÖ 750-500).
— Cumhuriyet Dönemi (MÖ 500-27),
— İmparatorluk Dönemi (MÖ 27 - MS 476) şeklinde düzenlenmiştir.

Eskiçağ kavramı ile ilgili olarak belirtebileceğimiz son nokta, Eskiçağ'ın, Marksist Tarih Anlayışı'nda insanlık tarihinin «*köleci - toplum*» aşaması olarak kabul edilmiş olmasıdır. Ayrıca Alman Filoloğu F. A. WOLF (1759-1824) tarafından bir «*Eskiçağ Bilimi*» kavramı ortaya atılmış; bu kavram, önceleri Klasik Eskiçağ'ın, yani Hellen-Roma Antik Dönemi'nin, daha sonra Eskidoğu'nun da katılmasıyla tüm Eskiçağ'ın araştırılmasını amaçlayan disiplinlerin tümünü kapsamına almıştır.

KAYNAKÇA:

Eskiçağ ve Prehistorya arasındaki sınır için **J. Vogt,** Geschichte und Vorgeschichte, Hist. Jahrb. 69, 1949, 1-12. Yazı Tarihi için : **J. Friedrich,** Geschichte der Schrift (1966). Eskiçağ'ın Genel Tarih içindeki yeri için : **J. Vogt,** Geschichte des Altertums und Universalgeschichte (1957). Üniversal Kültür Tarihi için : **A.J. Toynbee,** A Study of History, 10 cild (1933-1954).

Eskiçağ'la ilgili ansiklopedi ve sözlükler : **RE** = Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (1894 vdd.); **O. Hiltbrunner,** Kleines Lexikon der Antike (1974[5]); **H. Lamer - P. Kroh,** Wörterbuch der Antike mit Berücksichtigung ihres Fortwirkens (1966[7]); Ed. **N.G.L. Hammond - H.H. Scullard,** The Oxford Classical Dictionary (1970[2]); **dtv-Lexikon der Antike** I-V (1971); **KP** = Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike I-V (Tıpkıbasım 1979).

Eskiçağ Tarihi'ne Giriş için : **H. Bengtson,** Einführung in die Alte Geschichte (1969[6]); **P. Petit,** Guide de l'etudiant en histoire ancienne (1969[3]); **K. Chrst,** Römische Geschichte, Einführung, Quellenkunde, Bibliographie (1973). Eskiçağ Üniversal Tarihleri : **M. Rostovtzeff,** A history of the ancient world, 2 cild (1926/27); **Fr. Taeger,** Das Altertum (1966); **E. Kornemann,** Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed, 2 cild (1948 ve 1949); **U. Kahrstedt,** Geschichte des griechische-römischen Altertums (1948); **Ed. Meyer,** Geschichte des Altertums, 5 cild (1884-1902). Ayrıca **The Cambridge Ancient History, Historia Mundi, Propyläen - Weltgeschichte, Saeculum - Weltgeschichte** ve **Fischer - Weltgeschichte**'nin ilgili cildleri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Genel Eskiçağ Tarihi ile ilgili Türkçe eserler : **A.M. Mansel- C. Baysun - E.Z. Karal,** İlk Çağ Tarihi, Sınıf I (1942'den it.); **J. Gabriel- Leroux - Georges Contenau,** Eski Akdeniz ve Yakın-Doğu Uygarlıkları (1966); **İ. Parmaksızoğlu - Y. Çağlayan,** Genel Tarih I. Eskiçağlar ve Türk Tarihinin İlk Dönemleri (1976).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eskiçağ Tarihi'nin Temelleri ve Bunları Araştıran Bilimler :

1) Kronoloji :

«Zaman hesabı öğretisi» demek olan Kronoloji'ye haklı olarak «Tarih'in gözü» denilmiştir. Bunun nedeni, Tarih'in tümünün zaman içinde olması ve olaylar konusunda varılan yargılar ile bunların tarihsel düzeni için hiçbir şeyin zaman silsilesi kadar öneminin olmamasıdır. Ancak bu zamansal sıralama ortaya çıktıktan sonra belli olaylar arasındaki bağlantılar ve bunların birbirlerine göre nedensellik ilişkileri ortaya çıkarılabilmektedir. Olayların zaman olarak birbirlerine bağlanmış olduklarını göz önünde bulundurmayan kişi, Tarih Bilimi'nin temel yasalarından birine karşı gelmiş olur.

Kronoloji'nin iki görevi vardır :

— İki ya da daha çok olayın birbirlerine karşı olan zamansal durumlarını saptamak *(göreli* ya da *nisbi* kronoloji) ve
— Bir olayın bu olayı inceleyen kişinin bakış noktasına uzaklığını bulmak *(salt* ya da *mutlak kronoloji).*

Olayların birbirlerine karşı zamansal durumlarının saptanmasının çok büyük önemi vardır : örneğin Hellen Tarihi'ndeki Plataiai ve Mykale Muharebelerinin MÖ 479 yılında olduğunu, öte yandan Attika-Delos Deniz Birliği'nin ancak MÖ 478/77 yıllarında kurulduğunu bilmenin tarihsel bir yargıya varma konusundaki önemi büyüktür; zaman bakımından daha önce olan muharebeler, daha sonra kurulan Deniz Birliği'nin koşulu, bunun nedeni ya da temeli olmuştur.

Bir olayın bu olayı inceleyen kişinin bakış noktasına olan zamansal uzaklığını saptamak için Tarihçi, geçmişteki bir olayla kendi zamanı arasında bir ilişki kurmak isteyen herkes gibi, yıl-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lara, aylara ve günlere göre ayrılan zaman hesaplamasından yararlanır. Bugünkü zaman hesaplaması kavramları Eskiçağ'a aktarılacak olursa, birtakım güçlükler ortaya çıkmaktadır. Fazla yer tutacağını düşünerek, bu konunun teknik detaylarına girmek istemiyoruz.

2) Coğrafya :

Tarih ve Coğrafya arasında Antik Dönem'de bir ayırım yapılmamıştı. «Tarih'in Babası» sayılan HERODOTOS'un yapıtında da Coğrafya ve Etnografya bilgileri Tarih ile birbirlerinden ayrılmaz bir biçimde birleşmişlerdir. Coğrafya, Tarih'in yardımcı bir bilimi değil, tersine tüm tarihsel görüşlerimizin temel koşullarından biridir; bunun nedeni, Tarih'in tümünün bir mekan (yer) içinde olmasıdır. Davranış içinde bulunan tüm insanlar, toplumlar, bu «mekan» ile etken (aktif) ya da edilgen (pasif) olarak uyuşmak, uzlaşmak, kısacası bu mekan içinde kendilerini bulmak zorundadırlar.

Burada *Tarihi Coğrafya* kavramından da kısaca söz etmeden geçemeyeceğiz : «Tarihi Coğrafya» denilince, birtakım Tarih dönemleri içinde bazı yeryüzü bölgelerinin Coğrafya bakımından araştırılması ve tasvirini anlıyoruz. Bu, şu iki noktada olmaktadır :

— Doğal coğrafi durumların insan ve davranışları üzerindeki etkilerinin,
— Öte yandan insanın coğrafi durumlar üzerindeki etkilerinin araştırılması ve tasviri.

Bu bakış biçimleri ayrıca ya siyasal ya da kültürel Tarih ile ilgili görüş açılarından ileri geldiği için, Tarihi Coğrafya, bilim olarak üçe de ayrılmaktadır :

— Tarihi Ülkeler Bilgisi (kültür bölgelerinin oluşumu ile ilgilenir),
— Tarihi Yerleşim (İskan) Bilgisi (insanların mekan bakımından dağılımlarının tarihi ile ilgilenir),
— Tarihi Politik Coğrafya (Tarih içinde siyasal görüş noktalarına göre yeryüzünün dağılımı ile ilgilenir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şurasını da hemen belirtelim ki, Tarihi Coğrafya'nın araştırma alanları Tarihçi için kural olarak amaç değil, bir araçtır.

3) Antropoloji :

Yer ve zaman, insan etkinliğinin geliştiği alanlardır. Fakat insan, Tarih'in hem öznesi hem de nesnesidir ve eğer Tarih Bilimi, çabalarının son amacının ne olduğu konusunda bir hesap verme biçimi ise, bu son amacın ne olduğunun yanıtı yalnızca şu olabilir : Tarih, insanı araştırmakta, insanın doğasına nüfuz etmek, duygularını, heyecanlarını, kararlarını, ihtiras ve tutkularını tanımak anlamak ve anlamlandırmak, yorumlamak, açıklamak istemektedir. Bu anlamda Tarih, «insanın» bilimidir. Deyim uygunsa Tarih, insanların işlerinin, kahramanlıklarının, acılarının, sıkıntılarının ve zayıflıklarının kaydedildiği bir başvuru kaynağıdır.

Modern antropoloji, yani «*insanın öğretisi*», dar anlamda matematiksel bir bilimdir; pergel ve metre ile çalışır. Görevi «homo sapiens»in gelişim tarihini (aşağı yukarı son 40.000 yıldan beri) araştırmak ve bedensel özelliklerle birbirlerine bağlı insan gruplarını *ırksal* açıdan birbirlerinden ayırmaktır.

Modern matematiksel anlamda bir antropoloji Eskiçağ'da olmamıştır. Bununla birlikte o zamanlar da bazı insan gruplarını saptama girişimlerinde bulunulmuştur. Bu konuda örneğin Tevrat'ın «Genesis» Bölümünde insanların NUH'un oğulları SAM, HAM ve YASEF'e göre ayrıldıkları anımsanabilir. Fakat Antik Dünya insanında bu konuda daha çok coğrafi ve sosyal çevreye, belli bir devlet ya da dil grubuna bağlılık rol oynamıştır; Hellenler'le Hellence konuşmayan diğer tüm insan topluluklarının (barbarlar) birbirinden ayrılması gibi. Aynı durum Romalılar-Germenler örneğinde de görülüyor (TACITUS, Germania).

Her ne kadar Antik antropolojik malzeme ile Antik insan ya da insan grupları konusunda elde edilen fiziksel-antropolojik bilgiler çok değerli ise de, gerçekte «*halk*» ya da «*insan topluluğu*», sosyolojik bir kavram olarak Tarih araştırmalarının en seçkin konusudur. «Halk» ya da «insan topluluğu» kavramı hangi biçimde anlaşılırsa anlaşılsın, bu kavram çerçevesinde, ortak siyasal

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kader ve çoğu kez ortak bir dil ile tarihsel anlamda bir birliğin içiçe kaynaştıklarına kuşku yoktur. Bir insan topluluğunun sosyal yapısının temeli olarak düşünülen ve kişilikle ilişkileri çerçevesinde ele alınan kültür kurumlarını bugün *sosyal* ya da *kültürel antropoloji* denilen bilim dalı incelemektedir.

Bununla birlikte, eğer «halk» her tarihsel gelişimin bir koşulu olarak kabul edilecek olsaydı, bu bir yanılgı olurdu. İnsan toplulukları yavaş yavaş ortaya çıkar ve yavaş yavaş kaybolurlar. İşte bu fenomen Tarih Bilimi'nin konusudur. Özellikle Tarihçi'nin görevi, hangi insan topluluğu unsurlarının bir *siyasal birliğin* oluşumuna katkıda bulunduklarını saptamaktır; sözünü ettiğimiz bu siyasal birlik her zaman, kültür birliği olan bir «insan topluluğu» ile özdeş değildir. Tarihçi, olabilecek her türlü kaynaşma sürecinin içine nüfuz etmeli ve bazı halk unsurlarının daha büyük bir devlet organizmasıyla kaynaşma sürecini ayrıntılarıyla açıklamalıdır. Örnek olarak değişik etnik unsurlardan oluşan Eski İtalya'nın Roma'nın liderliğinde siyasal bir birliğe dönüşmesini gösterebiliriz.

Modern araştırmacılardan bazıları «halk» ve «ulus» kavramlarını birbirlerinden ayırmışlar ve «ulus»tan daha yüksek bir manevi, siyasal ya da kültürel bir birliği anlamışlardır («devlet ulusu» ya da «kültür ulusu» gibi).

Eskiçağ'da «ulusal duygu» konusuna gelince; eğer bu kavramdan, kendisini «ulusal bir birlik» gibi duyan ve diğer insan topluluklarından ayıran bir halk bilincinin ifadesini anlıyorsak, Eskiçağ'da yalnızca ender ve çok kısa süreler içinde tam anlamıyla bir ulusal duyguya rastlanabilmektedir : örneğin Hellas'ta Pers Savaşları Dönemi, Roma ve İtalya'da Augustus Çağı gibi.

Bir halkın kendisine özgü biçimini kavrayabilmek için Tarihçi her şeyden önce toplumdaki bireylerin kişiliğinin oluşumunu kolaylaştıran ya da güçleştiren etki ve tepkileri araştırmak, bunları bulmak zorundadır; örneğin İtalya ve Önasya'daki Hellenistik etkilerle bir Roma-İtalya kültürünün oluşumu ya da Babil kültürünün Hitit ve İbrani düşünce yaşamının biçimlenmesi açısından kendi kültür çevresi içindeki önemi gibi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir kültür birliği öncelikle ortak bir yazıya ve ortak bir kültür diline dayanmaktadır. Örneğin Önasya'da Eski Babil Kralı HAMMURABİ zamanında (MÖ 728-1686) Babilce ve çiviyazısı; Hellenizm Dönemi'nde Hellence ve Hellen yazısı; Roma İmparatorluğu'nda ise doğuda ikinci bir devlet dili olarak kullanılan Hellence ile Latince ve Latin yazısı. Değişik kültürler arasındaki etkileşim her şeyden önce karşılıklı sözcük alışverişinde görülmektedir. Bu durumun Genel Tarih ve Kültür Tarihi açısından büyük önemi vardır. Ayrıca tek tek dillerin de karışık bir düşünsel kaynaşma süreci içinde oluştuklarını unutmamak gerekir.

KAYNAKÇA:

Kronoloji için : **E.J. Bickermann,** Chronology of the Ancient World (1968); **A.E. Samuel,** Greek and Roman Chronology (1971); **H. Otten,** Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie (1968). Coğrafya için : **M. Cary,** The Geographic Background of Greek and Roman History (1949); **J.O. Thomson,** History of Ancient Geography. Antropoloji için : Genel : **F. Hartmann, H. Plessner, O. Weber,** RGG³ s.v. Anthropologie; Antikite : **C. Kluckhohn,** Anthropology and the Classics (1961). Etnoloji için : **W.E. Mühlmann,** Ethnologie und Geschichte, Stud. Gen. 7, 1954, 165-177; **F. Hommel,** Ethnologie und Geographie des Alten Orients (1926).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eskiçağ Tarihi'nin Kaynakları ve «Temel Bilimleri» :

Tarih alanında her türlü bilimsel çalışmanın ilk koşulu *kaynak bilgisidir*. Her türlü bilimsel çalışma *öğretilebilir* ve *öğrenilebilir*, her türlü bilimsel sonucun ise *yeniden elde edilebilir, denetlenebilir* olması zorunludur. Bu nedenle her türlü tarihsel gözlem ve teşhisin başlangıcını kaynak bilgisi oluşturmaktadır.

«Kaynak», tarihsel gelişimin akışını belirleyebilmek için elimizde var olan her türlü olanak demektir. Yani sözünü ettiğimiz bu olanaklarda ilk anda tarihsel gerçeklik açısından kaynakların doğruluk derecesi ve güvenilirliği söz konusu değildir. Kaynakların eleştirici bir gözle incelenmesi, karşılaştırılması sonucunda doğruluk derecesini bulmaya çalışma, ancak bu yöndeki tüm olanakları araştırıp bir araya getirdikten sonra gerçekleştirilecek ikinci aşamadır.

Eskiçağ Tarihi'nde «kaynak» kavramı, Önasya ve Mısır'daki Eskidoğu kültürlerinin ve Hellen-Roma uygarlıklarının etki alanlarındaki tüm mirası kapsamaktadır.

«Kaynak» sözcüğünden tarihsel teşhis için elimizdeki tüm olanaklar anlaşılmakta ise, buna yazılı kaynakların yanı sıra yazısız kaynaklar da girmektedir. Bu ise, ele alınan çağların günümüze değin gelen maddi kültür kalıntıları, örneğin yapı kalıntıları, heykeller, seramik eşya, günlük yaşamda kullanılan araçlar vb. demektir. Gerçekte bu kültür kalıntıları üzerinde çalışmak, *Arkeoloji* alanına girmektedir. Tarihçi ise, Arkeoloji'ye olan bağlantıları gözden kaçırmamak koşuluyla her şeyden önce *yazılı kaynaklarla* ilgilenecektir. Zira Tarih çağları için en önemli ölçütü (kriter) yazı oluşturmaktadır. Arkeolojik kaynaklardan çıkarılan sonuçlar, yazılı belgelerdeki sonuçları açıklığa kavuşturmakta ya da onlara başka bir boyut ve canlılık vermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu kısa açıklamadan anlaşılacağı üzere kaynaklarımız,

— Yazılı,
— Yazısız

olmak üzere kabaca ikiye ayrılmaktadır. Yazılı kaynakları da, üzerine yazıldıkları malzeme türlerine ve yazarlarının amaçlarına göre, dörde ayırmaktayız :

— Yazınsal (edebi) kaynaklar,
— Epigrafik kaynaklar (yazıtlar),
— Papirolojik kaynaklar,
— Nümizmatik kaynaklar (sikkeler).

Bu tasnifin birçok noktalarda yeniden gözden geçirilmeye ve tamamlanmaya ihtiyacı vardır. Tasnif, her şeyden önce pratik bir amaç taşımaktadır; çalışma tarzları göz önünde tutularak yapılmıştır. Ayrıca, öncelikle Hellen-Roma Dönemi kaynak türlerine uygundur. Nitekim, Eskidoğu ile ilgili kaynakların hemen hemen tümü «epigrafik» olmakla birlikte, bunlar arasında edebi nitelikte olanlar önemli bir bölüm oluştururlar.

Artık Eskiçağ Tarihi'nin «Temel Bilimleri»nden de söz edebiliriz. Bunlara yakın zamanlara kadar Eskiçağ Tarihi'nin «Yardımcı Bilimleri» denilmekteydi. Yanlış anlamalara yol açabilecek bu tanımlama, bugün haklı olarak bırakılmıştır. Yardımcı Bilim olamaz; yalnız «bilim» vardır ve her bilim de eşit ölçüde önemlidir. Bu bakımdan bunlara «özel disiplin» denilmesi daha uygun olacaktır.

Bu Temel Bilimler, yukarıdaki kaynak türlerinin her birini kendi ilgi alanına almış bulunmaktadır : Örneğin, Hellen-Roma Dönemi'nin edebi kaynakları üzerinde *Klasik Filoloji*, yazıtlar üzerinde *Epigrafi*, papirolojik kaynaklar, yani Mısır'da bulunan papiruslar üzerinde *Papiroloji*, sikkeler üzerinde ise *Nümizmatik* bilim dalları çalışmaktadır. Eskidoğu alanında ise, Sumerce metinler üzerinde *Sumeroloji*, Akkadca, Babilce ve Assurca metinler üzerinde *Assiriyoloji*, Hititçe metinler üzerinde *Hititoloji*, Mısır hiyeroglifleri üzerinde *Ejiptoloji* gibi bilim dalları uğraşmaktadır. Bu durumun belli bir anlam ve nedeni vardır; zira bu şekilde gerekli bir işbölümü ortamı yaratılmış oluyor. Örneğin Romalı yazar TACITUS'un kullandığı sözcükler ve cümle biçimleri Klasik

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Filoloğu ilgilendirmektedir; bir yazıtın düzeni, yazı türleri ve tarihlenmesi bir Epigrafistin görevidir; bir papirus rulosu ve bunun üzerindeki yazının çözümlenmesi ile de Papirolog meşgul olur. Aynı şey, değişik dönemlere ait Eskidoğu metinleriyle uğraşan bilim adamları için de geçerlidir. Tarihçi burada daima, bu Temel Bilimlerin ele aldığı tüm kaynak ve konuların kendisi için yalnızca bir hammadde olduğunu düşünmeli ve bu hammaddeden ne gibi sonuçlar çıkarabileceğinin yollarını araştırmalıdır. Doğal olarak sözünü ettiğimiz Temel Bilimlerin uzmanları da, aynı şekilde, kendi sorunlarıyla meşgul olurken, yani bilimlerinin payına düşen kaynak türündeki malzemeyi değerlendirirken, Tarih bilgilerinden ve diğer Temel Bilimlerin sonuçlarından yararlanmasını bilmek zorundadırlar. Demek ki, burada birbirlerine kolaylık sağlayan, karşılıklı olarak birbirlerini tamamlayan ya da birbirlerinin yerine geçen noktalar söz konusudur. Ancak bu yolla Tarih bilgilerimizi sistematik bir biçimde artırabilir ve geliştirebiliriz. Kaynak bilgisi, kaynak eleştirisi için en önemli koşulu oluşturmaktadır. Kaynak eleştirisi (kritik) ise, Tarihçi ve Tarih'le ilgili temel bilimcilerin en güç, buna karşılık en onurlu görevidir. Zira bilimde ancak *tez* ve *antitez* ile yeni gelişmeler sağlanabilmekte; böylece insanlığın düşünsel görüşlerinde yeni ufuklar açılabilmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz kaynak türlerini genel nitelikleri ve birbirleriyle ilişkileri açısından biraz daha yakından incelemekte yarar vardır :

Klasik Dönem'e (Hellen-Roma) ait edebi kaynaklar, Tarih olaylarının Eskiçağ yazarları ve tarihçileri tarafından tasviri anlamına gelir. Edebi anlamda «Eskiçağ yazarı» tanımı ile «Eskiçağ tarihçisi» tanımı arasında kesin bir sınır çizilememektedir. Öte yandan Antik Dönem'de yaşamış her Eskiçağ Tarihçisi, aynı zamanda bir Eskiçağ Yazarı'dır. Edebi kaynaklara, yalnızca «tarih eseri» olarak düşünülmüş ve bu amaç için yazılmış eserlerin yanında, bize Tarih'ten haber verdikleri ölçüde, ozanların eserleri, mektuplar, söylevler, «apologia» denilen savunma yazıları ve Tarih bakımından yararlı olabilecek her türlü edebiyat türünde eserler de dahildir. Bu eserlerdeki bilgilerin niteliğine gelince; bu durumun çok yetersiz annalistik bilgilerden, bizzat yazarın kişi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sel düşüncesini dile getiren eleştirici ve değerlendirici tarih yazımına kadar çok değişik biçim ve ölçülerde olduğunu görüyoruz. Bu eserlerin doğruluk güvenilirlik dereceleri ise, yazarlarının birinci elden kaynakları kullanma konusunda gösterdikleri özen ve tarafsızlığa bağlı olmaktadır. Acaba eserdeki bilgiler daha eski eserlerin herhangi bir eleştirisi yapılmaksızın az ya da çok aynen mi aktarılmıştır? Yoksa yazar, bugüne kadar gelemeyen kendisinden daha önceki kayıtları, belge ve kronikleri de incelemiş midir? Bu eserlerdeki tarafsızlık (objektivite) konusuna gelince; antik yazarların eserlerinin bu konuda modern araştırmalarla hemen hemen aynı kaderi paylaştıklarını görüyoruz; yani tümüyle tarafsız bir tarih yazımı yoktur. Tarafsızlık gerçi her Tarih yazarının amacı olmalıdır, fakat insanlar Tarih yazdığı sürece buna hiçbir zaman tümüyle erişemeyeceklerdir. Zira insan zaten yapısı itibariyle subjektif bir varlıktır. Okunan, görülen ya da yaşanılan olayların algılanması, teşhisi ve bunlara karşı takınılan tavır her insanda başka başka olmaktadır. Aksi takdirde yeryüzündeki hiçbir konuda anlaşmazlık olmaz; her insan her konuda aynı şeyi düşünür ve yapardı. Tarihsel olayların değerlendirilmesi konusunda en önemli şey, daha önce de belirttiğimiz gibi, sonuçlarla olayları sürekli olarak karşılaştırmak, tekrar tekrar tarih olaylarına dönerek birtakım tez ve antitezleri düzeltmek, değiştirmek, hatta onları tümüyle yeniden ele almaktır.

Hiçbir antik yazar bugün orijinal olarak elimizde mevcut değildir. Bize antik yazarlardan kalan miras, özellikle Ortaçağ'da yapılan kopyalardan ibarettir. Bu kopyalar da çoğu kez kendilerinden önceki başka kopyalara dayanırlar. Bu kopyalar gerek Batı'da ve Bizans'ta manastırlarda yüzyıllar ve nesiller boyunca yazılagelmişlerdir. Burada Ortaçağ İslam Dünyası'nda Antik yazarların Arap Dili'ne yapılan tercümelerinden de önemle söz etmemiz gerekiyor. Öyle ki, bazı Antik eserlerin bugün yalnızca Arapça tercümeleri vardır. Eğer bu tercümeler olmasaydı, şimdi bu eserlerden hiç haberimiz olmayacaktı. Antik eserlerin kopyalarına bilim dilinde «*codex*» denilmektedir. «Codex»lerin bazıları daha Antik Devir'de, özellikle Hellenistik Dönem'de yapılmıştı (İskenderiye Kitaplığı). Bazen bunlar papiruslar üzerinde de bulunmaktadır. Bu kopyaların şimdiye değin yapılmış tasnif, ayık-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lanma, düzeltilme ve değerlendirilmesini, bugün Klasik Filoloji Bilimi'ne borçluyuz. Klasik Filologlar, bazen bir Antik eserle ilgili birden fazla kopya olunca, bunlar arasında en iyi metni ve okunuş şekillerini araştırmaktadırlar. Bu süreç, Rönesans'la birlikte Yeni Humanizma akımı içinde başlamıştı.

Antik yazarların yüzyıllarca süren bu kopya etme işlemi ve sonuç olarak elimizdeki metinlerin çok uzun bir sürede oluşmuş olmaları, objektivite ilkesi açısından, bunları «*ikinci elden kaynaklar*» diye nitelendirme ve adlandırmamıza neden olmuştur. Antik yazarların eserleri «ikinci elden kaynaklar» ise, o halde «*birinci elden kaynaklar*» hangileridir? Bu soruyu, *yazıtlar, papiruslar* ve *sikkeler* diye yanıtlıyoruz. Yalnız papiruslar konusundaki koşulumuz, bunların, yukarıda da değindiğimiz gibi. Antik yazarların eserlerinin kopyalarını ihtiva *etmemeleridir*; aksi takdirde «edebi nitelikte papiruslar» diye bir tanımlama yapmamız gerekir.

Birinci elden kaynaklar, haber verdikleri şeylerle bağlantılı ve ilişki halinde olmuşlardır. Örneğin bir yazıt, anlatmak istediği konu ile doğrudan doğruya ilgili olarak yazılmıştır. Aynı durum, sikkeler ve papiruslar için de geçerlidir. Bu nedenle, birinci elden kaynakların ifadelerindeki doğruluk değeri, edebi kaynaklara göre daha fazladır ve bunlar edebi eserlere göre daha tarafsızdırlar. Zira birinci elden kaynaklar, değerlendirme ve yorumlama yerine yalnızca haber verirler; bunlar kendilerinden sonraki dünyadan daha çok içinde bulundukları zamana yönelmişlerdir. Bu nedenle de, ikinci elden kaynaklara göre daha güvenilir bir nitelik taşırlar. Birinci elden kaynakların bir dezavantajı, bunların belli bir bağlantı içinde olmayan dağınık haberler vermeleri, yani yalnızca münferid bazı soruları yanıtlamalarıdır. Birinci elden kaynaklar, bilgilerimizin zenginliği konusunda çok önemli bir yer tutarlar, nispeten tarafsız oldukları için de edebi kaynaklardaki boşlukların ya da eksikliklerin tamamlanmasında son derece yararlıdırlar ve her zaman kontrol edilmeye ve düzeltilmeye elverişlidirler. Yeni uluslararası arkeolojik araştırmalarla sayıları durmadan artan birinci elden kaynaklar, bu açıdan da edebi kaynaklara göre daha dinamik bir özellik taşırlar. Eğer birinci elden kaynaklar olmasaydı, Eskiçağ Tarihi konusundaki bilgilerimiz

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bugün çok sınırlı ve zayıf kalacaktı. Zira Antik yazarların bugün modern Tarihçi'nin yöneltebileceği her türde soruyu yanıtlayamadığı görülmektedir : Örneğin bir Hellen kent devletinde (polis) sosyal ve dinsel yaşam hangi biçimlerde gelişmiştir? Roma Dönemi'nde çeşitli askeri birlikler imparatorluğun hangi bölgelerine yerleştirilmişti, ya da Roma askeri teşkilatının oluşumunu etnik açıdan da açıklayabilir miyiz? Roma devlet teşkilatını ve görev türlerini, çeşitli fonksiyonlar açısından bir sistem olarak kavramak mümkün müdür? Bu tür soruları yanıtlayabilecek haberler konusunda Antik yazarların fazla cömert davranmadıkları görülüyor; yani toplumun sosyo-ekonomik yapısını ve siyasal kuruluşlarını doğrudan doğruya ilgilendiren konular, edebiyat sanatı açısından konu olarak pek elverişli bulunmadıkları için, Antik yazarlarca genellikle ihmal edilmiş ya da çok az işlenmişlerdir. Sözünü ettiğimiz bu sorular konusunda örneğin yazıtların bize çok yardımcı olduklarını görüyoruz. Yazıtlar, edebi kaynaklardaki kimi boşlukları ve eksiklikleri bütünleyici, düzeltici, dahası tümüyle yeni bir tarihsel gerçeği ortaya çıkarıcı bir nitelik taşımaktadır. Örneğin Roma İmparatorluğu içinde Latince, Doğu'da ise özellikle Hellence yazıtların çok geniş bir alana yayılmış olması, bugünkü araştırmacıların, Eskiçağ yazarlarında çok belirgin olan, dünyayı yalnız yaşadıkları merkezden görüp değerlendirme alışkanlığından kurtulmalarında ve Roma İmparatorluk Dönemi Tarihi'ni bir bütün olarak kavrayabilmelerinde en büyük etken olmuştur. «Dipinti» ve «graffiti» adı verilen duvara çizilmiş ve kilden kaplara yazılmış yazılarla Eskiçağ insanının günlük özel yaşamına değin inilebilmiştir. Gene böyle, sayısız sikkeler, özellikle Mısır'da ele geçen papiruslar bilgi konusunda tükenmeyen bir kaynak gibidir.

Ancak, birinci ve ikinci elden kaynaklarla ilgili olarak çok dikkatli davranmak gerekmektedir. Birinci elden kaynağı her zaman «nesnel» ve «doğru» bilmek diye bir kural yoktur. Birinci elden kaynak, genellikle daha öznel, daha az güvenilir sayılan ikinci el kaynağın yanında her zaman yansız, gerçek ve ne olursa olsun «daha iyi» demek değildir. Bu iki tür kaynak arasındaki ilişki, sanıldığından da karışıktır. Örneğin bir Mısır köyünde, bir papirus üzerinde ele geçen ticari bir sözleşme, Romalı Tarihçi

TACITUS'un «Annales»indeki (Yıllıklar) Roma İmparatorluğu'nun ilk dönemi olan «Principatus»un tasviri ile tarihsel önem bakımından hiçbir biçimde karşılaştırılamaz. Ya da Roma İmparatoru AUGUSTUS'un icraatını anlattığı «Monumentum Ancyranum», bir yazıt olması nedeniyle «epigrafik» bir kaynak olmasına rağmen, birinci elden bir nitelik taşımayıp, imparatorun bizzat kaleme aldığı ve icraatını bizzat kendi subjektif görüşleriyle değerlendirdiği bir metindir. Öte yandan, zamanımıza edebi eserler gibi kopyalar halinde ulaşan devlet andlaşmaları, içerikleri göz önünde tutulacak olursa, aslında birinci elden kaynaklardır. Eskidoğu'nun örneğin çiviyazılı belgeleri de, yasa metinleri, ticari sözleşmeler, adopsiyon belgeleri gibi birinci elden kaynakların yanısıra, destanlar, hükümdarların icraatını anlatan metinler gibi ikinci elden olanları da içerirler; yani bunların sert bir malzeme üzerine yazılmış olması, yani epigrafik bir belge sayılması, onların her zaman birinci elden kaynak olacağı anlamına gelmez. Birinci ve ikinci elden kaynak biçimindeki sınıflamamız, malzemenin tarihsel güvenilirliğini geçici olarak değerlendirmek ve bulmak amacına yöneliktir. Bu sınıflama bir de kaynakların ne tür bir işleme tabi tutulması gerektiğini göstermektedir. Tarih öğrenimine yeni başlayan öğrenciler, bu iki kaynak arasındaki ayırımı, ilişkileri, bunların Tarih'i yeniden kurma çalışmamızdaki payını, daha üst düzeydeki seminerlerde, bu konular üzerinde uygulamalı olarak kendileri doğrudan doğruya çalıştıkları zaman daha iyi anlayacaklardır.

KAYNAKÇA:

Eski Önasya Kaynakları için **Ed. Meyer,** Geschichte des Altertums, 5 cild (1884-1902); **J.B. Pritchard,** Ancient Near Eastern Texts, relating to the Old Testament (1955²); **D.D. Luckenbill,** Ancient records of Assyria and Babylonia I-II (1926-1927); **A. Götze,** Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien (1957²); **K b O,** 21 cild (1916-1921, 1954-1973); **K U B** 44 sayı (1921-1973).

Eski Mısır kaynakları için : **E. Drioton - J. Vandier,** L'Égypte (1962⁴); **J.H. Breasted,** Ancient records of Egypt I-V (1906-07).

Hellen Tarihi kaynakları için : **M. Cary,** The documentary sources for Greek history (1927); **H. Bengtson,** Griechische Geschichte (1969⁴).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Roma Tarihi kaynakları için : **A. Rosenberg,** Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte (1921); **A. Piganiol,** Histoire de Rome (1962[5]).

Tarih yazımı için : **A. Lesky,** Geschichte der griechischen Literatur (1971[3]); **K.v. Fritz,** Die griechische Geschichtsschreibung (1967); **M. Grant,** Klassiker der antiken Geschichtsschreibung (Herodotos'tan Ammianus Marcellinus'a kadar 1973).

Epigrafya için : **S. Reinach,** Traité d'épigraphie grecque (1885); **G. Klaffenbach,** Griechische Epigraphik (1966[2]); **J.E. Sandys,** Latin Epigraphy (1927[2]); **E. Meyer,** Einführung in die lateinische Epigraphik (1973).

Papiroloji için : **W. Schubart,** Einführung in die Papyruskunde (1918); **E.G. Turner,** Greek papyri. An introduction (1968); **F. Preisigke - F. Bilabel - E. Kiessling,** Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten I-XI (1915-1973).

Nümizmatik için : **K. Christ,** Antike Numismatik. Einführung und Bibliographie (1967).

Ejiptoloji için : **A. Erman,** Ägyptische Grammatik mit Schrifttafel, Paradigmen usw. (1928[4]); **E. Hornung,** Einführung in die Ägyptologie. Stand, Methoden, Aufgaben (1967).

Assiriyoloji için : **A. Ungnad,** Babylonisch-assyrische Grammatik (1927); **W.v. Soden,** Grundriβ der akkadischen Grammatik (1952).

Hititoloji için : **Joh. Friedrich,** Hethitisches Elementarbuch I-II (1960 ve 1967); **A. Goetze,** Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien (1957) s. 83.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eskiçağ Tarihi Araştırmalarının Tarihçesi :

Eskiçağ Tarihi araştırmalarının tarihçesini,

— Klasik Eskiçağ (Hellas-Roma),
— Eski Önasya ve
— Eski Mısır

alanlarında olmak üzere üç yönden ele almak gerekiyor.

Klasik Eskiçağ Tarihi'nin temel bilimleri olan Epigrafya, Papiroloji ve Nümizmatik, uzmanlık alanlarına bakılmaksızın Klasik Eskiçağ Tarihi, Klasik Filoloji ve Klasik Arkeolojinin ürünleridir. İnsanların Klasik Eskiçağ Tarihi, yani Eski Hellen ve Roma Tarihleri ile ilgilenmesi de, *Humanizma* hareketinin bir meyvasıdır. Humanizma, Romalıların insan eğitimi konusunda idealini oluşturan ve Hellenlerdeki «*Paideia*» kavramını benimseyen «*Humanitas*» kavramından ortaya çıkmıştır. Roma'da İmparatorluk Dönemi'ne kadar Humanitas'dan, insanı dünyayı gözlemlemede merkez yapmak ve onu bilmeye, öğrenmeye yönelterek, onun bu her yönlü eğitimini toplum yararına kullanmasını sağlamak anlaşılıyordu. Batıda Humanizma, İtalya'daki Rönesans'la aynı temel nedenlerden kaynaklanmıştır. Şimdi (14.yy.dan itibaren) yeniden ortaya çıkarılan ve büyük bir çaba ile toplanan Antik yazarların (Hellen ve Romalı yazarların) eserleri, unutulmuş bir geçmişi yeniden canlandırma konusuna büyük ışık tutmaya başlamışlardır. Antik yazarlar bu dönemde yalnızca okuma parçaları olarak kullanılmıyor, aynı zamanda yaşamın pratik konularında da belli birer ölçü olarak kabul ediliyorlardı. Hatta bu durumun, dönemin siyasal yaşam ve düşüncelerini de büyük ölçüde etkilediğini görüyoruz; örneğin Roma'da 14.yy.ın ilk yarısında COLA DI RIENZO, Roma Cumhuriyeti'ni yeniden canlandırmaya girişmiş ve kendisini bu Cumhuriyetin bir «tribunus»u gibi görmüştür. Floransalı ünlü devlet teorisyeni NICCOLO MACCHIAVELLI de, büyük ölçüde Antik yazarlardan yararlan-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mıştı; aynı şey Romalı Tarihçi TITUS LIVIUS'un etkisinde kalan RIENZO için de geçerlidir. Fakat yeniden bulunan şeyler, yalnızca Antik yazarlar ve onların eserleri değildi. Her tarafta aynı zamanda Antik Dönem'e ait yazıtların toplanılmasına da başlanıldı. Bu alanda özellikle Ancona'lı CYRIACUS'dan söz etmemiz gerekiyor. Cyriacus, Doğu Akdeniz bölgelerine yaptığı büyük iş gezilerinde çok sayıda yazıt kopya etmiştir. Bu yazıtların birçoğu bugün bile yalnızca Cyriacus'un kopyalarından tanınmaktadır.

Nasıl Macchiavelli'nin Roma Tarihi ile ilgilenmesinin ana nedeni, Roma Devleti'nin yıkılmasına yol açan olgular sorununu açıklamak olduysa, Fransız düşünürü CHARLES DE MONTESQUIEU için de durum budur (eserinin adı : «Considérations sur les Causes de la Grandeur des Romains et sur leur Décadence» = «Romalıların Büyüklüğü Nedenleri ve Çöküşleri Üzerine Düşünceler», 1734).

İngiliz Tarihçisi EDWARD GIBBON'un «History of the Decline and Fall of the Roman Empire» = «Roma İmparatorluğu'nun Çöküş ve Yıkılışının Tarihi» adlı 6 ciltlik eserinin ana konusunu da yine bu tema oluşturmaktadır. Gibbon'un yapıtı, Roma Tarihi alanındaki ilk büyük Tarihi Coğrafya girişimidir; eser, MS 180 yılından (Roma İmparatoru MARCUS AURELIUS'un ölümü) İstanbul'un Türkler tarafından alınmasına değin geçen süreyi kapsamaktadır.

Klasik Eskiçağ Tarihi araştırmalarında Alman Ekolü'ne gelince : bu etkinlik Klasik Arkeoloji'nin kurucusu sayılan JOHANN JOACHIM WINCKELMANN (1717-1768) ve JOHANN GOTTFRIED HERDER (1744-1803) ile başlamaktadır. Winckelmann'ın ana yapıtı olan «Geschichte der Kunst im Altertum» = «Eskiçağ Sanatı Tarihi» (1764) ünlüdür ve GOETHE, SCHILLER, HÖLDERLIN gibi Klasikler ölçüsünde önemlidir.

Sözünü ettiğimiz bu şahsiyetler, gerçek anlamda birer Tarihçi olmamakla birlikte, kendilerinden sonra gelecekler için yol gösterici olmuşlardır.

Roma Tarihi'nin araştırılması alanında GEORG BARTHOLD NIEBUHR ve eseri «Römische Geschichte» = «Roma Tarihi» (1. baskısı 1811) önemli bir yer tutmaktadır. Niebuhr, yapıtında

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Gibbon'dan çok değişik bir yöntem uygulamıştı. Roma Tarihi'ni, özellikle Roma'nın erken dönemlerini «mythos» ile «traditio»nun, yani efsane ile geleneğin tozlarından temizleyen Niebuhr, bunu Romalı Tarihçi LIVIUS'un yapıtındaki kahramanlık öyküleri biçimindeki ögeleri ayıklayarak başarmıştır. Bu alanda sonraki gelişmeler, özellikle Roma Hukuku ve yazıtlar üzerindeki çalışmalarla gerçekleşecektir. Sözünü ettiğimiz her iki alanın da erişilmez ustası olan THEODOR MOMMSEN (ölümü 1904), insanüstü bir çalışmayla Roma Tarihi'nin her alanında araştırma yapmıştır; denilebilir ki, Roma Tarihi'nde Mommsen'in ilgilenmediği bir konu, bir sorun yok gibidir. Mommsen, «Römische Geschichte» = «Roma Tarihi» adlı yapıtının ilk üç cildinde Roma Tarihi'ni başlangıcından MÖ 46 yılına değin getirmiştir. CAESAR'dan DIOCLETIANUS'a değin Roma eyaletlerinin tarihini 5. ciltte anlatmıştır. Eserin 4. cildi çıkmamıştır. Mommsen'in «Römisches Staatsrecht» = «Roma Devlet Hukuku» adlı yapıtı, «Römische Geschichte» adlı yapıtı kadar dahiyanedir. «Römisches Staatsrecht», Roma devlet kurumlarının ilk kez bu türlü işlendiği yapıttır. Bir de Mommsen'in «Römisches Strafrecht» = «Roma Ceza Hukuku» adlı yapıtını saymak gerekir. Mommsen'in büyük eserlerinden biri de, 16 ciltte topladığı Latince yazıtlardır (= «Corpus Inscriptionum Latinarum»). Bu koleksiyona zamanla çok sayıda cild de eklenmiştir. Mommsen'in Roma eski hukuk eserleri konusundaki çalışmaları da özellikle anılmaya değer (= «Codex Theodosianus», «Digesta»). Toplu olarak yayımlanan yazıları (= «Gesammelte Schriften»), Eskiçağ Tarihi, özellikle Roma Tarihi alanındaki bilgilerimiz konusunda eşi bulunmayan birer hazinedir. Theodor Mommsen ile, Roma Tarihi araştırmaları doruk noktasına erişmişti. Mommsen'den sonra bu alanda çalışan bütün araştırmacılar, çalışmalarında Mommsen'in büyük yapıtlarına, onun Filoloji, Epigrafya ve Nümizmatik konularını dahiyane bir biçimde birbirine bağlayan yöntemine dayanarak kendi eserlerini vermişlerdir. Bir bilim adamının dediği gibi, Mommsen'den sonra gelenler, «bir devin sırtındaki cüceler» gibidir; onlar gerçi bu devden daha çoğunu görürler, ne var ki, bunu bu devin büyüklüğüne borçludurlar.

Özellikle yeni arkeolojik kazılar sonunda ortaya çıkan buluntularla malzemenin büyük ölçüde artması nedeniyle, bugünkü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

araştırmalarda Mommsen'in «üniversal» çalışma biçimi bırakılmak ve uzmanlaşmaya gidilmek zorunda kalınmıştır. Gerçekte bu durum, 20.yy.da bütün bilim dallarında geçen yüzyıla aykırı olarak gözlemlenen bir özelliktir. Bu uzmanlaşma akımı, büyük kollektif eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Uzmanların kendi konularıyla ilgili bölümleri içeren araştırma yazılar yayımlanmıştır. Buna örnek olarak öncelikle, uluslararası bir kurulun hazırladığı «Cambridge Ancient History» (= CAH) (12 cild, 1924' ten bu yana) gösterilebilir. Yapıt, Eskidoğu kültürleriyle başlayıp I. CONSTANTINUS'a değin (ölümü 337) uzanmaktadır. Son zamanlarda böyle başka bir girişim de «Aufstieg und Niedergang der römischen Welt» (= ANRW)tir. Bu eserde Roma Tarihi'nin tüm alanları son araştırma ve buluntular göz önünde tutularak işlenmektedir.

Avrupa'nın Hellen-Roma Antikitesi ile yeniden ilgilenmesi, İtalya'da Roma Tarihi'ne ilişkin alanlarda başlamakla birlikte (çünkü Avrupa, Bizans'ın Osmanlı Devleti'ne katılması yüzünden başlangıçta Yunanistan ve Anadolu'ya yaklaşamamakta idiler), WINCKELMANN'ın Hellen kültürüne yakınlığı, HERDER ve HÖLDERLIN'in Hellen hayranlığı Eski Hellen Tarihi'ne de yeniden ilgi duyulmasına neden olmuştur. Ne var ki, bu ilginin gerçeklere yabancı, idealist bir yargıyla başlatıldığını da burada özellikle belirtmek gerekiyor.

Pommern'li bir papazın oğlu olan Alman J. G. DROYSEN (1808-1864), yazdığı «Geschichte Alexanders» = «İskender Tarihi» (1833) adlı yapıtıyla büyük Makedonia Kralının Tarihi'ni ilk kez nesnel bir biçimde incelemiştir. Bu eserinde yazar, büyük ölçüde, Büyük İskender'in karşıtı DEMOSTHENES'ten yola çıkmıştır. Droysen, böylece yalnız İskender Tarihi araştırmalarına değil, idealist bir hayranlık duygusuyla yapılan Hellen Tarihi araştırmalarına da bilimsel anlamda, gerçekten yana bir tarafsızlık anlayışını getiriyordu. Droysen aynı zamanda, kendisinden önce de üzerinde durulmuş bir alanda çalışmalarını sürdürmüştür : bu «Hellenizm Dönemi Tarihi»dir. Bu alandaki eseri «Geschichte des Hellenismus» = «Hellenizm Tarihi» (I, 1836; II, 1843), her ne kadar MÖ 221 yılına değin uzanmaktaysa da, Eskiçağ Tarihi'nde Hellenizm ile Roma Tarihi'ne geçiş dönemi ilk kez bu yapıtla açık-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lık kazanıyor ve «Hellenizm» Eskiçağ Tarihi araştırmalarında bir kavram olarak ortaya çıkıyordu; Eskiçağ'ın bu önemli dönemi, Droysen'e değin bu yeni görüş açısıyla değerlendirilmemişti.

Herder ve Hölderlin örneğinde olduğu gibi, Yeni Humanizma'nın, gerçeklerden uzak, idealist ve duygusal Hellen hayranlığının kırılmasında, Yunanistan ve Anadolu'da yapılan sistematik kazılar önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu kazılar, bugün birçok noktada eleştirilere uğrayan Alman H. SCHLIEMANN'ın Troia, Mykenai ve Tiryns'deki çalışmalarıyla yeni bir canlılık kazanmıştır. 1874 yılında Almanların Yunanistan'da Olympia'da başlattıkları kazılar da bu yeni gelişme zinciri içinde önemli bir halkayı oluşturmaktadır. Böylece, o zamana değin Eskiçağ Tarihi araştırmalarında varolan Klasik Filoloji tekeli yıkılmış oluyordu. Neredeyse bütün Avrupa ülkeleri Yunanistan ve Anadolu'daki kazılara katılmışlardır. 1878 yılında Almanya'da «Alman Arkeoloji Enstitüsü» (DAI) kurulmuş; bu enstitü daha sonra Roma, Atina, İstanbul, Madrid, Kahire, Tahran ve Bağdat'ta, bu ülkelerdeki çalışmalarını kolaylaştırmak amacıyla şubeler açmıştır. Avusturyalılar 1895 yılında Ephesos Antik Kenti'nde kazıya başlamışlardır. 1898 yılında «Avusturya Arkeoloji Enstitüsü» (ÖAI) kurulmuş; bu enstitü 1904 yılında Atina ve İzmir'de kendi şubelerini açmış; buna daha sonra Kahire Şubesi eklenmiştir. Ephesos Avusturya Kazıları, bugün Türk Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'yle işbirliği halinde Türkiye'nin en büyük arkeoloji kazısı olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Almanlar Bergama, Miletos, Priene, Didyma ile Hititlerin başkenti Boğazköy'de (= Hattušaš) kazılara başlamışlar, etkinliklerini bugün de sürdürmektedirler. Fransız, İngiliz, İsveç, Danimarkalı, İtalyan kazıcılar İtalya'da, Yunanistan'da, Anadolu'da kazılar yapmışlar ya da kazılarını sürdürmektedirler. Türk Arkeologları da, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte ATATÜRK'ün direktifleriyle başlayan yeni dönemde Türkiye'nin çeşitli yerlerinde kazılara başlamışlardır; bu çalışmalar bugün de Türk Üniversiteleri, Türk Tarih Kurumu ve Türk Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün adına sürmektedir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, «üniversal» anlamda bir Eskiçağ Tarihi kavramı EDUARD MEYER (1855-1930) ile başlamış-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tır. Meyer'in 1884 yılında yayımlanan ve Eskiçağ Tarihi'ni genel anlamda işleyen büyük yapıtı «Geschichte des Altertums» = «Eskiçağ Tarihi», ne yazık ki, MÖ 350 yılında sona ermektedir. Öte yandan Meyer, 1917 yılındaki Hitit çiviyazısı ve dilindeki gelişmelere de yetişememişti. Buna karşın 5 ciltlik yapıtında Eskiçağ Tarihi'ni o zamana değin bilinen tüm kaynaklarıyla işlemiş, böylece de bugün bile değerini koruyan «standart», örnek bir yapıt ortaya koymuştur. 1886 yılında J. BELOCH'un Hellen-Roma Dünyası'nın ahalisi üzerine yazdığı eseriyle aynı yıllarda U. WILCKEN'in ilk papirolojik çalışmaları yayımlanmıştır. Beloch'un «Hellen Tarihi» (= «Griechische Geschichte», 1. baskısı 3 ciltlik, 1893-1904; 2. baskısı 4 ciltlik, her cilt iki bölümden oluşmaktadır. 1912-1917), bugün bile araştırmacı için en iyi temel yapıttır.

Beloch'un öğrencisi İtalyan G. DE SANCTIS'in yazdığı «Storia dei Greci dalle origini alla fine del secolo quinto» = «Başlangıcından 4. Yüzyılın Sonuna Değin Hellen Tarihi» (1939) adlı eser, Hellen Tarihi üzerine en önemli modern standart yapıtlardan biridir.

Hellen Tarihi üzerine öbür temel yapıtlar olarak şunlar sayılabilir : M. P. NILSSON, Geschichte der griechischen Religion, 2 cilt, Hdb. d. Altertumswiss. da yayımlanmıştır (1955^2, 1961^2) (= «Hellen Din Tarihi»); M. ROSTOVTZEFF, Social and Economic History of the Ancient World, Oxford, 1941 (= «Eskiçağ Dünyasının Toplumsal ve Ekonomik Tarihi»); F. SCHACHERMEYR, Griechische Geschichte, Stuttgart, 1969 (= «Hellen Tarihi»; Hellen Tarihi'nin kültür morfolojisi üzerinedir).

Araştırmacılar ve öğrenciler için çok yararlı ve kullanışlı olan öte yandan zengin literatür ve kaynak bilgisinden ötürü çok değerli bir yapıt da H. BENGTSON'un «Hellen Tarihi»dir (= »Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit, Hdb. d. Altertumswiss. III 4, Münih, 1950, 4. baskısı aynı yer, 1969).

Eski Önasya Tarihi üzerine araştırmalara gelince :

18.yy.ın sonuna kadar, Eski Önasya Tarihi ile ilgili kaynaklar, Tevrat'ın ve Klasik Dönem Eskiçağ yazarlarının bu konuda-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ki haberleri ile sınırlı idi. Eski Önasya orijinal yazılı belgelerinin değerlendirilmesi yolunda ilk ve önemli adım, G. F. GROTEFEND'in (1775-1853) 1802 yılında, Eski Pers Dili ile yazılmış çiviyazılı belgeleri kısmen de olsa deşifre etmesiyle atılmıştır. C. NIEBUHR'un 1765 yılında Persepolis Saraylarında asıllarına uygun olarak kopya etmiş olduğu bu metinler (Bisutun ya da Behistun Yazıtları), Tevrat ve Eski Hellen yazarlarından tanınan AKHAIMENID kralları DAREIOS ve KSERKSES ile ilgili idiler. Metinler, üç yazı türünde ve üç ayrı dilde kaleme alınmışlardı. Bunlardan Eski Persçe metnin çözümü, konu ile 1835'den itibaren ilgilenmeye başlayan İngiliz H. C. RAWLINSON tarafından tamamlanmış ve böylece diğer iki versiyonun okunması ve anlaşılması için önemli bir anahtar elde edilmiştir. Diğer iki versiyondan biri, Susa çevresinin dili olan Elamca, diğer ise Babil-Assur dili idi. Babil-Assur yazısı çok karışık bir sistemden oluştuğu için çözümlemede büyük problemler yaratmıştır. Soruna ancak 1857'lerde «genel olarak çözülmüş» gözüyle bakılabilmiştir. Babil-Assur yazısının çözümlenmesinin sonuçları ise çok geniş kapsamlı olmuştur; bunun nedeni, Eskidoğu ile ilgili haberlerin çok büyük bir bölümünün, Sami Diller grubuna giren bu dilde (Akkadca) kaleme alınmış olmasıdır. Bu dilin çözülmesiyle aynı zamanda Assiriyoloji Bilimi'nin de temelleri atılmış oluyordu.

Metin çözümleme girişimlerinin uyandırdığı ilgi, daha 19. yy.ın ortalarına doğru, Yeni Assur Devleti'nin başkentleri Ninive (Musul yakınlarında), Dur Šarrukin (Musul'un kuzeydoğusunda Khorsabad Köyü) ve Nimrud'da (Eski Kalhu/Kalah) geniş kapsamlı kazılar yapılmasına neden olmuştur. P. E. BOTTA, E. FLANDIN ve A. H. LAYARD gibi Fransız ve İngiliz araştırmacılar, kabartma süsleri ve kolosal (çok büyük) figürleri çok geçmeden Louvre Müzesi ve British Museum'un değerli eserleri arasına katılacak olan anıtsal saray ve tapınaklar konusunda ilk bilgileri üretmişlerdir. Bu arada, Ninive'de son büyük Assur kralı ASSURBANIPAL'in (MÖ 669-627) kitaplığının da bulunması, büyük bir şans olmuştur; Assurbanipal bu kitaplıkta Babilliler, Assurlular ve aynı zamanda Sumerlerin elde edilebilen tüm edebi ve dinsel yapıtlarını toplatmış ve kopya ettirmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Güneydeki komşu bölge Babylonia'da yapılan çalışmalar, önceleri kuzeydeki kadar verimli olmamıştır. Sumer Dönemi ile ilgili ilk buluntuların ortaya çıkarıldığı Tello'da (Eski Girsu) 1877 yılından itibaren E. DE SARZEC yönetiminde kazılar yapılmıştır. Buradaki buluntular arasında Lagaš* Kralı GUDEA'nın heykelleri ile Babylonia bölgesindeki en eski büyük edebi kompozisyonları içeren iki silindir yazıt vardı. Bu buluntular Sumer Dili'nin aydınlatılmasına büyük katkıda bulunmuştur. Amerikan araştırmaları 1889 yılından itibaren Nippur'da MÖ 18.yy.a ait bir konutta, bugüne kadar en geniş kapsamlı Sumer metinlerini ortaya çıkarma şansına sahip olmuştur. 1899 yılından itibaren Alman kazıcılar da araştırmalara katılmışlardır (Babil'de R. KOLDEWEY ve 1903'ten itibaren Assur'da W. ANDRAE). Koldewey ve Andrae'nin amaçları, iki büyük başkent Babil ve Assur'u yeniden canlandırmaktı. 1913 yılında ise, Güney Babylonia'daki en büyük kalıntı merkezi olan Uruk'ta J. JORDAN yönetimindeki kazılar başlatılmıştır.

Bu arada, Babylonia-Assur bölgelerinin dışında da araştırmalara başlanmıştı. J. DE MORGAN, Susa'da yaptığı çalışmalarla, komşu ülke Babylonia ile yakın ilişkilerine rağmen kendine özgülüğünü koruyabilmiş olan Elam Kültürü'nün araştırılmasında ilk önemli adımları atmıştır. 1887 yılında bir şans eseri olarak Orta Mısır bölgesindeki Amarna'da, büyüklü küçüklü tüm Önasya hükümdarlarının Mısır firavunları III. ve IV. AMENOPHIS'lerle (MÖ 1400-1344) çiviyazısı ile (Akkadca) yapılmış diplomatik yazışmaları ortaya çıkarılmıştır. 1907'de H. WINCKLER, Orta Anadolu'daki Eski Hitit başkenti Hattušaš'ta (bugün Boğazkale adıyla Çorum İli'ne bağlı nahiye merkezi Boğazköy) Hitit Dili ve Tarihi'nin aydınlatılmasını mümkün kılacak olan çiviyazılı bir tablet arşivi bulmuştur. Ancak, Hitit Dili'nin çözülmesi 1917'de Çek HROZNY tarafından gerçekleştirilebilmiştir.

Düzenli kazılarda ortaya çıkarılan çiviyazılı tabletlerin yanında, Eskidoğu'nun değişik yörelerinde yapılan sayısız kaçak kazıda elde edilen değişik dönemlere ait belgeler de dünya müzelerine dağılmış durumdadır.

---

* š = ş

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle verilen aradan sonra yeniden canlı bir kazı etkinliğinin başladığını görüyoruz. Burada yalnızca birkaçından söz etmek mümkündür : Ur'da L. WOOLEY tarafından yapılan kazılar, bu kentte Er Sülaleler Devri'nin sonlarına ait (MÖ 2450 yılları) Kral Mezarlığı ile ilgili sansasyonel buluntular ortaya koymuştur. Uruk'ta ise Erken Dönem (MÖ ca. 3000-2700) gözler önüne serilmiştir. H FRANKFORT'un yönetiminde, Aşağı Diyala bölgesinde (Diyala : İran'ın Luristan Bölgesi'nden çıkan, Dicle Irmağı'nın sol yanından aldığı kol) öncelikle tüm Er Sülaleler Dönemi ile ilgili tapınak yapıları konusunda bilgiler edinilmiştir. Bugünkü Kerkük yakınlarındaki Nuzi'de, çok iyi bilinmeyen MÖ 15. ve 14.yy.lara ait bir yerleşim ortaya çıkarılmıştır. A. PARROT'nun kazılarını yönettiği Orta Fırat Bölgesi'ndeki Mari'de, Diyala Bölgesi'nde elde edilen sonuçları tamamlayan, Er Sülaleler Dönemi ile ilgili önemli buluntular elde edilmiştir. Mari'deki büyük bir sarayda, Babilli HAMMURABI'nin güçlü bir devlet kurma çabası gösterdiği dönemi aydınlatan, 10 binin üzerinde tabletten oluşan bir kraliyet arşivi ortaya çıkarılmıştır. CL. F. SCHAEFFER de, Doğu Akdeniz kıyısındaki Ras Şamra'da (Eski Ugarit) çalışmalarına başlamıştı. Bu çalışmalarda o zamana değin bilinmeyen bir alfabe ile yazılmış kil tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerde yazılı efsane ve destanlarla, Kenan şiir ve mitoloji dünyası aydınlık kazanmıştır. Boğazköy'de K. BITTEL tarafından yeniden başlatılan kazılar, Hitit Başkenti'nin tarihi konusunda önemli yeni veriler ortaya koymuştur. Bir Amerikan bilim heyetinin başında E. HERZFELD ve E. SCHMIDT, Persepolis'teki Akhaimenid saraylarının anıtsal kalıntılarını araştırmışlardır. O zamanlar, en eski gelişim basamaklarını aramak amacıyla Önasya prehistorik yerleşim merkezlerinde yapılan araştırmalar da büyük ilgi uyandırmıştı.

İkinci Dünya Savaşı da kazı etkinliğinde bir kesintiye neden olmuştur. Savaştan sonra kazı çalışmaları yeniden başlamış; Boğazköy, Ugarit, Mari, Nimrud, Nippur, Uruk ve Susa gibi eski kazı yerlerindeki çalışmalara öncelikle, prehistorik problemler (Neolitik Dönem'e geçiş sorunu) üzerinde sistematik bir biçimde çalışan heyetler katılmıştır. Önasya'da yer alan çeşitli devletlerin eski eserlerle ilgili kuruluşları ve üniversiteleri de bugün kendi araştırmacılarıyla kazı çalışmalarına katılmış bulunmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eski Mısır'ın araştırılmasını amaçlayan Ejiptoloji'nin kurucusu ise, ilk kez Mısır Hiyeroglifleri'ni çözen ve 1831'de Paris'te Profesör olan Fransız JEAN-FRANÇOIS CHAMPOLLION (1790-1832) olmuştur. Mısır yazıtlarının toplanması faaliyetinden sonra 19. yy.ın sonlarına doğru Mısır'daki arkeolojik kazılar da büyük önem kazanmış ve giderek Mısır Sanatı ve Dini konusunda bilgiler büyük ölçüde artmaya başlamıştır. Ejiptoloji'nin önemli gramer ve metin editörü temsilcilerinin başında Alman A. ERMAN (1854-1937), K. SETHE (1869-1934) ile İngiliz A. GARDINER (1879-1963) gelmektedir. 1892'de Berlin'de Profesör olan A. Erman, Eski Mısır Filolojisi'nin kurucusu sayılmaktadır. Mısır grameri ve edebiyatı üzerinde çalışan Erman, ayrıca bir Mısır Dili sözlüğü de hazırlamıştır (= «Wörterbuch der ägyptischen Sprache», 12 cild, 1926 vdd.). 1900'de Göttingen'de, 1923'ten itibaren de Berlin'de Profesör olan K. Sethe ise, Mısır Filolojisi'nin yanında Eski Mısır Dini ve Tarihi konusunda önemli yapıtlar ortaya koymuştur. Mısır Dilbilimi konusunda çalışmalarını yoğunlaştıran A. H. Gardiner, edebi, dinsel ve yönetim tarihi ile ilgili metinlerin edisyonunu yaparak bunları tercüme etmiş ve yorumlamıştır.

Eski Mısır anıtlarının yayımlanması etkinliğinde ise ön sırayı Alman R. LEPSIUS (1810-1884), L. BORCHARDT (1863-1938) alırlar. 1842-45 yılları arasında Mısır ve Sudan'a giden Prusya heyetinin başkanı olan Lepsius, çalışmalarını 12 ciltlik bir kitapta toplamış, ayrıca 1865'ten itibaren de Berlin'deki Mısır Müzesi'nin direktörlüğüne getirilmiştir. L. Borchardt, Abu Sir ve Amarna'da kazılar yapmış, Kahire'de Alman Ejiptoloji Enstitüsü'nü kurmuştur. Eserlerinin başında 3 cild halinde yayımladığı Mısır Tarihi Kronolojisi ile ilgili çalışması gelir (= «Quellen und Forschungen zur Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte», 1917-38).

Mısır'daki arkeolojik kazılar sistematik açıdan M. F. PETRIE tarafından (1853-1942) geliştirilmiştir; İngiliz Arkeolog, 1884 yılından itibaren Mısır ve Filistin'de kazılar yapmış ve bu bölgeler için bilimsel kazı yöntemlerinin kurucusu olmuştur. Petrie, Mısır Prehistoryası açısından önemli buluntular yapmış ve bunların kronolojisini geliştirmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eski Mısır Tarihi'nin en önemli temsilcileri ise, G. MASPERO ve J. H. BREASTED olmuştur. Mısır dini konusundaki bilgilerimizin önemli bir bölümünü H. BRUGSCH, A. ERMAN, H. FRANKFORT, H. BONNET ve S. MORENZ'e borçluyuz.

Eskiçağ Tarihi'nin araştırılmasına ilişkin olarak kısaca saymaya çalıştığımız bu işler, geçmişi yeniden kurma konusunda gösterilen geniş kapsamlı ve başarılı çabaların görkemli bir bilançosu gibi görünebilir. Bununla birlikte yeni kazılarda ve yüzey araştırmalarında elde edilen buluntuların, yani yeni malzemenin çokluğu nedeniyle uzun zamandan beri araştırma yapmak güçleşmiştir; öte yandan Eskiçağ Tarihi ile ilgili birçok konuda bilgi boşluklarının henüz doldurulamadığı da bir gerçektir.

Dileğimiz, Eskiçağ Tarihi'nin bundan sonra da *aslına uygun bir biçimde* değerlendirilebilmesidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ESKİ ÖNASYA TARİHİNİN ANAHATLARI

MEZOPOTAMYA :

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi :

«*Mezopotamya*», Hellence «mésos» = «orta» ve «potamós» = «ırmak» sözcüklerinden türetilmiş, iki ırmak arasındaki bir bölgeyi anlatan bir coğrafya terimidir. Eskiçağ Tarihi Coğrafyası'nda ise «Mezopotamya» denilince, Fırat ve Dicle ırmaklarının dağlık Doğu Anadolu yöresinden ayrıldıkları nokta ile, bunların Eski Babil ya da bugünkü Bağdat Kenti yakınlarında birbirlerine 30 km kadar yaklaştıkları bölge arasında kalan alan anlaşılır. Daha güneyde bulunan alüvyonlu bölgeye ise, sırasıyla *Babylonia, Akkad* ve *Sumer (Sinear)* denilmiştir. Fırat ve Dicle ırmakları Eskiçağ'da bugünkü deniz kıyısından 200 km kadar içeride ve birbirlerinden ayrı olarak Basra Körfezi'ne dökülüyorlardı. Bugün ise her iki ırmak, *Şattülarap* adındaki 145 km'lik bir akarsu ile denize dökülmektedir. Bu ırmağın getirdiği alüvyonlarla, her bin yılda denizden 30 km kadar yer kazanılmaktadır. Bununla birlikte bugünkü Irak ve Kuzey Suriye'yi kapsayan, Toroslar'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan tüm bölge de «Mezopotamya» diye adlandırılmaktadır.

Dar anlamında Mezopotamya ve Babylonia bölgeleri iklim bakımından birbirlerinden çok farklı idiler. Orta Dicle bölgesinde ve İran'ın kuzeybatı sınırındaki Zağroslar'ın ön kısmında çok miktarda yağmur yağdığı için, bu bölgelerin sakinleri MÖ 7. binyıldan itibaren buralarda bir *çiftçi kültürü* geliştirebilmişlerdir. Buna karşılık alüvyon bölgesinde verimli topraktan tarımsal yarar, yalnızca doğal su taşkınları ve suni sulama ile sağlanabili-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yordu. Su, bu bölgenin insanlarına mutluluk ve felaketi aynı zamanda getirebilmiştir.

Bu büyük ırmaklar alanının doğal sınırları yoktur: bölge, güneybatıya doğru Suriye Çölü'ne, kuzeydoğuya doğru İran Yaylası'na, buralardan gelebilecek saldırı ve göç girişimlerine karşı açık idi; öte taraftan Fırat ve Dicle vadileri, Anadolu'dan gelebilecek istila hareketleri için de birer «kapı» durumunda idiler.

Dağlık İran bölgesinin kenar kısımlarını ve Mısır'a kadar Suriye-Filistin kıyı alanını kapsayan Mezopotamya, yüksek kültürlerin oluşumunda son derece önemli olan «*Mümbit Hilal*»in yalnızca bir bölümüdür. Bu bölgenin doğal yapısı, Mezopotamya Tarihi'nin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

Yüksek kültürlerin oluşma alanı olan Mezopotamya'nın oldukça geç bir dönemde iskan edilmiş olduğu, bugün kanıtlanmış bulunuyor. İnsanların bu bölgede yerleşik düzene geçebilmesi için gerekli koşullar, yalnızca, burada olasılıkla MÖ 6. binyılda ortaya çıkan genel bir iklim değişikliği ile değil, bunun yanı sıra insanoğlunun toplu halde yaşama ve çalışma yolunda gösterdiği yetenek ve buna hazır olma durumu ile ortaya çıkmıştır. Bugünkü Irak'ın kuzeyinde, Dicle kenarındaki Musul çevresinde daha MÖ 5. binyılda *tarımla* uğraşan insanların bulunduğu anlaşılmıştır. Bu insanlar, olasılıkla Kuzeybatı İran Bölgesi'nden alarak benimsedikleri *sabanı* da kullanıyorlardı. Bir süre sonra alüvyon bölgesinin kıyıya yakın yerleri iskan edilmeye başlanmıştır. Burada vukubulan birçok *su baskınından* Ur ve Eridu'da açıkça izi görüleni, Tevrat'ta sözü edilen «*Tufan Olayı*» ile ilişkili görülmekte ve bu olayın tarihsel özü MÖ 3500 yıllarına yerleştirilmektedir. Babylonia Bölgesi'nde, MÖ 3000 yıllarından önce *çömlekçi çarkında* yapılmış ilk seramik örnekleri ortaya çıkarılmıştır.

Fırat-Dicle Bölgesi ile ilgili olarak, Ortadoğu'nun *Neolitik Dönem*'e ait «renkli-seramik» kültür alanı içinde daha henüz prehistorik aşamada olan birçok merkez dikkati çekmektedir: örneğin Kuzey Mezopotamya'da *Tel-Halaf Kültürü (Kalkolitikum,* MÖ ca. 4500-3500) ve daha sonraki dönemden *Tepe-Gavra Kültürü* (MÖ ca. 3200-3000), güneyde *Eridu Kültürü* (MÖ ca. 4400-3600)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve bunu izleyen *El-Ubeyd Kültürü* (Ur civarında, MÖ ca. 3600-3200).

2. Mezopotamya Tarihi'nde Siyasal Gelişmeler :

Mezopotamya, tarihe yavaş yavaş ve belirli zaman kesitleri içinde sahne olmuştur. Bu süreç içinde oluşan siyasal olayların ağırlık noktaları, yine yavaş yavaş ve bazı duraklamalarla Güney Mezopotamya'dan Fırat ve Dicle ırmaklarının geldikleri yönün tersine doğru kuzeye, Akkad Bölgesi'ne ve daha sonra Assur'a geçmiştir. Yeni Babil Devleti'nin MÖ 539 yılında Pers Kralı II. KYROS tarafından yıkılışına kadar geçen aşağı yukarı 2500 yıllık süre içinde Mezopotamya Tarihi'nin başlıca karakteristiği, doğal sınırlarının olmaması nedeniyle bölgenin sürekli olarak değişik kavimlerin egemenliği altına girmesi ve bu açıdan da Mısır'a göre daha az homojen bir kültür gelişimine sahne olmasıdır.

Mezopotamya Tarihi'nin anadönemlerini farklı kavimler belirlemişlerdir : bunlar,

— MÖ 3. binyılda *Sumer* ve *Akkadlar*,
— MÖ 2. binyılda *Batı Samileri* (Babilliler),
— MÖ 1. binyılda ise *Assurlular* ve *Aramiler*'dir.

MÖ 2. binyılda *Hititler* ve «*Dağ Kavimleri*» de Mezopotamya tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Yerleşik düzene geçtikten sonra bu kavimlerin hemen hemen tümü belli farklı birtakım davranış biçimleri içine girmişlerse de, bu farklı davranış biçimleri bu kavimleri genellikle önce savunmadan yayılmaya ve sonuçta büyük devletler kurmaya yöneltmiştir. Şimdi bu kavimleri ve Mezopotamya'nın geçirdiği ana tarih devirlerini görelim :

a. Sumerler :

Genel kronolojik bakış :

— MÖ 3000'den önce: Sumerlerin Mezopotamya'da ortaya çıkışı.
— MÖ 3000'lerden 2800'lere kadar : Uruk Devri.
— MÖ 2950'lerden 2750'lere kadar : Cemdet-Nasr Devri.
— MÖ 2750'lerden 2350'lere kadar : Er(ken) Sülaleler Devri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

— MÖ 2500'lerden 2360'lara kadar : I. Ur Sülalesi.
— MÖ 2500'lerden 2360'lara kadar : Lagaš Sülalesi.
(Uruk ve Cemdet-Nasr Devirleri, aynı zamanda Mezopotamya'nın *Protohistoryası* sayılmaktadır.)

Sumerler, Güney Mezopotamya alanına MÖ 4. binyılın sonlarına doğru, kimliğini belirleyemediğimiz yerli bir ahali üzerine gelmişlerdir. Sumerlerin kökeni her ne kadar Hint kültür alanı içinde *(Indus Kültürü)* aranmakta ise de, nereden geldikleri kesin olarak bilinememektedir. Bu kavmi Sami ve Hint-Avrupalılar'dan ayıran antropolojik bulgular, «bitişken» özellikler gösteren Sumer Dili yoluyla da pekiştirilmiştir. Sumerlerin önce Fırat kıyısındaki Eridu'da yerleştikleri ve daha sonra Uruk'ta siyasal bir merkez kurdukları yolundaki rivayette tarihsel bir gerçeklik payı bulunabilir. Her ne olursa olsun, Sumerlerle birlikte, stratigrafik olarak *Geç Taş-Bakır Devri* (El-Ubeyd II) ile *Uruk Devri* arasında daha MÖ 3000 yılından önce varlığı kanıtlanabilen büyük bir kültür atılımı söz konusudur.

Merkezi bir tapınak çevresinde kurulan ve kendilerini hemen bir surla güvenlik altına alan küçük Sumer *kent devletleri*, bu dönemin başlıca karakteristiğini oluşturmaktadır. Uruk, Ur, Lagaš, Nippur, Kiš gibi bu kent devletleri (siteler) arasında önceleri *Uruk* (bugün Warka) lider bir rol oynamış görünüyor. Kentlerin başında askeri ve yargıçlıkla ilgili görevleri de olan bir *«rahip-kral» (ensi)* bulunuyordu. Ensi, özellikle sed ve kanal yapımı çalışmaları için organize edilmiş olan halk üzerinde egemenliğini sürdürüyordu. İşte buradaki ekonomik ve organizasyonla ilgili gereksinimler, *«çiviyazısı»*nın doğmasına neden olmuştur.

Özellikle ekonomik nitelikteki mevcut mühür buluntularına rağmen, MÖ 3. binyılın ilk yüzyılları daha henüz tam bir açıklığa kavuşturulamamıştır; bunun nedeni, daha sonraki dönemlere ait olan kral listelerinin ilk bölümlerinin geniş ölçüde efsanevi nitelikte olmasıdır. Bu bakımdan bu ilk dönemin kronolojik olarak belirlenmesinde bize yalnızca stratigrafik gözlemler yardımcı olmaktadır. Bu nedenle bu döneme Mezopotamya'nın *«Protohistorik»* Devri de denilmektedir. Bu dönemde, Uruk Kenti'ndeki buluntuların değerlendirilmesi yoluyla MÖ ca.2800 yılına kadar bir *«Uruk Devri»*nden ve daha sonraki Babil Kenti'nin kuzeydoğusuna doğru düşen bir buluntu yerinin adına izafeten MÖ ca. 2750'ye

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kadar bir «*Cemdet-Nasr Devri*»nden söz edilmektedir. Cemdet-Nasr Devri ile, Sumerler tarafından yavaş yavaş iskan edilmiş olan bölgenin kuzey sınırı da aşağı yukarı ortaya çıkmış oluyordu.

Samiler'in Arap Yarımadası'ndan çıkarak Güney Mezopozamya'ya doğru ilerlemeleri ve Sumer Kültürü'nü çabucak benimsemeleri ile, MÖ 2600 yıllarında Kiš Kenti'nde MESİLİM adlı birisi Mezopotamya Er Sülaleler Devri'nde *dünyanın ilk tarihsel kişiliği* olarak karşımıza çıkmaktadır. Adını bir döneme veren Mesilim zamanında Kiš Kenti Kuzey Sumer bölgesinin yönetim merkezi olmuştur. Bununla birlikte siyasal gelişmelerin ağırlık noktası çok geçmeden yeniden güneye dönecektir. Bu gelişimin nedenleri, güneyde MÖ 2500 yıllarında I. Sülalesi zamanında Ur Kenti'nin gelişmesi *(Kral mezarları)* ve Lagaš Kenti'nde, yalnızca MÖ 2440 yıllarında EANNATUM adında önemli bir asker ve devlet adamını değil, aynı zamanda MÖ 2360 yıllarında dünyanın *ilk reformcusu* URUKAGİNA'yı da çıkaran bir sülalenin egemen olmasıdır. Urukagina zamanında Dünya Tarihi'nde ilk kez toplumsal bir devrim söz konusu olmuştur. Urukagina, «*tapınak sosyalizmi*» nedeniyle rahiplerin çok artan nüfuzuna karşı çıkmış, geniş halk kitlelerine karşı adil davranma konusunda ısrar etmiştir. Yaptığı *sosyal reformlarla* rahiplerin ayrıcalıkları azaltılmış, *ilk hukuk layihaları* yayımlanmıştır. Buna göre «tapınak sosyalizmi» ekonomisinde ürettiğini tapınağa getiren halk, bundan sonra isterse bunu kendi mülkiyetinde bulundurabilecek ya da satabilecekti *(özel mülkiyetin doğuşu)*. Bu şekilde zamanla tapınağın elde ettiği özel mülkiyet ve büyük spekülasyonlar önlenmek istenmiştir.

Sumer Tarihi'nin bu döneminin sonunda Umma'lı LUGALZAGGESİ bulunmaktadır. Lugalzaggesi Lagaš, Uruk ve bütün Sumer kentlerinin efendisi olmuş ve yayılmasını sürdürerek, «Ülkelerin Kralı» ünvanıyla Kuzey Suriye Bölgesi'nde Sumer Tarihi'nde ilk kez olarak Akdeniz'e ulaşmıştır. Böylece Sumerler *büyük bir devlet* çerçevesi içinde bir araya toplanmış oluyorlardı. Fakat Sumerler işte tam bu gelişme safhasında egemenliklerini, bu arada Orta Mezopotamya Bölgesi'nde sivrilen yeni bir kavme terketmek zorunda kaldılar : Bu yeni kavim *Akkadlar* idi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

b. Akkadlar (MÖ 2350-2150) ve Sumer «Rönesansı» (MÖ ca. 2000) :

Akkad(e), bugünkü Bağdat Kenti'nin güneyinde, Doğu Samilerinin merkezi olan ve yeri henüz belirlenememiş bulunan bir yerleşimin adıdır. Sözünü ettiğimiz bu *Doğu Samileri*, Arap Yarımadası'ndan çıkarak yavaş yavaş bu bölgeye sızmış ve geniş ölçüde Sumer Kültürü'nü benimsemişlerdi. Akkadlı I. SARGON, MÖ ca. 2350'de Sumer Kralı Lugalzaggesi'ye karşı buradan sefere çıkmış ve Sumerleri yenerek Akkad'ı Güney Mezopotamya Bölgesi'nin yönetim merkezi yapmıştır. O'nun adıyla anılan sülale ile (MÖ 2350-2150) böylece Mezopotamya'da *Sami kökenli kavimlerin egemenliği* başlamış oluyordu. Fakat I. Sargon (= Sumerce ŠARRUKİN de denilir; MÖ 2350-2294) o zamana kadarki yüksek kültür alanının siyasal anlamda birleştirilmesiyle yetinmemiştir. Sargon'un doğuda Elam'a, kuzeydeki dağ kavimlerine, Suriye ve Lübnan'a, Toroslara kadar Küçük Asya'ya yaptığı askeri seferler, onu haklı olarak tarihin «*ilk dünya hakimi*» yapmıştır. «Göğün dört yanının hakimi» sıfatıyla egemen olduğu imparatorluğu, Güneybatı İran'dan Karadeniz'e kadar uzanıyor ve Anadolu'nun doğu bölgeleriyle Kuzey Suriye'yi de bünyesinde bulunduruyordu. Bu devletin ayrıca en azından Kıbrıs ve Hindistan ile de ticaret bağları vardı. Üç büyük denize ulaşılmış olması, bu imparatorluğa, özellikle aksi takdirde tehlikeye açık olan asıl Mezopotamya alanına barış ve güven getirmiş görünmektedir. Mezopotamya'daki bu yeni gücün en önemli dayanak noktaları, bu devletin askeri yönden güçlü olması, yönetim mekanizmasındaki merkeziyetçi organizasyon ve bir tür feodal düzen idi. Akkadlı Sargon ile Dünya Tarihi'nde ortaya çıkan «*dünya imparatorluğu*» ve «*tanrı krallığı*» kavramları da, Eski Önasya'nın daha sonraki siyasal gelişimine temel oluşturmuşlardır. Sargon'un haleflerinden olan NARAMSİN (MÖ 2270-2233), imparatorluğu Arap Yarımadası'nın kuzey sınırına ve Batı İran'ın içlerine kadar genişletmiştir. Fakat daha sonra başa geçen zayıf hükümdarlarla gittikçe artan bir bozulma görülmektedir.

Akkad İmparatorluğu MÖ 2150 yıllarında *Guti'ler* tarafından yıkılmıştır. Zağros Dağlarından (bugünkü Luristan) gelen Gutiler, Akkad İmparatorluğu'nun kutsal yerlerini ve kentlerini yağ-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ma ve Akkad Kenti'ni tümüyle yok etmişlerdir (kaynaklarda Gutilerden «Dağların Ejderhaları» diye söz edilmektedir). Fakat gelişlerinin üzerinden 50 yıl kadar geçtikten sonra onların gücü de tükenmiş bulunuyordu.

Güney Mezopotamya'daki varlıkları hala güçlü olan *Sumerler* için şimdi, MÖ 2100'lerde, son bir parlak dönem için gerekli ortam oluşmuştu. Mezopotamya Tarihi'ndeki bu yeni döneme «*Sumer Rönesansı*» da denilir. III. Ur Sülalesi (MÖ 2064-1955). MÖ 2060 yıllarında Gudea yönetiminde zengin bir ticaret kenti olan Lagaš ile Uruk Kenti, bu dönemin karakteristiğini oluşturur. Böylece Elam ve Assur'a kadar uzanan alan yeniden bir araya gelmiş oluyordu. Anadolu'da Kappadokia'ya da ticaret kolonileri gönderilmiştir. Fakat Sumerlerin arkeolojik açıdan özellikle tapınak yapıları ve plastik eserleriyle tanıdığımız bu son parlak dönemi de, yeni kavim göçleriyle son bulmuştur.

c. Babilliler :

MÖ 2000 yıllarında Arap Yarımadası'ndan çıkan yeni göçebe kavimler, «Mümbit Hilal Bölgesi»ne sızmaya başlamış ve Akdeniz kıyılarına ulaşmışlardır. Bu, *Batı Sami* ya da *Amurru Göçü*'nün bazı kafileleri, oradan da Mezopotamya'ya varmışlardır. Yeni gelenler de, daha öncekiler gibi, çok geçmeden Mezopotamya yüksek kültürünün çekiciliğine kapılmışlar ve Sumer-Akkad Kültürü'nü benimseyerek daha sonraki dönemlerde Mezopotamya'nın tarihsel gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Önceleri, yeni birçok küçük devletin oluşturduğu bir görünüm ortaya çıkmıştır. Orta Fırat Bölgesi'nde MÖ 1700 yıllarına kadar, son zamanlarda yapılan kazılarla gün ışığına çıkarılmış olan *Mari Kenti* gelişmiştir. Bir başka kafile Fırat'ın güneyine doğru ilerlemiş olmalıdır; çünkü bir Sumer kenti olan Ur'un MÖ 1955'te Batı Samileri tarafından tahrip edilmiş olduğunu görüyoruz. Sumer Dili uzun bir süre, hatta Hellenizm Dönemi'ne kadar kült dili olarak korunmuş olmakla birlikte, böylece tüm Mezopotamya'da Sumerleri yavaş yavaş MÖ 1500 yıllarına kadar bütünüyle ortadan kaldıran bir *samileşme* dönemi başlamış oluyordu. Güney Mezopotamya'da egemenlik önce *İssin Sülalesi*'nin eline geçmiştir (MÖ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1969-1732); bununla birlikte bu sülalenin yerini *Larsa Sülalesi* almakta gecikmemiştir (MÖ 1961-1700).

Ur Kenti egemenliğinin ortadan kalkmasıyla, Sargon'dan beri Sumer-Akkad kültür alanı içinde bulunan Orta Dicle Bölgesi de yeniden bağımsız olmuştur. Bu bölgede *Tel-Halaf Kültürü*'nü taşıyanlar, Batı Samileri ile birleşmişler ve daha MÖ 3. binyılda *Assur* çevresinde yavaş yavaş yeni bir kavim oluşturmaya başlamışlardı. Assur, bu sırada henüz Sumerce «*Subartu*» denilen bu bölgenin merkezi olmuştu. MÖ ca. 1960'tan itibaren Assur Kenti'nin hükümdarları etkilerini Kappadokia'ya kadar uzatmışlar (Assur Ticaret Kolonileri; *Kültepe* Eski Assur ticaret belgeleri), fakat MÖ 1750'lerde I. ŠAMŠİ-ADAD'a (MÖ 1750-1717) yenik düşmüşlerdir. Šamši-Adad, gücünü olasılıkla Kuzey Suriye'ye kadar duyurmuş ve egemenlik anlayışında Akkad İmparatoru Sargon'a bağlı kalmışsa da, «*Eski Assur İmparatorluğu*» varlığını uzun süre koruyamamıştır.

Bunun nedeni, Kuzey Sumer Bölgesi'nde o zamana kadar önemsiz bir kent durumunda olan Fırat kıyısındaki *Babil* çevresinde Batı Samilerinin zamanın en önemli olayı olarak yeni bir siyasal güç oluşturmuş olmalarıdır. *Babil Sülalesi'nin* (MÖ 1830-1531) ilk temsilcileri konusunda fazla bir bilgimiz yoktur. MÖ 1700 yıllarında bu sülaleden HAMMURABİ (MÖ 1728-1686), Mari ve Assur bölgesine kadar Mezopotamya'yı yeniden birleştirmiş ve zamanı «*Eski Babil Dönemi*»nin doruk noktası olmuştur. Reformları ve koyduğu yasalar, Hammurabi icraatının önemli bir yanıdır. Hammurabi aynı zamanda, donuklaşmış «*tanrı-kral*» düşüncesinden, sosyal yönü olan «*hayırsever hükümdar*» kavramına geçişi de sağlamıştır. Bununla birlikte, bu, Eski Önasya'nın belki de en önemli hükümdarı ve diplomatının devleti de, Hammurabi'nin halefleri zamanında bazı bölgelerin giriştikleri ayrılıkçı çabalar nedeniyle ve yeni kavimlerin ortaya çıkmasıyla tehlikeye düşmüştür. Fakat Eski Babil Devleti'ne asıl ölüm darbesini, MÖ 1531 yılında buraya bir yağma seferi düzenleyen *Hititler* indirmişlerdir; ne var ki, Hititler Mezopotamya'da yeni bir «düzenleyici güç» rolünü oynamadan ülkeleri Anadolu'ya geri dönmüşlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

d. «Dağ Kavimleri» :

Genel Bakış :

— MÖ ca. 1450 - ca. 1160 : Kas egemenliği.
— MÖ ca. 1500-1100 : Orta Elam Devleti.
— MÖ ca. 1460-1340 : Mitanni Devleti.
— MÖ 1366 - ca. 1200/1100 : Orta Assur Devleti.
— MÖ 1400'lerden 900'e kadar : Arami Göçü.

Kas'*lar*, daha MÖ 17.yy.da yavaş yavaş Batı İran dağlarından Güney ve Orta Mezopotamya Bölgesi'ne (Babylonia) doğru ilerlemeye başlamışlardı. Kafkaslardan çıktıkları sanılan Kaslar, bazı tanrı adlarının da gösterdiği gibi, Hint-Avrupalı kavimlerle ilişkide bulunmuşlardı. Babil'in Hititler tarafından tahrip edilmesi üzerine siyasal güç Kasların eline geçmiştir. Fakat MÖ ca. 1450-1160 yılları arasında, kısmen Hititler ve Mısır'la bağlantılı olarak, siyasal gelişmelerde etkili olan *Kas Sülalesi*'nin hükümdarları, Babil'in eski parlak günlerini geri getirecek durumda değildiler. Kaslar da sonunda *Elamlılar*'a boyun eğmiş ve Elamlılar Babil'in birçok sanat eserini başkentleri Susa'ya götürmüşlerdir. *II. İssin Sülalesi*'nin ön plana çıktığı kısa bir dönemden sonra Babil, MÖ 1112'lerde I. TİGLATPİLESAR yönetiminde yeniden canlanan «*Orta Assur Devleti*»ne katılmış ve ondan sonra da önemini yitirmiştir.

MÖ 17.yy.da Kuzeybatı İran'dan kaynaklanan başka bir karışıklık söz konusu olmuştur. Orada güçlenen *Hurri*'ler, çok geçmeden Assur Bölgesi'ni ellerine geçirmişler ve Kuzey Mezopotamya, Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de bazı önemli üsler kurmuşlardır. MÖ 1500'lerden itibaren bu Hurri devletlerinden bazıları Hint-Avrupalı bir yönetici sınıfın eline geçmiştir. «*Maryani*» denilen bu Hint-Avrupalılar, o zamanlar iki tekerlekli savaş arabalarına koşulan atların eğitimi konusunda çok ileriye gitmişlerdi. Bu Hint-Avrupalıların o zamana kadarki Eski Önasya koşullarını değiştiren en önemli yanları, kurdukları *Mitanni Devleti*'dir (MÖ ca. 1460-1340). Bu devletin merkezi, Dicle'nin bir kolu olan Yukarı Habur kıyısındaydı.

Adını MÖ 1400 yıllarından itibaren bulunduğu bölgeye veren *Assur Kenti*, MÖ 14.yy.da yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarı Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu'yu eline geçiren Assur, I. TUKULTİ-NİNURTA zamanında (MÖ 1245-1208) hatta Babil'i de egemenliği altına almıştır. Fakat bu *Orta Assur Devleti*'nin de MÖ 1200'lerde yıkıldığını görüyoruz.

Bu zamanda, etnik olarak çok karışmış, fakat *Sumer-Akkad Kültürü* nedeniyle ortak özellikler de gösteren Mezopotamya halkına, önceleri yeni bir karışıklık dönemi getiren yeni bir etnik unsur eklendi: *Arami Göçü*'nün getirdiği Samiler, bu eski kültür bölgesine ulaşmışlardı.

e. Assurlular:

Mezopotamya'nın MÖ 1100-612 yılları arasına rastlayan tarihinin karakteristiği, Assurluların Mezopotamya, Suriye ve Doğu Anadolu bölgelerinde üstün bir duruma geçmeleridir. Yine de bu yıllar süresince kesintisiz bir gelişme olmamış, birçok «zayıf dönem» yaşanmıştır. MÖ 1100'lerde I. TİGLATPİLESAR (MÖ 1112-1074), Suriye Çölü'ndeki Palmyra'ya kadar uzanan alanı enerjik bir biçimde ülkesinin sınırları içine katmayı başarmıştır. Fakat MÖ 1050'den itibaren bu devlet de *Arami Göçü*'nün etkisiyle parçalanmış ve daha küçük devletlere bölünmüştür.

MÖ 9.yy.da Assur'un bir seri güçlü hükümdarın yönetiminde yeniden büyük bir güç oluşturduğunu görüyoruz. II. ASSURNASİRPAL (MÖ 883-858), Kuzey Suriye Bölgesi'ni eline geçirmiş ve yeni bir başkent olarak Kalah'ı kurmuştur. O'nun halefi III. SALMANASSAR ise, kuzeydeki Hurri kökenli *Urartu Devleti* ile savaşmış, doğudaki *Med*'leri egemenliği altına almış ve batıda Toroslara kadar ulaşmıştır.

«*Yeni Assur Devleti*» (MÖ 745-612), belki de en önemli Assur kralı olan III. TİGLATPİLESAR tarafından askeri bir darbeden sonra kurulmuştur. Babylonia ile MÖ 729'daki birliği kuran III. Tiglatpilesar, Urartu Devleti'ni geri püskürtmüş ve Suriye'yi yeniden ele geçirmiştir. Ünü ve etkisi Yemen'e kadar ulaşan bu Assur hükümdarı, MÖ 9.yy.daki seleflerinden de daha vahşi bir biçimde egemenlik alanı içindeki yerleşimlerin yerlerini değiştirmiş, deportasyonlar uygulamıştır. III. Tiglatpilesar'ın halefleri devleti genişletmeyi sürdürmüşlerdir. II. SARGON (ŞARRUKİN, MÖ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

722-705), MÖ 722'de Samaria merkezli İsrail Devleti'ni ve Kıbrıs'ı ele geçirmiş, ayrıca kendisi için, yeni bir ikametgah olan Dur-Šarrukin'i (Musul'un kuzeydoğusunda) kurdurmuştur. SANHERİB (MÖ 705-681), MÖ 689'da Babil'i tümüyle tahrip etmiş (Babil MÖ ca.650'den itibaren yeniden kurulmuştur) ve parlak bir başkent olarak Ninive'yi kurdurmuştur. Assur Devleti en geniş alana, MÖ 671'lerde, Mısır'ı ele geçiren ASSARHADDON zamanında (MÖ 680-669) ulaşmıştır. Fakat Mısır'ın MÖ 655'lerde yeniden bağımsızlığına kavuşması, bu sırada kuzeyden gelen *Kimmer tehlikesi* ile ilgilidir. Hatta bu tehlike, Assur Devleti'nin geniş görüşlü bir politikayla *İskit* Prensi PAETATUA ile bir ittifak yapmasına neden olmuştur.

Ninive'deki (kil tablet) kitaplığıyla ünlü, bilgin bir kişi olan ASSURBANİPAL (MÖ 669-627), Mısır'ı elinde tutamamakla birlikte, MÖ 639'da Güney Mezopotamya'nın doğu ve güneydoğusuna düşen dağlardaki *Elam Devleti*'ni yok edebilmiştir. Bununla birlikte, Elam Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla İran'daki *Med'lere* karşı bir tampon bölge de kaybolmuş oluyordu. Medler çok geçmeden saldırıya geçecekler, MÖ 626'da yeniden bağımsız olan Babil ile birleşerek MÖ 614'de Assur'u ve 612'de de Ninive'yi tahrip edeceklerdir. Assurluların son direnişine de MÖ 609'da son verilmiştir. Galipler (Medler ve Babilliler), zalimlik ve vahşilikleri nedeniyle her yerde nefret uyandıran Assurlulara acımasız bir biçimde sert davramışlardır. Mağlupların tümüyle yok edilmiş olması, Eskiçağ Tarihi'nde bu yoldaki tek örnektir.

f. Yeni Babilliler :

Assur Devleti'nin ortadan kalkmasıyla, doğusu ve kuzeyi Medlerin elinde bulunan Mezopotamya'da liderlik bir kez daha *Babillilerin* eline geçmiştir. Bununla birlikte Babil halki Eski Devlet zamanına göre büyük ölçüde değişmişti. Bunun nedeni, yeni Sami göçü çerçevesinde bir Aramı kabilesi olan *Kalde'lilerin* (Akkadca *Kaldu*), MÖ 1000 yıllarından sonra Babil'e ulaşmış olmalarıdır. Kaldeliler gerçi çok çabuk kendilerininkinden daha güçlü olan Babil Kültürü'nü benimsemişler ve Babil yazı dilini almışlardır; buna rağmen *konuşma dili* olarak *Aramice* önem kazan-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mıştır. Mezopotamya'nın içinden kaynaklanan bu son siyasal oluşuma «*Kalde Devleti*»de denilir (MÖ 612-539).

Babil Kralı NEBUPOLASSAR'ın (MÖ 625-605) önce devletini Assur egemenliğinden kurtarmasından ve daha sonra Medlerle birlikte MÖ 612'de Assur Devleti'ni yıkmasından sonra, *Yeni Babil Devleti* II. NEBUKADNEZAR zamanında (MÖ 605-562) kısa süreli olarak doruk noktasına ulaşmıştır. Mısır'a karşı da başarılı olan Nebukadnezar, MÖ 586'da Kudüs'ü alarak o zamana kadar bağımsızlığını koruyabilmiş olan, Yahudilerin *Yuda Devleti*'ni yıkmış (bundan sonra da MÖ 538 yılına kadar süren, Yahudilerin «*Babil Esareti*» başlamıştır) ve başkent Babil'i parlak bir biçimde inşa ettirerek genişletmiştir. Kuşkusuz bu bayındırlık operasyonunun nedeni, Medlerle yapılan bir ittifak ile güvence altına da alınmış görünen Nebukadnezar dönemindeki barıştır. Bununla birlikte II. Nebukadnezar'ın halefleri zamanında (NABONİD, BELSAZAR) Babil Devleti iç yapısındaki sağlamlığını yitirmiş ve rahipler devlet içindeki nüfuzlarını artırmışlardır. Bu sırada Medlerin yerine Perslerin geçmesi de hem Yeni Babil Devleti'nin, hem de Mezopotamya'nın geleceği açısından önemli sonuçlar doğuracaktır. Böylece Mezopotamya'nın içinden çıkan son büyük siyasal güç Yeni Babil Devleti de doğudaki dağlardan gelen bu yeni tehlike ile son bulmuştur : KYROS yönetiminde, *Persler* MÖ 539'da Babil'i almışlar ve Eski Önasya'nın tarihsel mirasına konmuşlardır.

g. MÖ 539'dan sonraki Mezopotamya Tarihi'ne Kısa Bir Bakış :

Mezopotamya-Babylonia Bölgesi, MÖ 539-331 tarihleri arasında *Pers Devleti*'nin bir *parçası* olmuştur. Bölge halkı önceleri geniş özgürlüklere kavuşmuştu. Bununla birlikte, bazı isyanlar üzerine (MÖ 522, 489?), en geç MÖ 478 tarihinde, o zamana kadar varlığını ayrıcalıklı bir biçimde korumuş olan Babil Krallığı, Persler tarafından feshedilmiştir. BÜYÜK İSKENDER'in (ölümü MÖ 323) kurduğu yeni dünya devleti açısından da Mezopotamya'nın merkezi bir önemi olmuştur. Hellenistik Suriye kralları *Seleukos*'lar zamanında Mezopotamya'da, özellikle Uruk Kenti'nde (adı şimdi Orkhoe olmuştur), kültürel yönden çok parlak bir dönem

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yaşanmıştır. Ne var ki bu parlak dönem de, Perslerin yerine geçen *Part*'lar zamanında (MÖ 141 - MS 226) son bulmuştur. *Roma İmparatorluğu*'nun bölgeyi kısa bir süre için eline geçirmesi (MS 115-17) sonuçsuz kalmıştır. Yeni bir Pers devleti olan *Sasaniler*'in egemenliği (MS 226-640'lar), Mezopotamya'ya yeni bir düzen getirmiştir. Daha önce de olduğu gibi bu dönemde de, Orta Fırat Bölgesi sık sık Roma İmparatorluğu ve Mezopotamya'daki siyasal güçler arasında ortaya çıkan mücadelelere sahne olmuştur. MS 640'larda Mezopotamya'yı ellerine geçiren *Araplar*, MS 763'te burada Bağdat Kenti'ni kurmuşlardır.

KAYNAKÇA:

Er Sülaleler Devri için : **I.M. Diakonov,** Some Remarks on the 'Reform' of Urukagina, Revue d'Assyriologie 52 (1958) s. 1 vdd.; **D.O. Edzard,** Sumerer und Semiten in der frühen Geschichte Mesopotamiens, Genava. NS (1960) s. 242-258; **C.J. Gadd,** The Cities of Babylonia, Cambridge Ancient History. Yeni Baskı c. I, cap. XIII (1962).

Akkad İmparatorluğu Dönemi için : **F. Thureau - Dangin,** Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften (1907); **G.A. Barton,** The Royal Inscriptions of Sumer and Accad (1929); **H. Hirsch,** Die Inschriften der Könige von Agade, Archiv für Orientforschung XX (1963), s. 1-82; **H. Schmökel,** Geschichte des alten Vorderasien (1957); **C.J. Gadd,** The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion, Cambridge Ancient History. Yeni Baskı c. I, cap. XIX (1963).

III. Ur Sülalesi Dönemi ve sonrası için : **D.O. Edzard,** Die 'zweite Zwischenzeit' Babyloniens (1957); **Th. Jacobsen,** The Assumed Conflict between Sumerians and Semites, Journal of the Am. Oriental Society 59 (1939), s. 485-495; **I.J. Gelb,** Hurrians and Subarians (1944).

Eski Babil Dönemi için : **G. Driver - J. Miles,** The Babylonian Laws, c. I, 1952, c. II, 1955; **P. Garelli,** Les assyriens en Cappadoce (1963); **I.J. Gelb,** The Early History of the West Semitic Peoples, Journal of Cuneiform Studies 15 (1961), s. 27-47; **W. Eilers,** Die Gesetzesstele Hammurabis = Alter Orient 30/3-4 (1932).

Babil'de Kas egemenliği ve Orta Assur Devleti Dönemi için : **K. Balkan,** Kassitenstudien. c. I: Die Sprache der Kassiten (= American Oriental Series, c. 37) 1954; **K. Jaritz,** Quellen zur Geschichte der Kassu-Dynastie. Mitteilungen des Instituts für Orientforschung (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin), c.V (1957); **W. Andrae,** Das wiedererstandene Assur (1938); **E. Ebeling - B. Meissner - E.F. Weidner,** Die Inschriften der altassyrischen Könige (= Altorientalische Bibliothek I) 1926; **D.D. Luckenbill,** Ancient Records of Assyria and Babylonia. c.I (1926).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Aramiler için : **S. Schiffer,** Die Aramäer (1911); **B. Landsberger,** Sam'al (1948).

Yeni Assur ve Yeni Babil Dönemleri için : **E. Forrer,** Die Provinzeinteilung des assyrischen Reichs (1920); **E. Unger,** Sargon II. von Assyrien, der Sohn Tiglatpilesars III. (1933); **A.T. Olmstead,** Western Asia in the Days of Sargon of Assyria, 722-705 B.C. (1908); **D.D. Luckenbill,** The Annals of Sennacherib (1924); **R. Borger,** Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien, Archiv für Orientforschung Beiheft 9 (1956); **M. Streck,** Assurbanipal, c. I-III (1916); **St. Langdon,** Die neubabylonischen Königsinschriften (1912); **D.J. Wiseman,** Chronicles of Chaldean Kings (1956); **H.F. Weissbach,** Die Inschriften Nebukadnezars II. im Wadi Brisa (1906).

Mezopotamya Tarihi için Türkçe eser : **F. Kınal,** Eski Mezopotamya Tarihi (1983).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Mezopotamya Uygarlığı :

a. Hukuk ve Devlet :

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan esas itibariyle ekonomik nitelikteki çiviyazılı metinler ve yönetimle ilgili belgeler, Eski Mezopotamya'daki resmi ve özel yaşamın *çok yönlü bir hukukla* düzenlenmiş olduğunu göstermektedir. Yasalar, mahkemeler, satış akitleri ve kontratlar (sözleşmeler), tümüyle günlük yaşamdaki uygulamalarla ilgilidir. «*Çiviyazılı hukuk*»un gelişiminde bazı evreler belirlenmiştir : Kent tanrısının «kefil» olarak göründüğü ve «ensi»nin hukuki bir kaynak olduğu, olasılıkla dinsel yönü çok güçlü bir başlangıç evresinden sonra, «*Eski hukuk*»ta MÖ 1700 yıllarındaki HAMMURABİ'ye kadar belirli bir *dünyevileşme* göze çarpmaktadır. «*Orta hukuk*» olarak MÖ 2. binyılın ikinci yarısına ait Orta Assur uygulaması anlaşılır; buna karşılık çok sert olan «*Yeni hukuk*», Yeni Assur Dönemi'ne tarihlenmektedir.

Mezopotamya hukuk yaşamının çok yönlülüğü, yalnızca gelişmiş mahkeme prosedürlerinde değil, aynı zamanda aile hukuku, evlilikteki mal hukuku, borçlar ya da ceza hukuku gibi ayrı ayrı hukuk alanlarında da açıkça görülmektedir. Geç Sumer ceza hukukunda belirli bir yumuşaklığın olmasına karşın, Hammurabi Yasaları sonuçta Assur hukukundaki son derece katı hukuk anlayışına yol açan bir sertleşme göstermektedir («*ius talionis*» = kısasa kısas hukuku; Latince «talio» = bedene verilen bir zararın aynı biçimde cezalandırılması).

Çok gelişmiş olan Mezopotamya hukuki belge dokümentasyonunda, belgeleri korumak amacıyla mahfazalı tabletler kullanılıyordu. Yargıçlar, verdikleri kararları önceleri herhalde geleneklere, fakat çok kısa bir süre sonra, belirli hükümlerin toplandığı hukuk kitaplarına dayandırmış olacaklardır. Elimize geçen yasa örneklerinden de anlaşıldığı üzere (*İssin* ve *Eşnunna yasaları*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gibi), Geç Sumer Dönemi'nden itibaren en azından *örf* ve *adet hukukunun* (= yazılı olmayan hukuk) yazılı olarak saptandığını görüyoruz. Bu yasalar, Hammurabi zamanında yapılan ünlü Babil yasa kodifikasyonunun ön evrelerini oluşturmuştur. «*Hammurabi codex*'i», tüm hukuku kapsamakla kalmamış, aynı zamanda toplum sınıflarına güvence, himaye ve yasa önünde geniş ölçüde *eşitlik* sağlamıştır. Hammurabi yasalarının ayrıca Hukuk Tarihi'ndeki etkisi de büyük olmuştur.

Gerçek anlamda bir *devlet hukuku* (= *anayasa*) Eskidoğu'da gelişmemiş görünüyor. Bir ya da birçok kent devletinin -ki bunlardan bir imparatorluk dahi oluşabilmiştir- başında bulunan «*monarkh*»ın durumu, doğal bir olgu sayılmıştır. Bununla birlikte «*krallık*» anlayışı, zaman içinde değişikliğe de uğramıştır. «Ensi» adıyla bir tanrının vekili durumunda olan ve «teokratik» biçimi en çok temsil eden Erken Sumer *rahip-kralı*, aynı zamanda en yüksek rahip, en yüksek yargıç ve en yüksek komutandı. Rahiplik (din işleri) ve hükümdarlığın (devlet işleri) birbirlerinden belirli bir ölçüde ayrılmasından sonra Akkadlar, yeniden bu iki kavramı birleştirdiler ve «tanrısal dünya hakimi», üniversal anlamda «Akkadlı tanrı» biçimindeki krallık anlayışını yarattılar. Geç Sumerler de bu «tanrı-kral» anlayışını muhafaza etmişlerdir. Değişiklik ancak, bilinçli bir dünyevileştirme çabası içinde eski anlayışlarla bağlantı kuran Hammurabi ile gelmiştir. Hammurabi, «kavimlerin çobanı» ve «adaletin kralı» düşüncelerini vurgulamış, böylece bir «hayır» ve «hukuk devleti» anlayışını Dünya Tarihi'nde ilk kez olarak gerçekleştirmeye çalışmıştır. Assur krallık anlayışında ise, «Kent ve Devlet Tanrısı Assur'un vekili kral» ile «dünya hakimi» anlayışından yapılmış bir sentez söz konusu olmuştur. Bununla birlikte bu sentez, acımasız ve amansız bir fatih tipinin oluşmasına da neden olmuştur.

Mezopotamya hükümdarları, farklı fonksiyonlara sahip memurlardan oluşan, sıkı bir biçimde merkezileştirilmiş bir yönetim mekanizmasına dayanıyorlardı. Sınıflara ayrılmış olan halk, devlet tarafından yalnızca çok değişik türde toplu işlerde çalıştırılmakla kalmıyor (özellikle tahkimat ve yol yapımı işleri), aynı zamanda genel olarak zorunlu bir askerlik hizmeti nedeniyle orduya da alınıyor ve savaşa gönderiyordu. Yedek askerlik ancak geç dö-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nemlerde ortaya çıkmış; giderek ücretli askerler daha çok görülmeye başlamışlardır. Savaş biçimleri ve silahlar zamanla önemli değişikliklere uğramıştır.

b. Ekonomi :

Mezopotamya'da ekonominin temelini *tarım* oluşturuyordu. Bununla birlikte yalnız, toplu çalışma ile sulama sistemleri kurulabildiği ve bu sistemler çalışır durumda tutulabildiği ölçüde ekonomi sürekli randıman vermiştir. Mezopotamya'da tarımsal yönetimin arazi ölçümü, gelir ve giderler vs. gibi çok yönlü gerekleri için çiviyazısını kullanabilen ve değişik fonksiyonları kapsayan bir bürokrasi vardı. Belirleyebildiğimiz en eski ekonomi biçimi olan «tapınak ekonomisi» ya da «tapınak sosyalizmi»nde, yani temelde rahiplerin yönlendirdiği ekonomide, toprak tanrıların malı sayılıyordu; rahip-kralların ve özel memurların gözetimindeki toprak bu evrede herhalde ya hiç toprağı olmayan ya da yalnızca çok az bir toprak sahibi bulunan çiftçiler tarafından işleniyordu. Ekonomide, yalnızca daha sonraki «saray ekonomisi» biçiminde değil, aynı zamanda genel olarak da, sonraları özel teşebbüs artmıştır.

Şimdi ücretsiz işçilerin (angarya işçileri) yerini gündelikçiler almaktadır. Kaslardan (MÖ 1450-1160) itibaren geniş toprak mülkiyeti tipik bir durum olarak ortaya çıkıyor. Geç dönemde ise, komisyoncu firmaları ve bankalarıyla toptancı sınıfı özellikle ön plana çıkmıştır.

Çiftçiler *tarım* ve *hayvancılıkla* uğraşıyorlar, tahıl (özellikle arpa, kızılca buğday, darı) ve baklagiller yetiştiriyorlar ve hurma elde ediyorlardı. Üretilen ya da beslenen hayvanlar arasında ise şunlar vardı: sığır, eşek keçi, koyun, domuz, kaz ,ördek, güvercin, tavuk ve ancak MÖ 1500 yıllarından itibaren yaygınlaşan at. Balıkçılar, 50'nin üzerinde balık türü tanıyorlardı. Mezopotamya sanatında özel bir yeri olan avcılık ise ekonomik açıdan daha az önem taşıyordu. Tarım ve hayvancılıktan elde edilen ürünler ve av ganimetleri, kişisel gereksinimlerin dışında, depolara ya da pazar yerlerine gönderiliyorlardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Zanaat gelişmişti. Tarım ürünlerini fırıncılar, bira imalatçıları, kasaplar ya da aşçılar işliyorlardı. Çömlekçiler ve inşaat zanaatkarları için kil ucuz ve iyi bir hammadde idi. Kamış ve kenevir tiftiğini sepetçiler; yün ve keteni giyim endüstrisi ve terziler; deriyi diğer zanaatkarlar işliyorlardı.

Ticaret de daha ilk dönemlerden itibaren büyük önem kazanmıştır. Bütün sınır bölgelerinde doğal olarak belirli bir ticari iletişim vardı; bu bakımdan iç-ticaret kadar dış-ticaret de önemliydi. Tüccarlar mallarını, önce eşek ya da öküzlerin, MÖ 1500'lerden itibaren de atların çektiği arabalara, yük hayvanlarına ya da gemilere yüklüyorlardı (gemi taşımacılığı özellikle, Bahreyn Adaları üzerinden Arabistan'a ve Hindistan'a yapılmıştır); tüccarlar kervanlarıyla çoğu kez tehlikeli, çok uzun ve kötü yolları aşmak zorunda idiler. Başlıca ihraç malları şunlardı: tahıl, susamyağı, hurma, yün, giyim eşyaları, silindir mühür ve ziynet eşyası; ithal edilen şeylerin başında ise, ülkede bulunmayan taş ve tahta geliyordu; sedir ağaçları Kuzey Suriye'den önce Mari'ye getiriliyor, oradan da sallar halinde Fırat Irmağı'nda yüzdürülerek güneye sevkediliyordu. Yukarı Fırat Bölgesi'nden çınar ağacı, dağlardan taş (özellikle granit, bazalt, ve daha az değerli taşlar), Anadolu ve Kıbrıs'tan maden, Hindistan'dan fildişi (özellikle MÖ 1. binyılda) getiriliyordu. Sanatçılar daha MÖ 3. binyılda bakırla kalay karışımı olan bronzu (tunç) kullanmaya başlamışlar ve taş matkabı, dökme kalıbı ve dövme tekniği ile değerli sanat yapıtları ortaya koymuşlardır. Yine daha MÖ 3. binyılın başlarında Mısır'la, aynı binyılın sonlarında ise Hindistan'daki İndus Vadisi ile ticaret ilişkileri kurulmuştu. Tüccarlar bu bölgelere aynı zamanda Mezopotamya'daki yazı düşüncesini de beraberlerinde götürmüşlerdir.

Tüm ekonomi, *mal mübadelesi (değiş-tokuş)* sistemi üzerine kurulmuştu. Bununla birlikte MÖ 3. binyılda külçe ya da daire biçiminde, fakat sikke gibi basılmamış, gümüşü değer ölçüsü olarak alan bir para sistemi de geliştirilmiştir *(1 šekel = 8 gr gümüş)*. Ağırlık ölçü sistemi, geniş ölçüde standartlaştırılmıştı. Zaman zaman, belirli mal ya da işler için, Hammurabi Dönemi'ndeki gibi, asgari ücretler belirlenmiştir. Arasıra istikrarını yitiren Mezopotamya Ekonomisi, genelde çok gelişmişti. Bu ekonominin yapısı, zamanla çok farklı ögeler kazanmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

c. Ahali ve Toplumsal Yapı :

MÖ 500 yıllarına kadar uzanan Mezopotamya Tarihi'nin başlıca özelliği, daha önce de belirttiğimiz gibi, sık görülen ve çoğunlukla *göçlerin* yol açtığı ahali değişiklikleridir. Siyasal gelişmelerde de gördüğümüz gibi, önce *Sumerler*, tarımla uğraşan ve kimliği belirlenemeyen bir insan topluluğunun üzerine gelmişlerdi. Daha sonra Sumerlerin arasına *Doğu Samileri* sızmış ve Sumerler üzerinde, bunlar MÖ 2000 yıllarında yeniden ön plana geçinceye kadar, egemenlik kurmuşlardır *(Akkad Dönemi)*. Bu arada Mezopotamya'ya giren *Batı Samileri'nden (Amurrular) Babilliler ve Assurlular* kendi etnik özelliklerini korurken, «*Dağ Kavimleri*» ile Mezopotamya Tarihi'nde yeni etnik unsurlar ortaya çıkmıştır. Sonunda *Aramiler* MÖ 1000 yıllarından itibaren *Geç Assur* ve özellikle *Geç Babil* ahalisi açısından önemli olmuşlardır.

Bu etnik değişiklikler Mezopotamya dillerinde de ifadesini bulmuştur : *Sumerce, Akkadca, Babilce, Aramice*. Bununla birlikte *edebiyat dili* olarak yalnızca Sumerce ve Akkadca'nın kullanıldığını görüyoruz. Mezopotamya Tarihi'nde değişik zamanlarda ortaya çıkarak siyasal egemenliği ellerine geçiren yeni kavimlerin, var olan eski ve daha üstün kültürleri çok geçmeden benimseyip uyum sağlamış olduklarını, Sumerce'nin *kült dili* olarak MÖ 1. binyılda, Akkadca'nın *diplomatik dil* olarak MÖ 13.yy.a kadar, Aramice'nin *konuşma dili* olarak MÖ 1000 yıllarından itibaren ve çiviyazısının da aşağı yukarı MS 70 yılına kadar kullanılmış olması göstermektedir.

Toplum yapısına gelince : her ne kadar Geç Assur Devleti'nde *askerler* güçlü bir biçimde ön plana çıkmışlarsa da, Mezopotamya'da çiftçiler toplumun temelini oluşturuyorlardı. Eskiçağ'da genel olarak görüldüğü gibi, tüm ahali üç sınıfa bölünmüştü :

— Hürler,
— Bağımlılar (daha sonra, Hammurabi'den itibaren «yarı-hürler») ve
— Köleler.

Bunlardan başka bir de yabancılar vardı. Hürler arasındaki iş bölümü ve değişik türde mesleklerin dağılımı, erken dönemlerden itibaren görülebilmektedir. MÖ 3. binyıl için 70 ayrı meslek

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

türü biliniyor. Sumerler, merkezi bir tapınak çevresinde kurdukları «kent»i tüm yaşamın yoğunlaştığı bir yer olarak geliştirip düzenledikten sonra, Mezopotamya toplumunun en üst kademelerini oluşturan ve siyasal düzenin de koruyucuları olan insanlar sırasıyla şunlar olmuşlardır :

— Rahipler (Sumer)
— Krallar (Akkad)
— Rahipler (Sumer)
— Memurlar ve Tüccarlar (Babil)
— Soylular ve Subaylar (Assur).

Kültle ilgili, hukuki ve askeri işler ile siviller tarafından topluca yerine getirilecek görevlerin gerçekleştirilmesi sorumluluğu, yer ve zamana göre de değişen bir biçimde, *hükümdarlara* ait olmuştur. İşte bu, özellikle MÖ 3. binyılda, taşıdığı dinsel nitelik nedeniyle daha da güç kazanan *yetkiler*, bir kralın egemenliğinin temellerini oluşturuyordu. Sistemdeki bazı aksaklıklar, daha MÖ 3. binyılda, birtakım sosyal reformların yapılmasına neden olmuştur *(Urukagina Reformları)*. Toplum yapısının temellerini oluşturan en önemli *yasa kodifikasyonu* (= yasaların toplanması) HAMMURABİ zamanında yapılmıştır. Daha sonra Assurlular zamanında ise *saray* ve *ordu* genel sistemin başlıca unsurları olmuştur.

Efendilerinin «malı» durumunda olan *köleler*, özellikle evlerde, fakat aynı zamanda tapınaklarda da kullanılıyordu. Eskidoğu'da köleler, genel olarak, üretim açısından Eskibatı'daki kadar önemli olmamışlardır.

d. Din :

Mezopotamya Siyasal Tarihi'nde görülen yoğun değişikliklerin, dinsel yaşamı da aynı ölçüde etkilemiş olması beklenirdi. Kuşkusuz Sumer, Sami, Hurri, Hitit, Elam tanrıları birbirlerinden farklı idiler; bununla birlikte *Sumer din anlayışı* Mezopotamya'da sürekli olarak üstünlüğünü korumuştur. Elbette, diğer dinler, özellikle Sami kökenli olanları, Sumerlerinkiyle büyük ölçüde karışmış bulunuyordu. Fakat, Eski Mezopotamya din yaşamında önemli bir değişim noktası yoktur. Geniş ölçüde hoşgörülü bir din

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tavrı, Mezopotamya'ya yeni din anlayışlarının girmesini kolaylaştırmış ve din konusundaki katılığı ve tutuculuğu önlemiştir. Mezopotamya din yaşamının karakteristiklerinden ilki, bazıları köken olarak hayvan biçimli, fakat tarihsel dönemde tümüyle insan şeklinde, farklı tanrı gruplarını içeren, *çok yönlü bir tanrılar dünyasıdır*. İkinci karakteristik ise, gelişmiş bir *rahipler sınıfının* belirlediği *kült biçimleridir*.

Tanrılar, temelde «erişilmez» ve «amansız» idiler. Sumerlerden itibaren her kentin bir *baştanrısı* olmuştur : örneğin Uruk'ta İNANNA, Nippur'da ENLİL, Ur'da NANNA, Lagaš'ta NİNGİRSU, daha sonra Babil'de MARDUK ve Assur'da ASSUR. Devlet alanları genişledikçe, başkentlerin baştanrıları da *devlet tanrısı* oluyorlardı. ŠAMAŠ (Güneş), ADAD (Hava) ve İŠTAR gibi önemli Sami tanrıları, ilgili Sumer tanrılarına (UTİ, İŠKUR, İNANNA-İNNİN) benzetilmişlerdir. Çok sayıdaki tanrı arasında -ki daha sonraki Mezopotamya teolojisi 600 gök ve 600 yeraltı tanrısı tanıyordu- evrenle ilgili ya da astrolojik karakteri olan iki grup ön plana çıkmaktadır. Bunlar, erken dönemlerin din anlayışı ile ilgili idiler ve Tanrılar Dünyası'nın başında bulunuyorlardı. «*Kozmik*», yani evrenle ilgili «üçlü» şu tanrılardan oluşuyordu : AN (Akkadca : ANU) = Gök : ENLİL = Hava ve Toprak : ENKİ (EA) = Su. «*Astral*», yani yıldızlarla ilgili olan üçlü ise, UTU-ŠAMAŠ, NANNA-SİN (Ay) ve İNANNA-İŠTAR'dan (Venus) meydana gelmişti. Eski bir doğa tanrısı olan «İyi Çoban» DUMUZİ (TAMMUZ) Kültü de önemli idi. Tanrı kavramının MÖ 2. binyılda belirli bir derinlik kazanması, Mezopotamya'daki düşünsel gelişimin bir sonucudur. Daha sonraları bazı tanrılara belirli sayı ve yıldızların ayrılmış olması da Mezopotamya'ya özgü bir durum olarak karşımıza çıkıyor.

Mezopotamya'da kült, çok özenli bir biçimde tapınağın da içinde inşa edildiği, «*tanrının kutsal yeri*» ile yakından ilgilidir. Sık sık yenilenip genişletilerek, basamaklı tapınak *(ziggurat)* biçimde ortaya çıkan, yüksek teraslar üzerindeki yapılar, Mezopotamya'da Sumerlerden itibaren tipik bir gelişim olarak göze çarpmaktadır. Yeni Babil Dönemi'nde, 91 m yükseklikte inşa edilen basamaklı kule (= «*Babil Kulesi*»), basamaklı tapınakların edebi kaynaklardan tanıdığımız en önemli örneğidir. Bu tapınaklar, her-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

halde, tanrıların yeryüzündeki evleri olarak görülüyorlardı. Tapınaklar ve bunların içinde korunan tanrı tasvirleri, rahiplerin gözetiminde idiler. Tapınaklar halk tarafından yapılıyor ve bazı zengin kişilerce de geniş ölçüde maddi olarak destekleniyorlardı. Ayinlerde, büyük dinsel şenliklerde ve tapınak malının yönetiminde başrahibe yardımcı olarak 30 farklı rütbede rahip ve rahibe vardı. Bu rahip ve rahibelerin görevleri birbirlerinden kesin ve hiyerarşik bir biçimde ayrılmıştı ve bunların gelirleri de farklı idi. Kurban ve dua, özel tapınımın en önemli ögelerini oluşturuyordu ve kişiler, tapacakları tanrıyı seçme konusunda serbest idiler.

Hristiyanlık dışında Eskiçağ'ın bütün dinlerinde *falcılık* vardı. Mezopotamya'da öncelikle kurban (özellikle ciğer) ve yıldız falına bakılmıştır. Mezopotamya fal biçimleri, daha sonraki Etrüsk falcılığın ve ancak Hellenizm Dönemi'nde tek tek bireylere kadar uzanan *astrolojinin* temellerini oluşturmuştur. Eski Mezopotamya'da falcılık, başlangıçta bir «kraliyet sanatı» olarak, genel konularda ve kral için yapılıyordu.

Asıl tanrıların dışında, çok sayıda «*demon*» da (cin) vardı. Bunlar genellikle «kötü»yü sigelemekle birlikte, aralarında «iyileri» de bulunuyordu. Demonlar dualarda, fakat öncelikle *büyücülükte* önemli idiler.

Mezopotamya'da «ölülerin yüceltilmesi» olgusu, yalnızca ölen kişilere olan sevgi ve saygıdan değil, aynı zamanda, «kötü demonlar biçiminde yeniden ortaya çıkabilen» ölü ruhlarından korkulmasından da kaynaklanmıştır. Erken dönemlerde ölülerin yakılması geleneğinin yerine sonraları defin yöntemi geçmiştir. Ölüler gömülürken yapılan törenlerdeki kurallar (ritual) feryat etme, matem yemeği ve kurban sunma biçimindeydi. Ölen efendiyle birlikte maiyetinin de ölmesi gerektiği şeklinde Ur Kenti'ndeki varlığından haberdar olduğumuz acımasız anlayış, gerçekte yalnızca geçici bir dönem için söz konusu olmuş olmalıdır. «Öbür-dünya» konusunda pesimist (kötümser) düşünceler vardı : ölüler, yeraltı dünyasındaki ırmağı geçtikten sonra bir «ölüler mahkemesi»nde hesap vermek zorunda olan gölgeler gibi düşünülüyorlardı. Bu «yeniden doğuş» ve «öbür-dünya» düşünceleri, bir Sumer etkisi olarak Din Tarihi'nde daha sonraki dönemlerde de ortaya çıkacaktır. Öbür-dünya ile ilgili düşüncelerin karamsar olması, tü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müyle bu dünyayı ilgilendiren bir dindarlık anlayışına yol açmıştır. Bu anlayışa göre gerçi ölümden korkuluyordu, fakat inanç ve umut ana unsurlar idi. Bu ögeler, aynı zamanda, göze çarpacak ölçüde erken bir günah bilinci geliştirmişler; böylece etik (ahlaki) anlamda başkalarının hakkı tanınmış ve topluluk hâlinde yaşamanın bir gereği olarak bireyin sınırları çizilmiştir.

e. Sanat ve Kültür :

Mezopotamya'nın geniş kapsamlı kültür yaşamında ve bu yaşamdan geriye kalanlar arasında *güzel (plastik) sanatlar* ön sırayı alıyorsa, bunun nedeni, prehistorik dönemlerden bu yana belki de en belirgin sürekliliğin bu konuda olmasıdır. Öncelikle, kolay biçim alabilen kil ile kireçtaşı ve alçıtaşı gibi ülkede varolan malzeme ile daha Mezopotamya'nın iskan edilişinden itibaren çalışılmıştır. Günlük araç ve gereçler, MÖ 3000 yıllarından itibaren, çoğunlukla çömlekçi çarkı ile yapılmış *seramik* eserlerden oluşuyordu. Genel olarak ifade edilecek olursa, Eski Mezopotamya Sanatı yükselme, doruk noktası, duraklama ve bozulma gibi birçok değişim dönemlerinden oluşan belirli bir gelişme çizgisi ile karakterize edilmektedir.

En belirgin süreklilik, gördüğümüz kadarıyla, *mimaridedir*. Bu alanda göze çarpan önemli noktalar, büyük yapı projeleri ve anıtsal anlamda yapı düşüncesi olarak ortaya çıkıyor. Çok uzuvlu bir kompleks biçimindeki «kutsal yer» ile basamaklı bir tapınaktan (ziggurat) oluşan tapınma yapılarının, Sumerlerle başlayıp (Uruk, MÖ 2850 yılları) Yeni Babil Dönemi'ne kadar süren Mezopotamya kültür ve mimarisinde özel bir yeri vardır. Saraylar için ise, MÖ 3. binyıldan itibaren (ilk kez MÖ 2600 yıllarında (Kiš'te) avlular, holler, taht salonları, oturma birimleri, diğer odalar ve depolardan oluşan bir şema geliştirilmiştir; bu şema, yapı tradisyonu olarak sürekli olmuş ve Ešnunna Sarayı (MÖ 2000 yılları), Marili Zimrilim'in sarayı (MÖ ca. 1700), Dur-Kurigalzu (MÖ 1380'ler), Assur, Kalah, Ninive ve Babil (MÖ 6.yy.; «Asma Bahçeleri») sarayları gibi öncelikle büyük saraylarda dikkati çekmektedir. Sur, kule ve kapı yapımı da Mezopotamya mimarisinde çok gelişmişti. Özel yapılar ise, yukarıda sözünü ettiğimiz büyük

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

komplekslerle karşılaştırıldıklarında tümüyle önemsiz idiler ve bu konuda fazlaca bilgimiz yoktur.

Heykeltraşlık, bütün Mezopotamyalılar için, hatta çoğu zaman bu insanların özel yaşamlarında bile, önemli olmuştur. En eski insan tasvirleri kireçtaşından yapılmıştı; çok geçmeden taşın yanında ve taşla birlikte metal de kullanılmıştır. Mezopotamya heykeltraşlığı Sumer Rönesansı (Gudea heykelleri) ve Eski Babil dönemlerinde («Hammurabi Başı») doruk noktasına ulaşmıştır. *Kabartma (rölyef) sanatı* örneklerine erken dönemlerde rastlanmaktadır: EANNATUM'un MÖ 2440 yıllarına tarihlenen «Akbabalar Steli», bugün elimizdeki en eski tasviri tarih belgesidir; Akkadlarda da revaçta olan (Naramsin Kabartması), Babillilerin özen gösterdikleri (Hammurabi Yasaları Steli; Susa'da bulunmuştur) kabartma sanatı, Yeni Assur Dönemi'nin büyük savaş ve av tasvirlerinde en etkileyici ifadesini bulmuştur.

Mezopotamya'da erken dönemlerde *el sanatları* da gelişmişti; özellikle kesmetaş sanatı (gliptik) silindir mühürler yoluyla geniş bir yayılım alanına sahipti. Fakat bunun yanı sıra kakma sanatı, mozayık, altın ve gümüş işlemeciliği ve fildişi sanatı da gelişmişti. Mezopotamya Sanatı'nda en az bilgiye *resim* konusunda sahibiz. Resim Sanatı, özellikle tapınak ve sarayların süslenmesinde kullanılmıştır (Babil, İştar Kapısı).

Mezopotamya kültür yaşamının belki de en önemli unsurunu oluşturan *yazı*, aynı zamanda yönetim, hukuk ve ticaret yaşamının da temeli idi. Yazı malzemesi olarak levha ya da prizma haline getirilmiş yumuşak kil kullanılıyordu. Yazı, önce bu kil üzerine sert bir aletle yazılıyor, daha sonra tabletler kilin sertleşmesi için ya açık havada kurutuluyor ya da pişiriliyordu. Mezopotamya için tipik olan çiviyazısı, zamanla, başlangıç dönemindeki bir resim yazısından (= piktografik yazı) bir *hece yazısına* dönüşmüştür. Bununla birlikte bu hece yazısında bazı sözcük (ideogram) ve anlam işaretleri de (determinatif) vardı. Bu yazı, MÖ 3000 yıllarından itibaren (Uruk IVa) önce Sumerler tarafından geliştirilmiş ve Akkadca ile daha sonraki 10 Önasya dilinde kullanılmıştır. Yazıya «çiviyazısı» denilmesinin nedeni, kullanılan işaretlerin çiviye benzemesidir. Bu işaretler aynı zamanda sayılar için de kullanılmıştır. Yine, kullanılan «on»luk ve «altı»lık

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sayı sistemleri ve değişik türde hesaplamalar, küsuratlı sayılara kadar çok iyi biçimde bu işaretlerle gösterilebiliyordu. Çiviyazısı, Hellenistik Seleukos'lar Dönemi'ne (MÖ 312-64) kadar, astronomiyle ilgili bazı metinlerde ise MS 70 yılına kadar kullanılmıştır. Yazı, 1802 yılında kısmen Alman GROTEFEND ve 1850 yıllarında İngiliz RAWLINSON tarafından çözülmüştür. ASSURBANİPAL'in MÖ 650 yıllarında eski edebi eserleri de yeni tabletler üzerine yazdırdığı Ninive'deki saray kitaplığı, bugün bizim için özel önemi olan bir kaynak durumundadır.

Çok sayıda yeni buluntu, bize Eski Mezopotamya Edebiyatı'nın çok yönlü ve geniş kapsamlı olduğunu göstermiştir. Başlangıçta şifahi (sözlü) tradisyon (özellikle şiirler) ön planda iken, MÖ 2000 yıllarındaki Sumer Rönesansı'ndan itibaren o zamana kadarki edebiyat birikimi yazıya geçirilmeye başlanmıştır.

Eski *Sumer Şiiri*'ni, bugün elimizde bulunan birçok mitolojik destandan (örneğin «Enki ve Dünya Düzeni», «Enlil ve Ninlil», «İnanna ve Enki» eposları) ve beş Gılgamış versiyonundan tanıyoruz. *Samilerin* «Gılgamış» ve «Dünyanın Yaratılışı» destanlarıyla da edebiyat alanında çok önemli ürünler verilmiştir. Ayrıca, tapınak ve saraylarda muhafaza edilen, kültle ilgili şiirler ve bir saray nazım sanatı da vardı.

Eski Mezopotamya Kültürü, önemli ve bol miktarda bilgi üretmekle birlikte, daha sonra Eskibatı'daki anlamda bir *bilim* anlayışı ortaya koyamamıştır. Büyük listeler, yorumlar ve elkitaplarında yazılmış olanlar, deneyim ve gözleme dayanmakta ve öncelikle *pratik amaçlar* gütmekte idi. Sumer-Akkad sözcük listeleri, kronolojik araçlar (yıl formülleri, kralların egemenlik yıllarıyla ilgili listeler gibi), kral listeleri, coğrafya ile ilgili yazılar (kent planları ve Babil'i dünyanın merkezi olarak gösteren bir harita da vardır), doğabilgisi ve tıpla ilgili özetler ve reçetelerin tümü bu nitelikte idiler. Sumerler gökyüzünü gözleyerek önemli olayları yorumlama yoluna da gitmişlerdir. Fakat fal metinleri ancak Samilerle birlikte yazılmaya başlanmış ve böylece, Akhaimenid'ler Dönemi'nde (= Pers Kralları Sülalesi, MÖ 521-330) olgunluk noktasına gelecek olan *astroloji* (= yer olayları üzerinde yıldızların etkisini belirtmeğe ve bu etkileri göz önünde tutarak geleceği önceden haber vermeye dayanan müneccimlik sana-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tı) ortaya çıkmıştır. Mezopotamya *matematik* ve *astronomisi*, doruk noktasına Seleukoslar Dönemi'nde ulaşmıştır. Bugün bizim için çoğu kez artık anlaşılması güç olan «*gizli ilimler*» de geniş bir alan kaplıyordu. Bunların arasında, astrolojinin dışında, tütsü ve ciğer falı, büyü, üfürükçülük vb. vardı.

Eski Mezopotamya'da değişimli bir tarih akışı ve kayda değer bir süreklilik içinde oluşmuş ve yaratılmış şeylerden zamanımıza kadar ulaşmış olanlar, bizim için en eski yüksek kültür belgeleri durumundadır. Mezopotamya'nın Tarih'teki çok yönlü etkisi, insanoğlunun bu başarısından çıkarak geleceğe doğru uzanan bu ışık, küçümsenemeyecek bir gerçektir.

KAYNAKÇA:

S.N. Kramer, The Sumerians (1967); **A. Falkenstein,** Das Sumerische, HB. d. Orient. (1959); **F.R. Kraus,** Sumerer und Akkader (1970); **B. Meissner,** Babylonien und Assyrien, 2 cild (1920 ve 1925); **H. Schmökel,** Kulturgeschichte des Alten Orient (1961); **A.L. Oppenheim,** Ancient Mesopotamia. Portrait of a dead civilization (1964); **H.W. Saggs,** Mesopotamien. Assyrer, Babylonier, Sumerer (1966); **J. Lassøe,** People of ancient Assyria (1963); **S. Moscati,** Geschichte und Kultur der semitischen Völker (1955²); **G.R. Driver - J.C. Miles,** The Assyrian Laws (1955/6); **J. Hunger,** Heerwesen und Kriegführung der Assyrer auf der Höhe ihrer Macht (1911); **Morris Jastrow Jr.,** Die Religion Babyloniens und Assyriens, 3 cild (1905-12); **A. Falkenstein - W.v. Soden,** Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete (1953); **W.v. Soden,** Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft, 2, 1936, s. 411-464. 509-557; **G. Neugebauer,** The exact scienses in antiquity (1957²); **F. Boll - C. Bezold - W. Gundel,** Sternglaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie (1966³).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ANADOLU

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi :

Karadeniz ve Doğu Akdeniz arasındaki büyük Anadolu Yarımadası, Ortadoğu ve Avrupa arasında doğal bir köprü durumundadır. Gerçekten de Eskiçağ'da en önemli ulaşım yolları doğu-batı yönünü izlemekte ve Ege kıyılarında ya da Boğazlar'da son bulmakta idiler. Bugün de bu durumda fazla bir değişiklik yoktur. Doğuya doğru Anadolu'nun yükseltisi artmakta ve dağlık Doğu Anadolu'nun güneyinde, dağlar ve Suriye-Arap stepleri arasında ulaşım için önemli bir alan bulunmaktadır. Benzer biçimde önemli bir geçiş bölgesi de, Kilikia'da Torosların güneyinde vardır. Anadolu'daki birtakım coğrafi bölgeler, aynı zamanda bölge tarihinin oluşumunu da etkilemişlerdir : Yarımada, Eskiçağ'da çok seyrek olarak tümüyle siyasal açıdan birleştirilebilmiştir.

Anadolu'nun iskanı *Paleolitik* Dönem'e kadar uzanmaktadır. MÖ 5500 yıllarından itibaren, özellikle Konya'nın güneyindeki Çatal Höyük ve Burdur yakınlarındaki Hacılar'da elde edilen buluntular yoluyla tanınan bir *Neolitik*, daha sonra bir *Kalkolitik* kültür gelişmiştir. Bu dönemin ahalisi, -s(s) (Halikarnassos), -nd- (Lindos), -nt(h) (Korinthos) sonekli (= suffiks) yeradlarının da gösterdiği gibi, olasılıkla «Ege-Anadolu» kökenli idi. Bu «Anadolu kültürü»nde kent biçiminde iskanlar vardı. Kalkolitik Dönem'in 2. yarısında (= MÖ ca. 3000-2600) belirli bir gerileme söz konusu olmakla birlikte, metal kap yapımının başladığını da görüyoruz (Denizli'nin Çivril Kazası yakınında bir höyük olan Beycesultan buluntuları). Bunu izleyen *Erken Bronz* Devri'nde (= MÖ ca. 2600 - ca. 2000) Troia (I-IV; tahkimatlar, depo buluntuları) ve Beycesultan (megaron üslubunda kült yapıları) kültürleriyle özellikle batı bölgesi ön plana çıkmaktadır. Fakat bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dönem aynı zamanda Kilikia (Mersin) ve Orta Anadolu'da da (Alaca-Alişar mezarları) kanıtlanmış bulunmaktadır. *Orta Bronz* Devri'nde (= MÖ ca. 2000-1600) Batı Anadolu kültürleri gelişimlerini sürdürmekle birlikte (Troia V ve VI'nın başları; Beycesultan'daki saray yapısı), bunun yanında yeni etnik gruplar da ortaya çıkmıştır. Kappadokia'da Mezopotamya kökenli *Assur ticaret kolonileri* (Kültepe) kurulmuş ve çiviyazısı Anadolu'ya getirilmiştir. Doğu Anadolu'da ise bazı «*Protohatti*» sülaleleri hüküm sürüyorlardı. Bunlar, MÖ 1900 yıllarından itibaren olasılıkla Karadeniz'in doğusundan Anadolu'ya gelen *Hint-Avrupalılarla* mücadele etmiş olacaklardır.

2. Hititler :

a. Siyasal Gelişmeler :

MÖ 2. binyılın başlarında Anadolu'ya gelen ilk büyük Hint-Avrupa dalgasına mensup değişik gruplar dil özelliklerine göre ayrılmaktadır. Bu «*Luvi*» kabileleriyle akraba küçük bir grup olan *Hititler*, Orta Anadolu'ya gelerek Kızılırmak Kavsi içinde yerleşmişler ve orada önceleri «Hititöncesi» (Hatti) kent beylikleri arasında birbirlerine rakip olan kentler halinde (Zalpa, Neša, Kuššara) yaşamışlardır. Merkezleri Kuššara Kenti idi; bu kentten çıkan ANİTTA adlı bir bey, MÖ 1700'lerde ilk Hitit Devleti'ni kurmuştur (= Eski Hitit Devleti; MÖ ca. 1650 - ca. 1490).

MÖ 1600'lerde aynı kentin bir başka beyi, devletin merkezini Hattušaš'a (Boğazköy) nakletmiş ve kendisini bundan böyle HATTUŠİLİŠ (I.) diye adlandırmıştır. MÖ 1600'lerden 1200'lere kadar uzanan devir Anadolu'daki Hitit Devleti için bir gelişme dönemi olmuştur. Halep bölgesine doğru ilerleyen Hattušiliš, Hurrilere karşı bir yağma seferi için ilk kez Fırat'ı da geçmiştir. Oğlu I. MURŠİLİŠ'in Kuzey Suriye kentlerini eline geçirdiğini ve Babil'e bir yağma seferi düzenleyerek buradaki Hammurabi Sülalesi'ne (= Eski Babil Sülalesi) son verdiğini (MÖ 1531) biliyoruz.

Bunu izleyen dönemde Mitanni Devleti'nin engellemesi ve içerideki sülale mücadeleleri yüzünden Hitit Devleti'nin gücünün Orta Anadolu'da sınırlı kaldığı dikkati çekiyor. Kısa süren bu ara

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dönemden sonra *Yeni Hitit Devleti* (= Hitit İmparatorluğu; MÖ ca. 1440 - ca. 1200) hemen hemen tüm Anadolu'da egemenliği ele geçirmiş ve Eskidoğu'da «büyük devlet» statüsü kazanmıştır. Hititler Gediz ve Büyük Menderes ırmakları arasında kalan alanda Ege Denizi'ne ulaşmakla kalmamış, aynı zamanda ŠUPPİLULİUMA gibi hükümdarlar zamanında Kuzey Suriye'ye (Halep) kadar ilerlemişlerdir. MÖ ca. 1370'den itibaren Šuppiluliuma önce Mitanni Devleti'ni Suriye'den püskürtmüş ve nihayet bir vasal devlet haline dönüştürerek bu engeli tümüyle ortadan kaldırmıştır. Šuppiluluma ayrıca Ugarit ve Kadeš'i elinden almak suretiyle Kuzey Suriye'deki Mısır gücünü de zayıflatmıştır. Šuppiluliuma'nın halefleri olan II. MURŠİLİŠ ve MUVATTALİŠ zamanlarında Suriye egemenliği yüzünden Mısır'la uzun süren bir mücadeleye girildiği gözleniyor. Bu mücadele MÖ 1285 *Kadeš Muharebesi*'nde doruk noktasına ulaşmıştır. Bu muharebe sonucunda Hitit Kralı Muvattališ, Mısır Firavunu II. RAMSES'in Suriye'yi yeniden Mısır'a kazandırma girişimini boşa çıkarmış görünüyor. MÖ 1269'da III. HATTUŠİLİŠ ve II. Ramses arasındaki ünlü andlaşma yapılmış ve iki ülkeyi «birleştirme» çabası içine girilmiştir. Gerçekten de Hititler bu sırada Assurluların güçlenmesinden çekinmekte idiler. Bununla birlikte Hitit Devleti'nin MÖ 1210'lardaki sonunu hazırlayanlar Assurlular olmayacaktır: Trakya'dan gelen kabileler, bunlar arasında özellikle *Frigler*, Anadolu'ya doğru ilerlemiş ve Hitit Devleti olasılıkla bu kavim hareketlerinin sonucunda yıkılmıştır. Bu sıralarda «*Deniz Kavimleri*»nin (özellikle Batı ve Güney Anadolu kabileleri; bunlar daha önceleri de deniz korsanları olarak tanınıyorlardı) Suriye'ye doğru yönelerek oradaki kent devletlerini ortadan kaldırdıklarını da görüyoruz.

Deniz Kavimleri'nin bertaraf edilmesi ve bunlardan bir bölümünün Batı Akdeniz Bölgesi'ne yönelmesinden sonra, yerlerinden edilmiş Luvi'ler, Suriye'ye yönelmeye başlamış ve Asi Irmağı'nın kuzeyinde, Güneydoğu Anadolu'da yeni kent devletleri kurmuşlardır (= *Geç Hitit kent devletleri*). Bu kent devletleri Hitit kültürünü aralarına Aramilerin sızarak kültür bakımından etkili olmasına ve nihayet Assurlular tarafından egemenlik altına alınışlarına dek sürdürmüşlerdir (bkz. Assurluların Kuzey Suriye'yi ele geçirme girişimleri).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hitit çiviyazılı metinlerinde Hellenlerden söz edilip edilmediği uzun zamandan beri tartışılan bir konudur (= «*Ahhiyava Sorunu*»). Bununla birlikte Hitit metinlerindeki «Ahhiyava'lılar» ın Akalar olduğu tezi gün geçtikçe güçleniyor. Bu bakımdan Hitit İmparatorluğu (= Yeni Devlet) zamanında Hititlerin Hellenlerle yoğun bir temas içinde bulunduğunu kabul edebiliriz. Hititlerin öte yandan Batı Anadolu kıyılarına kadar (Miletos) ilerledikleri de biliyoruz. Bununla birlikte özellikle Hellen yazarı HESIODOS'ta görülen Hitit Edebiyatı etkileri, doğrudan doğruya değil, daha çok Fenikelilerin aracılığıyla geçmiş olmalıdır. Hellen mitolojisindeki Amazonlar' ın da Hititler olabileceği olasılığı üzerinde durulmuştur (Hititler sakalsız, uzun saçlı, uzun giysili idiler).

b. Hitit Uygarlığı :

Hitit *Dili*, Hint-Avrupa kökenli bir dildir. Bununla birlikte Hititöncesi dillerin de büyük ölçüde etkisinde kalmıştır. Hititler, tarihsel ve dinsel içerikli metinlerini (Babil) *çiviyazısı* ile yazmakla birlikte, hukuki metinleri Luvi kökenli (?) bir hiyeroglif yazısı ile tahta tabletler üzerine kaydetmiş görünmektedirler. Gerçi bu yazı Yeni Devlet zamanından (MÖ ca. 1140 - ca. 1200) kaya resimleri ve mühürler üzerindeki birkaç örneğin dışında pek tanınmamaktadır; bununla birlikte Kuzey Suriye'deki Geç Hitit kent devletlerinde bu yazı yaygın bir biçimde kullanılmıştır.

Kızılırmak kavsi içindeki başkent Hattušaš'ta (Boğazköy) Hititler bir kil tablet arşivi kurmuşlardı. Bu arşivde zamanın diplomatik dili *Akkadca* ve çiviyazısı ile yazılmış diplomatik yazışmalardan bazı kısımlar bulunmuştur. Esas itibariyle Hattušaš'ta bulunan *Devlet Arşivi* sayesinde tanıdığımız *Hitit Edebiyatı*, tarihsel ve dinsel metinler içermektedir; *tarihsel metinler* annal'ler (yıllıklar), andlaşmalar ve diplomatik yazışmalardan oluşurken, *dinsel metinler* öncelikle yöntem ve kuralları (ritual), bunun yanı sıra mitos'ları ihtiva eder. Anlaşıldığına göre, bağımlı devletlerle yapılan *andlaşmalar*, dış politikada önemli bir rol oynamıştır. Bu andlaşmalar yoluyla, Hitit egemenlik alanı bir «uydu devletler birliği» biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Hitit Devleti, *iç yapısı* bakımından da diğer Eskidoğu devletlerinden belirli bir fark göstermektedir : buna göre, en azından erken dönemlerde «Soylular

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meclisi»nin, krala karşı da olmak üzere çok geniş yetkileri bulunmakta idi. Kraliçenin de siyasal hakları vardı (bu durum, Anadolu'da Hititöncesi Dönem'in bir etkisi olarak görülebilir); kraliçe, kralın dış politika ile ilgili mektuplarına aynı metni içeren, fakat kendi imzasını taşıyan bir mektup eklemek zorunda idi.

İlgili metinlerin olmaması nedeniyle Hitit *Ekonomisi* konusunda hemen hemen hiçbir bilgimiz bulunmuyor. Bununla birlikte demir ihracatı (Hititler bu konuda bir tekele sahip idiler) önemli idi; bunun yanı sıra daha Hititöncesi Dönem'den beri gümüş ticareti de yapılıyordu.

Dinsel metinler, Hititlerin bu konudaki yöntem ve kuralların uygulanmasına büyük önem verdiğini göstermektedir. «Günah duygusu» çok gelişmiş ve politik konularda bile etkili olabilmiştir. Hitit *tanrılar dünyası* («pantheon»), farklı kökenli birçok tanrıdan oluşmaktadır. Bu tanrılar esas itibariyle kentlerin köken olarak Hititöncesi'ne giden eski tanrıları idiler. Bu tanrıların başında Arinna'lı (Hattušaš'tan 1 günlük uzaklıkta) Güneş Tanrıçası VURUŠEMU gelmektedir. Bir bitki tanrısı olan TELEPİNU da çok yaygın bir biçimde tebcil ediliyordu. Ayrıca TEŠUP ve HEPAT gibi bir dizi Hurri kökenli tanrı da vardı. Gerçekte Hitit kökenli sayılabilecek hiçbir tanrı tanınmaması dikkati çekiyor. Yeni Devlet zamanında Yazılıkaya'da tebcil edilen tanrılar bile hemen hemen istisnasız Hurri kökenli idiler.

Yeni Devlet zamanındaki Hitit *Sanatı*, özellikle mükemmel bir seramik ile temsil edilmektedir. Kaya kabartmaları, tekrar tekrar «bir tanrı önünde kral» motifini göstermektedir. En tanınmış kaya resimleri, IV. TUTHALİA'nın Hitit pantheon'unu resmettirdiği *Yazılıkaya* Kutsal Yeri'nde bulunanlardır. Geç Hitit Devletleri de Hitit sanat tradisyonunu (geleneğini)sürdürmüşlerdir (özellikle Malatya, Zincirli). Bununla birlikte Kargamış'da Hitit sanat tradisyonunun giderek Suriye (Arami) ve Assur etkisinde kaldığı dikkati çekiyor. Özellikle Karatepe'de, Hitit İmparatorluğu'nun «Luvi»li torunlarının nasıl Arami ve Fenike etkisi altında kalmış olduğu açıkça görülmektedir; burada geleneksel hiyeroglif yazısının yanına Fenike Dili'ndeki tercüme, semitik harflerle yazılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKÇA:

Anadolu'nun Tarihöncesi için : **K. Bittel,** Prähistorische Forschung in Kleinasien (1934); **M. Pfannenstiel,** Die altsteinzeitlice Kulturen Anatoliens (1941); **K. Bittel,** Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens (1945, 1950²); **J. Mellaart,** Anatolian Studies 8 vd., 1958 vd. (passim); **W. Orthmann,** Die Keramik der Frühen Bronzezeit aus Inneranatolien (1963).

Hitit Tarihi'nin kaynakları için : **A. Goetze,** Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien (1957²) s. 82 vd.; **«Keilschrifttexte aus Boghazköi»** (= **KbO**), 21 cilt (1916-1921, 1954-1973); **«Keilscrifturkunden aus Boghazköi»** (= **KUB**), 44 fasikül (Staatliche Museen, 1921-1973).

Hitit Tarihi ve Uygarlığı için **A. Goetze,** aynı eser;**L. Delaporte,** Les Hittites (1936); **J. Gurney,** The Hittites (1952); **E. Akurgal - M. Hirmer,** Hethitische Kunst (1962); **F. Sommer,** Die Ahhijava-Urkunden (1932), **Aynı yazar,** Hethiter und Hethitisch (1947); **Fr. Schachermeyr,** Hethiter und Achäer (1935); **M. Mayrhofer,** Die Indo-Arier im alten Vorderasien (1966).

Hitit Tarihi için Türkçe eser : **F. Kınal,** Eski Anadolu Tarihi (1962; birçok bakımdan eskimiştir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Frigler :

Frig Krallığı, MÖ 1200'lerde (= Anadolu'da Erken Demir Devri'nin başlangıcı) Makedonya-Trakya bölgesinden Anadolu'ya göç etmiş bulunan *Frigler* tarafından olasılıkla ancak MÖ 8.yy.da kurulmuştur. Efsaneye göre, bu devletin ve Polatlı yakınlarındaki başkenti Gordion'un kurucusu GORDIOS idi.

Frigler, daha önce göçebe kabileler halinde Anadolu'yu katetmişler ve Fırat'ı geçerek Kummuhi (= Kommagene) Bölgesi'ni istila etmişlerdi. Assur kaynaklarında «*Muški*» denilen Frigler, MÖ 1100'lerde I. TİGLATPİLESAR tarafından püskürtülmüş ya da Assur Devleti'ne tabi kılınarak Assur toprakları içine yerleştirilmişlerdi.

Frigler, devletlerini Anadolu'ya gelişlerinden uzunca bir süre sonra kurmuş olacaklardır; bu devlet Assur Kralı II. SARGON zamanında (MÖ 722-705) artık ortaya çıkmış bulunuyordu. MÖ 717'de, Assur egemenliğinden kurtulmak isteyen Kargamış'lı PİSİRİS, Frigya Kralı MİDAS (Assur kaynaklarına göre Muški'li MİTA) ile bir ittifak yapmıştır. II. Sargon, Pisiris'i mağlup ettikten sonra, bu arada Kilikia Bölgesi'ni istila etmiş bulunan Midas'ı da geri püskürtmüştür. Midas, Kilikia'dan ancak MÖ 709'da vazgeçecek ve Sargon'la barış yapacaktır. Öte yandan Frigler batıda herhalde zaman zaman Lidya Bölgesi'ne de egemen olmuşlardır. Frig Devleti, Antik Yazar EUSEBIOS'a göre MÖ 696/5'te, IULIUS AFRICANUS'a göre ise MÖ 676'da, Güney Rusya'dan gelen bir göçebe kavim olan *Kimmerler* tarafından yıkılmıştır. Frigya bundan sonra siyasal bağımsızlığına bir daha kavuşamamış ve MÖ 547/6'ya değin Batı Anadolu'da etkili bir siyasal güç oluşturan ve başkenti Salihli yakınlarındaki Sardes olan *Lidya Devleti*'nin egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Frig Sanatı'nın etkileri daha uzunca bir süre görülecektir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Frig *Sanatı*'nın taş-plastik örneklerine ilişkin parçalar Gordion'da bulunmuştur. Mimari, oldukça büyük yapılarla karşımıza çıkıyor (tahkimatlar, ahşap mezar odaları olan tümülüsler). Kimmerson rası dönemde kayalara oyulmuş kutsal yerler ortaya çıkmıştır («Midas-Kenti», Aslankaya, Deliklitaş v.diğ.). Frig Sanatı'nda «Ana-Tanrıça» KYBELE'nin tasvirlerinin de önemli bir yeri vardır. MÖ 7.-6.yy.larda tümülüslerin yanında kaya mezarlarının da ortaya çıktığı gözlenmektedir.

Din'de «*Ana-Tanrıça*» (= MATAR KUBİLE = KYBELE) Kültü ön planda yer alıyor. Bu kültün merkezi, Galatia'daki Pessinus olmuştur. «Ana-Tanrıça» yanında, Hellenlerdeki ZEUS'a tekabül eden PAPAS, bir ay tanrısı olan MEN, bir şarap tanrısı olan SABAZIOS vardı.

Hint-Avrupa kökenli olan Frig *Dili*, 2 grup anıtta muhafaza edilmiş bulunuyor :

— MÖ 8.-4.yy.lara ait 70'in üzerinde Eski Frigçe yazıt («Midas-Kenti», Boğazköy, Alacahöyük, Pazarlı),
— MS 2.-3.yy.lara ait Geç Dönem Frigçesi ile yazılmış 110 civarında yazıt.

Geç Dönem'e ait olanlar, Eski Frigçe ile yazılmış olanlardan daha iyi anlaşılabilmektedir. Frigçe ve Ermenice arasında bir akrabalık olup olmadığı, dilbilim sonuçlarına göre, her iki dilin Hint-Avrupa kökenli ve Hellence'ye yakın olması dışında olumsuz yanıtlanmaktadır. Sonraları Koine Hellencesi'nin çok etkisinde kalan Frig Dili, MS 5. ya da 6.yy.da tümüyle ortadan kaybolmuştur.

KAYNAKÇA:

G. ve A. Körte, Gordion (1904); **J. Friedrich**, RE 20, 1 (1941), 882-891; **K. Bittel**, Kleinasiatische Studien, Ist. Mitt. 5, 1942, 54-126; **A. Goetze**, Kleinasien (1957²), s. 201 vdd.; **H.Z. Koşay**, Les fouilles de Pazarlı (1941); **E. Akurgal**, Phrygische Kunst (1955); **O. Haas**, Die phrygischen Sprachdenkmäler (1966)).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Lidyalılar :

a. Siyasal Gelişmeler :

Antik Yazar HERODOTOS'a göre (1,94) eski bir Küçük Asya topluluğu olan Lidyalılardan bir bölümü herhalde MÖ 13. yy.daki kavimler göçü sırasında Lidya'dan Etruria'ya göç etmişti. HOMEROS'ta (MÖ 8.yy.) henüz zikredilmeyen Lidya'nın bir siyasal güç olarak belirmesi, bölgenin uzun mücadeleler sonunda *Kimmer* akınlarına karşı koymasından sonra MÖ 7.yy.ın 80'li yıllarında (MÖ 680'ler) *Mermnad'lar Sülalesi* zamanında olmuştur. Bu sülalenin başında bulunan Kral GYGES zamanında Çanakkale Boğazı'na kadar ulaşmış olan Lidya Devleti'nin sınırları doğuda Kızılırmağa kadar ilerlemiş; batıda Miletos dışındaki Hellen kentleri de bu devlete tabi kılınmışlardır (Anadolu'nun batı kıyıları MÖ 1000 yıllarından itibaren Hellenler tarafından iskan edilmişti). Lidya Devleti'nin Gyges zamanında Assur ve Mısır ile, Kral ALYATTES'den (MÖ 607?-560) itibaren Medlerle, KROISOS zamanında (MÖ 560-547) ise Babil ve Sparta ile ittifaklar kurduğu görülüyor. Gyges'ten itibaren Delphoi'daki Kehanet Merkezi ile de yakın ilişkiler içine girilmiştir.

Lidya Devleti, MÖ 547/6'da Persler tarafından yıkılmıştır. Başkent Sardes, bu bölgede kurulan Pers Satraplığının merkezi olmuştur. Pers Devleti'nin «Kral Yolu» da Sardes'ten başlıyor. Gordion üzerinden Susa'ya ulaşıyordu. MÖ 334'de Büyük İskender'in eline geçen bölge, MÖ 190'daki Magnesia Muharebesi'ne kadar Suriyeli Hellenistik Seleukos'ların elinde kalmış, daha sonra Pergamon Krallığı'nın topraklarına katılmıştır. MÖ 129'dan itibaren ise Roma Asia Eyaleti sınırları içine alınmıştır.

b. Uygarlık :

Lidya Devleti'nin yapısı, *feodal* bir sisteme dayanıyordu : kırsal alandaki ahali, büyük efendilerin çiftliklerinde «serf» olarak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çalışmakta idi (Pers kralları DAREIOS ve KSERKSES zamanında Lidyalı PYTHIOS Küçük Asya'nın en zengin kişisi idi; Herodotos 7,27 vd.). Madencilikte *altının* özel bir yeri vardı. Herodotos'a göre (1,94) Alyattes ilk sikke bastıran Lidya kralıdır. Lidya kralları da çok zengin idiler (Kroisos'un Didyma Apollon Tapınağı'na emanet ettiği paraları gibi; Herodotos 5,36). Lidya *ordusu* ise paralı askerlerden (Kar'lar, Hellenler) oluşuyordu. Herodotos'un (1,93) haklı olarak Mısır piramitleriyle karşılaştırdığı Alyattes'in tümülüsü, halkın ödediği vergi resimleriyle finanse edilmiş görünmektedir. Soyluların yanında, tüccar ve zanaatkarların oluşturduğu bir sınıf ta vardı.

Bugün de olduğu gibi, bölge *ekonomisinin* temelini *tarım* oluşturuyor (tahıl, haşhaş, şarap, incir); *hayvancılık* yapılıyordu. Ayrıca *mermer* ve *tahta* işçiliği, *tekstil* ürünleri, *halıcılık* ve *dericilik* de (Lidya ayakkabıları) gelişmişti. Pers Kralı Dareios'un Susa'daki sarayında bile Lidya altını kullanılıyordu.

Giyim ve silahlar da dahil olmak üzere Lidya *Kültürü* kısmen Hellen Kültürü'nden etkilenmişti (Herodotos 7,72 vd.). Bu alanda Aiolis Bölgesi (= Kuzeybatı Anadolu) ile ilişkiler özellikle önemli olmuş görünüyor (Lesbos = Midilli Adası'nda MÖ 600'lerde yaşamış olan lirik ozan SAPPHO'nun yanında Lidyalı kızlar da vardı). Sardes'in lüks ve zenginliği ünlü idi.

Din konusuna gelince: Küçük Asya kökenli KYBELE Kültü, Lidya'nın ötesinde de yaygınlık kazanmıştı. Şarap tanrısının adı, BAKİ idi. PLDANS, kökeni yine Küçük Asya olan APOLLON'a tekabül ediyordu. Lidya HERAKLES'i olan SANTAS, daha MÖ 2. binyılda Kilikia'da tebcil edilmişti.

Lidya *Dili* konusunda kaynaklar, Lidya Alfabesi ile yazılmış, çoğu Sardes'ten olmak üzere kısmen kısa 60 civarında yazıttan (MÖ 6.-4.yy.lar), Hellenler tarafından aktarılan bazı sözcük ve adlardan oluşmaktadır. Bir Aramice-Lidce yazıt ile iki kısa Hellence-Lidce yazıt, mezar yazıtlarının anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Dinsel nitelikte üç nesir metni ve yedi şiir, kısmen anlaşılabilmektedir. Lidya Dili, Hint-Avrupa Dillerinin *Hitit-Luvi* Grubuna dahildir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mermnad'lar (MÖ 680'lerde Gyges ile başlayan Lidya Sülalesi) Dönemi Lidya *Sanatı*, Sardes'te yapılan Amerikan Kazıları yoluyla anlaşıldığı kadarıyla, büyük ölçüde Hellen Sanatı etkisinde gelişmiştir. Bununla birlikte *altın işleme, tekstil* ve *halıcılık* sanatının özgün bir durumu vardır. Dünya Tarihi'nde çığır açan bir gelişme olan *sikke basımı*, Kral Alyattes'den itibaren elektrondan, Kroisos zamanında ise altın ve gümüşten yapılmıştır. Lidya *tümülüsleri*, özellikle Sardes Kral Mezarlığı'nda görülebilmektedir. MS 2. ve 3.yy.larda bölgede mermer lahit yapımının geliştiği de dikkati çekiyor.

KAYNAKÇA:

J. Keil, RE 13, 2 (1927), 2161-2202; **K.J. Beloch**, Griechische Geschichte, 4 cilt (1912-1927), I 1, s. 342-346. 371 vdd.; **K. Bittel**, Grundzüge der vor und Frühgeschichte Kleinasiens (1945, 1950²); s. 94 vdd. 131; **A. Goetze**, Kleinasien (1957²), s. 206-209; **C. Roebuck**, Ionian Trade and Colonisation (1959); **G.M.A. Hanfmann**, Sardis und Lydien (1960); **H. Th. Bossert**, Altanatolien (1942), s. 23-27 (res. 141-198); **E. Akurgal**, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander (1961), s. 150-159; **W.H. Buckler**, Sardis, VI 2 (1924); **J. Friedrich**, Kleinasiatische Sprachdenkmäler (1932), s. 108-123; **P. Meriggi**, Der indogermanische Charakter des Lydischen (Festschr. H. Hirt II, 1936), s. 283-290; **A. Heubeck**, Lydiaka (1959); **R. Gusmani**, Lydisches Wörterbuch (1964).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5. Urartu :

MÖ 1340'larda Mitanni Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresindeki *Hurri* ülkesinde Hurri kökenli yöneticilerin elinde, özellikle MÖ 1300'lerden sonra «*Nairi Ülkeleri*» denilen birçok küçük devlet oluşmuştu. Bu devletlerden de MÖ 860 yıllarında başkenti (Van Gölü kıyısındaki) Tuşpa olan *Urartu Devleti* ortaya çıkmıştır. Bu birleşmeyi sağlayan Urartu Kralı I. SARDUR, böylece Assur için tehlikeli bir rakip yaratmış oluyordu. Nitekim Urartu Devleti bütün tarihi boyunca Assurlular ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

I. Sardur'un oğlu İŠPUİNİ ve MENUAS (MÖ 828-785), Assur'un kuzeydeki vasallerinin bu devletten ayrılmasına neden olmuş; I. ARGİŠTİŠ (MÖ 785-753), Urartu Devleti'nin egemenlik alanını kuzeyde bugünkü Gürcüstan'a ve güneybatıda Halep Bölgesi'ne kadar genişletmiştir. Bununla birlikte Argištiš'in halefi II. SARDUR Suriye'yi Assur Kralı III. TİGLATPİLESAR'a kaptırmıştır (MÖ 739). Aynı sırada kuzeyden gelen *Kimmerler* de Urartu'yu sıkıştırmaya başlamışlardı. Böylece Assur Kralı II. SARGON'un (MÖ 722-705) MÖ 714'de Urartu Başkenti Tuşpa'yı eline geçirmesi mümkün olmuş ve Kral I. RUSA intihar etmiştir. Rusa'nın halefi II. ARGİŠTİS'in MÖ 707'de Kimmerlere karşı ağır bir yenilgiye uğradığını görüyoruz. Ancak Kimmerlerin batıya doğru uzaklaşması üzerine (burada Frig Devleti'ni yıkmışlardır) III. SARDUR (MÖ 646-610) Urartu gücünü yeniden Suriye'ye kadar uzatabilmiş ve Halep'i bir kez daha ele geçirmiştir. III. Sardur'un halefi III. RUSA zamanında (MÖ 610-585) ise Urartu Devleti *İskit* ve *Med* baskıları sonucu yıkılmıştır. Ulaşımı güç olan bu bölgede daha sonra Hint-Avrupa kökenli *Ermenilerin* yaşadığı görülmektedir.

Van yakınlarındaki Toprakkale'de, Sovyet Ermenistanı'ndaki Karmir-Blur'da (= Teşebaini) ve Erzincan yakınlarındaki Altın-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tepe'de yapılan kazılar, Urartu'nun kendine özgü bir *mimari* anlayışı olduğunu ortaya çıkarmış bulunuyor.

Urartu *Kültürü* konusundaki bilgilerimiz sınırlıdır: Hurrice'ye akraba olan ve anlaşılmasında güçlük çekilen Urartu *Dili*'nde yazılmış kral yazıtları, büyük tahkimat sistemlerinden, kanal yapılarından ve kentlerden söz etmektedir. Urartu *metal tekniği* ürünleri Eskiçağ'da ünlü idi; bu ürünler biçim ve motif bakımından yalnızca Assur'a değil, aynı zamanda Hellas'a kadar etkili olmuştur (Hellas'ta oriyental üslup).

Urartu *devlet yapısı* da çok az tanınıyor. *Edebiyat*, kral yazıtlarının dışında zamanımıza kadar ulaşamamıştır. Yazıtlardan anlaşıldığına göre, Urartu *pantheon*'unun başında HALDİ adlı bir savaş tanrısı bulunuyordu; bu tanrı, Urartu halkının soybabası sayılmakta idi. Ayrıca, bir hava tanrısı olan TEŠUP (= TEŠEBA; başında boynuzlu bir miğfer ve elinde bir balta ile tasvir edilmiştir), bir güneş tanrısı olan ARDİNİŠ vardı.

KAYNAKÇA:

A. Goetze, Kleinasien (1957²), s. 187-200; **B.B. Pjotrowski,** Urartu (1969); **Th. Beran:** H. Schmökel v.diğ.nin «Kulturgeschichte des Alten Orient»inde (1961), s. 605 vdd.; **J. Friedrich,** Urartäisch (Handbuch der Orientalistik 2, 1.2, 1969), s. 31 vdd.

Hemen hemen tüm Anadolu, MÖ 546 yılından itibaren *Pers Devleti*'nin siyasal egemenliği altına girmiştir, MÖ 334-325 yılları arasında Pers Devleti'ne karşı büyük bir fetih seferine girişen *Büyük İskender* bu devleti yıkarak Anadolu da dahil olmak üzere tüm Önasya ve Mısır'ı içine alan büyük bir imparatorluk kurmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İRAN

1. Coğrafya Koşulları :

Eskidoğu, yalnızca Anadolu üzerinden Avrupa'ya değil, aynı zamanda geniş İran Bölgesi ile de Hindistan ve Ortaasya'ya bağlı bulunuyordu. Bugün İran, Afganistan ve Belucistan'ın yer aldığı bu yayla bölgesi, dağlar tarafından çevrilmiş bir alandır. Batıda Zağros Dağları birçok ırmak vadisi ile Mezopotamya Bölgesi'ne oldukça rahat geçitler verir. Kuzeybatıda ise (bugünkü Azerbeycan, Urmiye Gölü çevresi) dağlık Doğu Anadolu Bölgesi ve Transkafkasya (bugünkü Sovyet Ermenistan, Azerbeycan ve Gürcüstanı'nın bulunduğu yer) sınırı oluşturur. Kuzey'deki Hazar Denizi'nin güney kıyısı, yüksek Elbruz Dağları ile İran'dan hemen hemen ayrılmış gibidir. Doğuya doğru Afganistan'ın kuzeyindeki Hindukuş sıradağları'na kadar, çoğunlukla sarp dağ oluşumları bölgeyi kuzeydeki Türkmenistan Bölgesi'nden ayırırlar. İran Yaylası'nın doğu kenarında bulunan sıradağlar, İndus Vadisi'ne yalnızca iki doğal geçit verirler : Hayber (Kabul Vadisi) ve güneydeki Bolan geçitleri. Sıradağlar, bölgenin Basra Körfezi ve Hint Okyanusu kıyılarına da paralel olarak uzanırlar. Bu kıyı bölgesinin liman ve yerleşim yerleri açısından yoksul olduğu görülmektedir. Yerleşime uygun yöreler, öncelikle batı ve kuzeydeki dağların iç kenarları ile yaylalardır. Ülkenin ortasındaki step bölgeleri yerleşime uygun görünmemektedir. Görünüşte bir birliği olan bu büyük bölge, gerçekte Tarih'te hemen hemen sürekli bir biçimde birçok ayrı devlete bölünmüştür.

2. Tarihöncesi Dönem ve Pers Egemenliğine Kadar Siyasal Gelişmeler :

MÖ 6. binyılda İran'da, Önasya'nın belki de en eski çiftçileri yaşıyorlardı. Buradaki birçok buluntu yerinde (örneğin Urmiye Gölü'nün güneyindeki Dalma, Tepe Sialk, Tel-i Bakun) *Neolitik*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dönem'e ait seramik ortaya çıkarılmıştır. Böylece Mezopotamya'ya komşu bazı kültürler daha iyi tanınabilmektedir.

MÖ 3. binyıldan itibaren Güneybatı İran Bölgesi'nde *Elamlılar* güçlenmişlerdi. Elamlıların yaşadığı bölgeden Güney Mezopotamya alanına doğrudan doğruya ulaşılabiliyordu. İlgi çekici bir Neolitik devirden *(Susa I Devri)* sonra, MÖ ca. 2600'de, daha sonra Susa çevresinde, güneydoğuya doğru uzanan bir *Elam Devleti*'nin oluştuğunu görüyoruz. Bu devlet en parlak zamanını MÖ 14.-12.yy.larda yaşamıştır.

Başkentleri Susa olan ve kendilerine özgü bir *dil, yazı* ve *kültüre* sahip bulunan Elamlıların kökeni bilinmemektedir. Mezopotamya'daki devletlerle yakın kültürel ve siyasal ilişkilerde bulunan Elamlılar, birkaç kez Mezopotamya'nın kaderini etkileyecek biçimde bu bölgeye müdahale etmişlerdir: MÖ 1950'lerde III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasında önemli payları olmuş, MÖ ca. 1160'da I. ŠUTRUKNAHHUNTE zamanında Mezopotamya'ya büyük bir yağma seferi düzenleyerek Babil'deki *Kas* egemenliğine son vermişler ve Mezopotamya Sanatı'nın önemli eserlerini Susa'ya taşımışlardır (bu eserler kazılarda ortaya çıkarılmış bulunuyor). *Assur* Devleti'nin güçlenmesi, Elam Devleti için büyük bir tehlike oluşturmuş ve Assur Kralı ASSURBANİPAL, MÖ 750'lerden itibaren varlığını sürdüren *Yeni Elam Devleti*'ne son vermiştir. Bu devletten artakalan birtakım beylikler ise, varlıklarını dağlarda Pers Dönemi'ne kadar korumuş görünüyor.

Kuzeyde, Elam'a komşu olan Zağros Dağları'nın ahalisi, Yukarı Mezopotamya için gizli bir tehlike olmuş ve birçok kez Orta Dicle Bölgesi'nde bu yüksek kültür alanına girmiştir: MÖ 2200 yıllarında *Guti'ler* ve MÖ 1700'lerden sonra *Kas'lar* gibi. *Hurri'ler* de Kuzey Mezopotamya'ya Kuzeybatı İran Bölgesi'nden ulaşmışlardır. Hurriler, geldikleri bu bölgede MÖ 1430 yıllarında Mezopotamya'ya yaptıkları bir ileri hareketten sonra doruk noktasına ulaşan, fakat MÖ 1350 yıllarında *Hititler* tarafından yıkılan, Yukarı Habur Vadisi merkez olmak üzere, Hint-Avrupa kökenli bir yönetici grubun elinde *Mitanni Devleti*'ni kurmuşlardır.

Kas ve Hurri göçlerinin nedeni, olasılıkla, MÖ 1700'lerdeki *Hint-Avrupa* kökenli baskıdır. Bu Hint-Avrupalılar, göç ettikten

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonra, öncelikle Doğu İran Bölgesi'nde yaşamışlar ve çobanlıkla uğraşmışlardır. Bunlar bu bölgede, kent yaşamından ve devlet birliğinden uzak bir biçimde (bu dönemi tarihsel bir çerçeveye yerleştirmek de zordur), MÖ 1. binyılın ilk yarısında (MÖ 600?) ZERDÜŞT adlı (= Hellence : ZOROASTRES) bir din kurucusu çıkıncaya ve Önasya'nın geleceği açısından İran unsuruna etkinlik kazandırıncaya kadar (bkz. aşağıda Medler, Persler), belli belirsiz varlıklarını sürdürmüşlerdir.

MÖ 1000 yıllarında, İran'ın batısındaki Luristan'da, kimler tarafından geliştirildiği henüz kesinlikle belirlenemeyen önemli bir *Bronz Kültürü* vardı. Çok geçmeden bu bölgeye göç etmiş olacak olan *Medler,* bu kültürü geliştirenlerin yerine geçmiş ve ilk kez MÖ 835 yılında daha sonraki başkentleri Ekbatana (bugünkü Hemedan) çevresinde görünmüşlerdir. Medlerin kuzeybatısına düşen bölgede ise önceleri *Urartu,* Kimmer istilasından sonra da *Man Devleti* bulunuyordu.

Medler, daha sonra Önasya Tarihi'nde önemli bir rol oynayacak olan Perslerle *etnolojik* ve *kültürel* bakımlardan akraba idiler. Olasılıkla kısmen göçebe olan, kısmen de tahkimatlı iskan yerlerinde yaşayan Medler, ilk kez Assur Kralı III. SALMANASSAR'ın yazıtlarında zikredilmişlerdir (MÖ 835'ler). Kuzeybatı İran'daki Man Devleti ve özellikle Assurlular nedeniyle Medlerin ancak MÖ 8.yy.ın başlarında bağımsız davranabildiklerini görüyoruz. Antik Hellen yazarı HERODOTOS'a göre (1,93 vdd.) Med kabilelerini birleştiren, bunlar arasında belirli bir devlet örgütü kuran ve Med ülkesini Assur egemenliğinden kurtaran, DEIOKES adlı biri olmuştur. Med birliği, ister Deiokes, ister onun halefi PHRAORTES (MÖ ca. 647-625) tarafından kurulmuş olsun, bu gelişmenin önemli siyasal sonuçlara yol açtığını görüyoruz. Phraortes'in oğlu KYAKSARES zamanında (MÖ 625-585). Medleri tehdit eden ve Assur'un bağlaşığı olan *İskitler* geri püskürtülmüştür. Kyaksares, Babil ile birleşerek Assur Devleti'ni de yıkmış (MÖ 614 Assur Kenti'nin, MÖ 612 Ninive'nin tahribi) ve İran'ın büyük bir bölümünü, Urartu Devleti'nin topraklarını ve Kızılırmağa kadar Küçük Asya'yı egemenliği altına almıştır. Kızılırmak, Lidya Kralı ALYATTES (MÖ 607?-560) ile uzun müca-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

delelerden sonra Lidya ve Med devletleri arasındaki sınırı oluşturmuştur (MÖ 585).

Kyaksares'in *devlet yönetimi* ile ilgili olarak orduyu İskit örneğine göre yeniden organize ettiğini ve yeni silahlarla donattığını biliyoruz. Oğlu ASTYAGES (= İŠTUVEGU) (MÖ 585-550), Babil Devleti'nin zayıflaması nedeniyle devletin sınırlarını daha da genişletmiş ve bu arada güçlenmekte olan *Perslere* karşı da olmak üzere egemenliği uzun yıllar elinde tutabilmiştir. Bununla birlikte damadı KYROS'un (II.) Med egemenliğine başkaldırması, Astyages'in yenilgisi ve Med Başkenti Ekbatana ile birlikte bütün Med egemenlik alanının Perslerin eline geçmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece Medler, güneydoğularına yerleşmiş bulunan ve kendileriyle kültür ve dil açısından akraba olan Perslere MÖ 550 yılında boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. Perslerin bölgede ön plana geçmesiyle, ülkenin «*Aryanam*» (= «Ari'lerin Ülkesi; Farsça : İran) adını aldığını görüyoruz. Persler daha MÖ 6.yy.da tüm Önasya ile onun kenar bölgelerini ve Mısır'ı büyük bir devlet çerçevesinde birleştireceklerdir.

KAYNAKÇA:

Erken Dönem ve Elamlılar için : **G.G. Cameron,** History of early Iran (1936); **R. Ghirshman,** Iran from the earliest times to the islamic conquest (1954, yeni bask. 1961); **K. Jettmar,** Die frühen Steppenvölker (1964); **F. Altheim,** Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter I (1947), s. 126-176; **A. Christensen,** Die Iranier (Handbuch der Altertumswissenschaft 1933), s. 213-309; **F.W. König,** Geschichte Elams (1931); **R. Mayer,** Elam als politischer und kultureller Faktor (1955); **Aynı yazar,** Die Bedeutung Elams in der Geschichte des Alten Orients, Saeculum 7, 1956, s. 198 vdd.; **W. Hinz,** Das Reich Elam (1964).

Medler için : **J.V. Prášek,** Geschichte der Meder und Perser, 2 cilt (1906-1910); **G. Ghirshman,** Iran. Protoiranier, Meder, Achaemeniden (1964); **Aynı yazar,** L'Iran des origines à l'Islam (1951); **Aynı yazar,** Perse (1964); **Ed. Meyer,** Geschichte des Altertums, 5 cilt (1884-1902), I, s. 331 vdd.; **A. Christensen,** aynı eser.

Eski İran Tarihi için Türkçe eser : **Ş. Günaltay,** İran Tarihi I. En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar (1948; eskimiştir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Pers Egemenliği :

Hint-Avrupa kökenli *Persler* MÖ 9.yy.da, yani Medlerin giderek güçlenmeye başladıkları dönemde, «Parsua» adı altında (III. SALMANASSAR zamanında) Urmiye Gölü'nün batısında, daha sonra tüm Zağros Bölgesi'nde bulunmakta idiler. Perslerin bu bölgeleri ele geçirmesi, esas itibariyle, B. İskender zamanına kadar süren Pers *Akhaimenid Sülalesi*'nin tanıdığımız ilk temsilcisi olan TEİSPES zamanında gerçekleşmiş görünüyor. Teïspes'in halefleri I. KYROS (MÖ 640-600) ve I. KAMBYSES (MÖ 600-559), Assur'a dayanmakla birlikte, kendilerine akraba ve komşu olan *Medlerin* egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Pers Devleti'nin kurucusu II. KYROS (= «Büyük Kyros»; MÖ 559-530) sayılmaktadır. II. Kyros, NABONİD yönetimindeki Babil ile birleşerek efendisi ve kayınpederi durumunda olan Med Kralı ASTYAGES'i devirerek, yalnızca tüm Med egemenlik alanını eline geçirmekle kalmamış, aynı zamanda Lidya Kralı KROISOS' un saldırısı üzerine Lidya'yı ve generali HARPAGOS vasıtasıyla da Anadolu'nun Ege kıyılarındaki Hellen kentlerini elde etmiş (MÖ 547/6) ve nihayet MÖ 539'da Eski Önasya'nın son büyük devleti *Babil*'i almıştır. Kyros, devletin iç yapısında da Pers İmparatorluğu'nun varlığı ve büyüklüğüyle ilgili temelleri atmıştır: bağımlı kılınan devletler ve bunların toprakları esas itibariyle olduğu gibi bırakılmış ve eğer mümkünse bunlar önceleri yerli prensler tarafından yönetilmeye devam edilmiştir. Bu bölgelerin yönetimini daha sonra, bulundukları eyalette geniş ölçüde *otonom* olan, Pers Büyük Kralı'nın valileri (= *satrap*'lar) üstlenmişlerdir. Elde edilen bölgelerin adetlerine ve özellikle, tabi kılınan halkların dinlerine dokunulmamış; Fenike ve Batı Anadolu'daki Hellen kent devletlerinde olduğu gibi, özel yönetim biçimleri de kurulmuştur. İmparatorluğun bölgelerindeki değişik türde *diller* de varlıklarını korumuştur; bununla birlikte *Persçe, Elamca* ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

özellikle *Aramice* bölgelerüstü resmi dil niteliği kazanmışlardır (kral yazıtları ve hesap raporları, çoğu kez bu üç dilde kaleme alınmıştır).

II. KAMBYSES'in hükümdarlığının (MÖ 530-522), MÖ 525'te *Mısır*'ı da Pers İmparatorluğu'na kazandırdığını görüyoruz. Bununla birlikte Mısır'ın Perslere tabiyeti, düzenli olarak Pers gücünün zayıf anlarını kollayan sürekli isyanların bastırılması ile korunabilmiştir (I. DAREIOS, KSERKSES, II. DAREIOS ve III. ARTAKSERKSES zamanlarında olduğu gibi).

Buna karşılık, egemenlik iddiasında bulunan GAUMATA'yı bertaraf ederek tahta çıkan I. DAREIOS'un hükümdarlığı (MÖ 522-486), özellikle, elde edilen yerlerin güvenlik altında tutulmasına ve devletin iç örgütlenmesine yönelik olmuştur : elde edilen yerlerin muhafazası konusunda *İskitlere* karşı başarısız bir sefer yapılmış, Ege Denizi'nin Trakya ve Makedonya kıyıları işgal edilmiş, Atina ve Eretria'ya sefer düzenlenmiştir. Devletin iç organizasyonu konusunda ise, satraplıklar sistematik bir biçimde yeniden ayrılmış, vergi sistemi ve maliye düzenlenmiş, tek bir para sistemi kurulmuş, yollar geliştirilmiş, Nil Irmağı'ndan Kızıldeniz'e açılan kanal tamamlanmış ve sanat teşvik edilmiştir. Şimdi Pers *saray seremonisi*, «Kralların Kralı» denilen Pers hükümdarını kendisine bağlı krallar arasında ön plana çıkaran önemli bir araç olmuştur. Nitekim bu kurum, taşıdığı siyasal önem göz önünde tutularak, daha sonra B. İskender tarafından da benimsenmiştir (bu durumun Hellenleri rahatsız ettiğini biliyoruz).

KSERKSES zamanında (MÖ 485-465/4) Pers Devleti *Hellas*'a bir sefer yaparak (Hellen Tarihi'ndeki Pers Savaşları) sınırlarının dışına taşmak istemiş (Perslerin dünya egemenliği planları), fakat bunda başarısız olmuştur. Bununla birlikte, I. ARTAKSERKSES, II. DAREIOS, II. ARTAKSERKSES zamanlarında, diplomasisi ve büyük parasal olanakları sayesinde Pers Devleti'nin Hellen Dünyası'ndaki koşullar üzerinde etkisi büyük olmuştur (Hellen Tarihi'ndeki Peloponnessos Savaşları). Buna rağmen bu hükümdarlar, giderek artan bir dizi isyanla mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Baktria ve Mısır'da I. Artakserkses'a karşı isyan; Pers Devleti'nin batısının bütününde II. Dareios'a karşı «Satraplar İsyanı»; GENÇ KYROS'un II. Artakserkses'e karşı gi-

riştiği devlet yönetimini ele geçirme girişimi; III. Artakserkses'e karşı Küçük Asya ve Fenike bölgelerinde girişilen büyük isyanlar). Ayrıca Pers Sülalesi'nin de kendi içinde giderek zayıfladığı dikkati çekiyordu (bu durum, tıbbi açıdan, Elamlılarda da görüldüğü gibi, Kraliyet Ailesi'nde kardeşlerin birbirleriyle evlenmelerine bağlanmaktadır).

Önceleri Ermenistan Satrabı olan III. DAREIOS (MÖ 336-330) Batı Anadolu'da bir kez daha bazı başarılar kazanmakla birlikte, Pers Devleti'ne karşı büyük bir fetih seferine girişen *Büyük İskender*'e karşı Issos (MÖ 333) ve Gaugamela'da (1 Ekim 331) yenilmiş ve MÖ 330 yılında da öldürülmüştür. Pers Devleti bunun üzerine bütünüyle B. İskender'in eline geçmiştir. Bununla birlikte bu devletin yönetim mekanizması ve dış politikada sert, fakat içeride toleranslı ve hiçbir şekilde totaliter olmayan sistemi, prensip olarak B. İskender tarafından da benimsenmiştir. Bu durum, Pers sisteminin büyüklüğünü göstermektedir; tüm Önasya ve Mısır'ı kaplayan çok geniş bir alanın uygarlık açısından birleştirilmesi, bu geniş alan içindeki bölgeler arasında ilişkilerin geliştirilmesi, bireylere verilen özgürlük ve geniş alanlı bir ekonomi, daha sonraki *Hellenistik Dünya* için uygun ortamı hazırlayan Pers Dönemi koşulları olmuştur.

KAYNAKÇA:

Pers Akhaimenid Devleti Tarihi'nin kaynakları için: **A. Christensen,** Die Iranier (Handbuch der Altertumswissenschaft 1933); **F.H. Weissbach,** Die Keilinschriften der Achämeniden (Vorderasiatische Bibliothek III, 1911); **E. Herzfeld,** Altpersische Inschriften (1938); İranistik Bilim Dalı için: **W. Brandenstein - M. Mayrhofer,** Handbuch des Altpersischen (1964); **W. Hinz,** Altpersischer Wortschatz (1942).

Pers Tarihi ve Uygarlığı için: **Ed. Meyer,** Geschichte des Altertums III (1901, 1954³); **A.T. Olmstead,** The History of the Persian Empire (1959²); **H.H.v.d. Osten,** Die Welt der Perser (1965⁵); **A.R. Burn,** Persia and the Greeks (1962); **A. Bausani,** Die Perser (Almancası 1965); **E. Herzfeld,** The Persian Empire (1968); **H.S. Nyberg,** Die Religionen des alten Iran (Almancası: H.H. Schaeder; 1938).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Pers Egemenliğinden Sonra İran:

Eski Önasya Siyasal Tarihi'nin sonu olarak, tüm Önasya ve Mısır'ın Pers egemenliğine geçmesi, yani MÖ 500 yılları gösterilmektedir. Bu bakımdan bu tarihten sonraki Pers Tarihi, özellikle Hellen Tarihi ile paralel olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Önasya ve Mısır'da Pers egemenliğini izleyen Hellenistik Dönem de zaten Hellen Tarihi'nin uzantısı durumundadır. Aynı şekilde, MÖ 250'lerden itibaren Önasya'da görünmeye başlayan İskit kökenli *Part'ların* MÖ 2.yy.dan itibaren Perslerin yerine geçişi ile de benzer bir durum söz konusudur: İran'da kurulan Part Devleti, önce Hellenizm'e karşı İran reaksiyonunun temsilcisi ve Pers Akhaimenid Sülalesi'nin manevi halefi olmuş, daha sonra, MS 224 yıllarına değin sürekli olarak Roma Devleti'ni uğraştırmıştır. MS 226'dan sonra Partların yerine geçen Yeni Pers Devleti (= Sasaniler) Roma ile mücadeleyi Eskiçağ Tarihi'nin sonuna kadar sürdürmüştür; bu bakımdan Part ve Sasani Tarihleri de, Hellenizm ve Roma'nın doğu sınırlarındaki gelişmelerle paralel olarak dikkate alınmak zorundadır.

Pers İmparatorluğu'nun son bulması ile kurulan *Büyük İskender İmparatorluğu*'ndan Önasya'da Hellenistik *Seleukos Devleti* ortaya çıkmıştı. MS 250'lerden sonra Hazar Denizi'nin güneydoğusunda, İran'ın doğusundaki (= Baktria'lılar) ve batısındaki (= Seleukoslar) Hellenize toplumlara karşı mücadele edilerek kurulan ve MÖ 2.yy.da, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hellenizm'e karşı bir reaksiyon olarak Perslerin yerine geçen *Part Devleti*, Türkmenistan'daki göçebe bir boydan olan *Arsakid*'ler Sülalesi'nin yönetimindeydi. Adlarını, ilk kez ele geçirdikleri bölgeden (Parthia) alan Partların etnik kökenleri tam olarak bilinmemekle birlikte, *İskit* olabileceği düşünülmektedir. Arsakidler Sülalesi'nin kurucusu I. ARSAKES yönetiminde (MÖ 250'lerde) Seleukoslardan ayrılan Partlar, 500 yıl boyunca İran'da bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Part Devleti, *devlet* ve *toplum* yapısında (satraplıklar, vasal krallıklar, feodal yapı) ve askerlik, din ve dil alanlarında *İran geleneklerini* benimsemiş olmakla birlikte, *Hellenistik özellikler* de göstermektedir (Hellen kentlerinin özel durumu; Hellence'nin bir tür devlet dili olması, Seleukosların yönetim uygulaması gibi).

Büyük Part Devleti'nin kurucusu olan I. MITHRIDATES (MÖ 171-138/7), büyük savaşlar sonunda egemenlik alanını doğu ve batıya doğru genişletmiş (MÖ 160'larda Media; MÖ 141'de Mezopotamya) ve devletin ağırlık noktasını batıya doğru kaydırmıştır (başkent, Dicle kıyısındaki Ktesiphon idi).

Önceleri başarıyla Seleukoslara karşı mücadele eden Partlar, MÖ 1.yy.dan itibaren de bu mücadeleyi *Romalılara* karşı sürdürmüşlerdir. MÖ 69'da Romalı LUCULLUS'un başa çıkamadığı Partlara POMPEIUS Fırat'ın doğusundaki bölgeleri bırakmak zorunda kalmış; CRASSUS da MÖ 53'te Carrhae (= Harran) yakınlarında onlarla savaşırken ölmüştür. Roma ordusunun bu savaşta Partlara kaptırdığı alametlerini ancak İmparator AUGUSTUS MÖ 20 yılında barışçı müzakereler sonucu geri alabilecektir. Roma imparatorları TRAIANUS, MARCUS AURELIUS-LUCIUS VERUS, SEPTIMIUS SEVERUS ve CARACALLA, Partlarla çetin savaşlar yapmak zorunda kalmışlardır.

Özellikle L. Verus ve Septimius Severus'a karşı savaşların Part Devleti'ni büyük ölçüde yıprattığını ve zayıf düşürdüğünü görüyoruz. Nitekim son kralı V. ARTABANUS zamanında (MS 213-224) Part Devleti, ulusal bir Pers reaksiyonu olarak anlaşılan *Sasanilerin* başkaldırması sonucu yıkılmış ve yerine MS 640'lara kadar sürecek olan *Yeni Pers Devleti* kurulmuştur (MS 226).

Part Tarihi konusunda bizzat Part kaynakları hemen hemen yok gibidir. Zengin *sikke basımının* dışında Part Tarihi konusundaki bilgilerimizi, Partların komşuları olan Hellen, Romalı ya da Çinlilerin kaynaklarına borçluyuz. Part Tarihi konusunda verilen hükümler ve değerlendirmeler, bu bakımdan kesinlik kazanmamıştır. Daha sonraları, Sasani anlayışına göre, Part Devleti, Hellenistik Seleukoslar gibi, İran'da *yabancı* bir egemenlik ve Eski ve Yeni Persler arasında bir *geçiş dönemi* sayılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MS 226'da Pers Sülalesi *Sasaniler* tarafından kurulan Yeni Pers Devleti ise, aslında hükümdarı ARDAŞİR yönetiminde, Part Arsakid'ler Sülalesi'nin halefi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Sasaniler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kendilerini Eski Akhaimenid Pers Devleti'nin yeniden kurucuları gibi görmüşler ve Part «hellenseverliği»ne karşı ulusal İran reaksiyonunu temsil etmişlerdir.

Roma İmparatorluğu'na karşı eski Pers sınırlarının yeniden konulmasını talep eden Sasaniler ile de önce Romalılar ve daha sonra Bizanslılar 400 yıl boyunca genellikle savaş durumunda bulunmak zorunda kalmışlardır. Roma İmparatoru SEVERUS ALEXANDER'in (MS 222-235) Perslere karşı giriştiği çetin savunma savaşı, Pers Devleti içinde birdenbire başgösteren birtakım karışıklıklar sayesinde Roma İmparatorluğu'nun doğusu için büyük bir felakete dönüşmeden sona ermiş; VALERIANUS MS 259/60'da Edessa (= Urfa) yakınlarında onlara esir düşmüş; MS 363'te Perslere karşı Ktesiphon'a kadar ilerleyen İmparator IULIANUS bir çarpışma sırasında yaralanıp ölmüştür. Pers Sasani Devleti, MS 642'de Hz. ÖMER yönetimindeki *Araplar* tarafından yıkılıncaya kadar varlığını uzun süre korumuştur.

KAYNAKÇA:

Partlar için **E. Herzfeld,** Iran and the Ancient East (1941); **N.C.A. Debevoise,** Apolitical histry of Parthia (1938); **U. Kahrstedt,** Artabanos III. und seine Erben (1950); **A. Lepper,** Trajan's Parthian war (1948); **R. Girshman,** Iran. Parther und Sasaniden (Almancası: 1962); **K.H. Ziegler,** Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich (1964).

Sasaniler için: **A. Christensen,** L'Iran sous les Sassanides (1944²); **Th. Nöldeke,** Geschichte der Perser und Araber zur Zeit des Sasanidenreiches (1879); **F. Altheim - R. Stiehl,** Ein asiatischer Staat. Betrachtungen zum Feudalismus der Sasaniden und ihrer Nachbarn (1954); **R. Girshmann,** aynı eser.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SURİYE - FİLİSTİN

1. Coğrafya ve Tarih Koşulları :

Suriye ve Filistin, Akdeniz'in doğusunda, dar, yer yer 100 km genişlikte ve doğusu hemen hemen çöllerle sınırlı, kuzey-güney doğrultusundaki uzunluğu 600 km'yi bulan bir bölgedir. Orta ve kuzey kısımları dağlık olan bu verimli kıyı şeridinde birçok elverişli doğal liman oluşmuştur. Bazı dağ silsileleri, bölgeyi birtakım parçalara ayırmışlardır.

Coğrafya koşulları ve tarihsel gelişim, bu dar kıyı alanını Mezopotamya ve Mısır yüksek kültürleri ile Anadolu-Ege Bölgesi ve Arabistan arasındaki en önemli «kara köprüsü» yapmışlardır. Kuzey-güney doğrultusundaki deniz ve kara yolları, büyük kervan yollarının bitiş noktaları ve iyi limanları ile çok elverişli bir konumu olan bu geçiş bölgesi, «Mümbit Hilal» alanı içindeydi. Bölgenin sakinleri, tarih boyunca komşu bölgelerden geniş ölçüde etkilenmişlerdir. Daha MÖ 3. binyılda *Mısırlılar* Gebal/Gubla'da (daha sonraki adı : Byblos), inşaat işlerinde kullanılan tahta sevkiyatı açısından önemli bir bağlantı noktasına sahip idiler. Kuzey Suriye, *Akkad Dönemi*'nde Akkad Devleti'ne katılmıştı. Bölge, MÖ 2. binyılda bu binyılın 2. çeyreğinde *Hurriler* nedeniyle kesintiye uğraşan ve MÖ 1500'lerden itibaren de Kuzey Suriye'de *Hititler* tarafından kısıtlanan *Mısır egemenliğindeydi.* MÖ 1200 yıllarından itibaren özellikle *Fenikeliler* ve *İbraniler* bölgede ön plana çıkmışlardır; Fenike Tarihi'nin en önemli özelliği, iskan bölgesindeki oldukça az olanağın becerikli bir biçimde değerlendirilebilmiş olmasıdır. İbranilerin önemi ise, *Din Tarihi* alanında olmuştur. MÖ 9.yy.dan itibaren ülke yeniden yabancı güçlerin egemenliği altına girmiştir : *Assurlular, Yeni Babilliler, Persler, Hellenler* ve *Romalılar* birbirleri ardısıra bölgenin siyasal tarihini belirlemişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Erken Dönem ve Bölge Ahalisinin Oluşumu :

Bölgede bulunan *prehistorik* izler, bir avcı ve toplayıcı ahalinin söz konusu olduğu *Paleolitik Dönem*'e (= Eskitaş Devri) değin uzanmaktadır. Kısa süren *Mezolitik Dönem*'den (= Ortataş Devri) sonra, MÖ 8. binyıldan itibaren, henüz seramiksiz olan *Neolitik Dönem*'de (= Yenitaş) bazı yerlerde bir *kent kültürü* oluşmuştur. Çok yararlı sonuçlar veren kazılarla, Yeriho'da (Lübnan) zengin bir kent kültürüne işaret eden bir yerleşim yeri bulunmuştur (surlar, kuleler, hendekler). Bu, siyasal organizasyon gerektiren bir oluşum idi. MÖ 5000 yılından sonra, yani Erken Seramikli *Neolitikum* ya da Bakır-Taş Devri'nde (= *Kalkolitikum*), bölgede özellikle çiftçilikle uğraşan bir ahali yaşıyordu. Bu insanlar önceleri kaba, MÖ 4. binyılın sonundan itibaren de çömlekçi çarkında yapılmış seramik kullanmış ve, herhalde, monarşik bir yönetim ve buna uygun saray halkından oluşan bir *soylu kültürü* yaratmışlardır. Bunu izleyen *Bronz* (Erkan Bronz Devri MÖ 3000-2000, Orta B. D. MÖ 2000 - ca. 1550, Geç B. D. MÖ ca. 1550 - ca. 1200) ve daha sonraki *Demir Devirlerinde* birçok göçmen kafilesi ülkeye gelmiş ve giderek buradaki ahalinin etnik özelliklerini değiştirmiştir.

MÖ 3. binyıldan itibaren *Samilerin* bu açıdan ön plana çıktıklarını görüyoruz. Önce, eski *Amurru* grubuna mensup göçmenler gelmiş ve buradaki, çoğunlukla daha eski olan kent devletlerini devralmışlardır (örneğin Byblos ve Ugarit). Yeni gelenler, devraldıkları bazı kentlere yeni adlar da vermişlerdir (Yeriho: «Sami Ay Tanrısı Yarih'in Kenti»); Sidon, Tyros, Berytos (= Beyrut) gibi bazı kentler ise doğrudan doğruya onlar tarafından kurulmuştur. Konuşulan dil ise, bir Batı Sami lehçesi olan *Kenanca* idi (bu lehçe daha sonra Ugaritçe, Fenikece gibi birtakım şivelere ayrılmıştır; İbranice ile de yakın akrabadır). Bu eski Amurru grubunu MÖ 2000 yılından sonra başka *Batı Sami dalgaları* izlemiştir. Mezopotamya'da da «Amurru» (= «Batılılar») adıyla anılan ve daha çok bölgenin hinterlantında toplanan bu insanlar, önce buradaki bazı kentleri tahrip etmişler (örneğin Ay ve Yeriho), fakat çok geçmeden yarı-göçebe bir yaşam biçimine, fakat sonra da yerleşik düzene geçmişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MÖ 1750 yıllarında, kuzeyden gelen ve Sami kökenli olmayan *Hurriler*, bölgede yeni karışıklıklara neden olmuşlardır. Hurri egemenliği MÖ 16.yy.ın sonuna değin sürmüştür. Mezopotamya Tarihi'nde de gördüğümüz gibi, savaş arabası kullanan Hint-Avrupalı bir grup tarafından yönetilen Hurriler, «*Hiksos*'lar» adı altında etkilerini Mısır'a kadar ulaştırmışlar ve Suriye'ye bir yük hayvanı olarak yalnızca atı ve o zamana kadarki koşullara göre oldukça gelişmiş olan «feodal» bir sistemi getirmekle kalmamış, aynı zamanda *çiviyazısı* ve diğer Mezopotamya kültür unsurlarının yayılmasını da sağlamışlardır. Bu dönemde *bağımsız kent devletleri* de vardı; örneğin Ugarit (Ras Şamra), MÖ 2000 yılından itibaren sivrilmiş, MÖ 1400'lerde gücünün doruk noktasına ulaşmış ve bir Miken ticaret kolonisini bünyesinde barındırmış, fakat MÖ 1200 yıllarından sonra *Deniz Kavimleri*'nin saldırılarına kurban gitmiştir.

MÖ 1500 yıllarından itibaren, bölgenin güney ve orta kısımlarında, hatta zaman zaman Fırat kavsine kadar egemenlik *Mısır*'ın (Yeni Devlet) eline geçmiştir.

Daha sonraki dönemler için önem taşıyan *Filistler* ve *İbraniler* (= İsrailoğulları), ancak MÖ 1200'lerde tarih sahnesine çıkmaya başlamışlardır. Daha sonra, yaşadıkları ülkeye adlarını da veren Filistler, «Deniz Kavimleri» ile birlikte İkinci Hint-Avrupa Göçü çerçevesinde deniz ve karayolundan Suriye'ye gelmişler ve Doğu Delta Bölgesi'nde Mısır Firavunu III. RAMSES tarafından geri püskürtüldükten sonra, önceleri Gaza (Gazze) Kenti ve Karmel Dağları arasındaki kıyı bölgesini iskan etmişlerdir. Çok kısa sürede Kenan Dili'ni ve Sami Kültürü'nü benimseyen Filistler, Karmel Geçidi üzerinden Yesreel Ovası'na doğru yayılma eğilimi göstermeye başlayınca, burada İsrailoğulları'nın direnciyle karşılaşmışlardır. İsrailoğullarının ulusal kişiliklerini ilk olarak bu savaşlarda geliştirmeye başladıkları söylenebilir.

Ölüdeniz'e kuzeyden gelerek dökülen Yordan Irmağı'nın her iki tarafında kalan yerlerde MÖ 3. ve 2. binyıllarda çobanlıkla uğraşan kabileler vardı. «*Kenanlılar*» (ya da «Kenaniler») adını taşıyan bu kabilelere MÖ 2. binyılın ilk yarısında Harran ve Mari bölgesinden, yani Kuzeybatı Mezopotamya'dan bu bölgeye yapılan büyük bir göç çerçevesinde yeni göçmenler de katılmışlardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu göçmenler, *Amarna Çağı*'nda (MÖ 1365-1347) Mısır'da ücretli asker olarak görünmüşler (bunlara Mısırca «Hapiru» deniliyordu) ve MÖ 1300 yıllarından itibaren Kenanlılarla gerilimli bir ilişki içine girmişlerdir. MÖ 1200 yıllarında bunlara güneyden (Arabistan Bölgesi'nden) gelen ve tanrı olarak YAHVE'yi (YAHOVA) tanıyan başka Samiler de katılmışlardır *(İbraniler* ya da *İsrailoğulları)*. Bunlar YOSUA'nın (Hz. MUSA'nın halefi) yönetiminde, Kenanlılara karşı bir birlik oluşturmuşlardır. Birliğin merkezi, Orta Filistin'deki Sihem'de idi. Müttefikler, MÖ 1100 yıllarında Kudüs ve Gezer kentleri hariç olmak üzere çevrede üstünlüklerini kabul ettirmişler, fakat MÖ 1080'lerde Filistlere yenilmişlerdir.

MÖ 1000 yıllarında güneydeki İbraniler ve Orta Suriye kıyılarındaki *Fenikelilerin* yanında, genellikle MÖ 1200 yıllarında göç etmiş olan daha başka kavimler de vardı: *Edomit'ler* Ölüdeniz ve Akabe Körfezi arasında, *Moabit'ler* Ölüdeniz'in doğusuna doğru olan kısımlarda, *Ammonit'ler* ise Doğu Yordan Bölgesi'nde yaşıyorlardı. Buna karşılık *Damaskus sakinleri,* Antilübnan Dağları'nın doğu eteklerinde, kervan yolları açısından önemli, verimli bir bölgenin sahibi idiler ve MÖ 9.yy.da burada önemli bir gücü temsil ediyorlardı; Orontes Irmağı'nın (= Asi Irmağı) kuzeyinde, Güneydoğu Anadolu'da ise, Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra (MÖ 1200'ler) ortaya çıkan birçok *Geç Hitit kent devleti* vardı (bunlardan önemlileri: Malatya, Sam'al = Zincirli, Kargamış).

Kenanca'ya çok yakın bir dil olan *Aramice*'nin MÖ 1000 yıllarından sonra hemen hemen her yere yayılmasına rağmen (bu dil hatta daha sonra Pers yazışma dili olmuştur), tüm Suriye bölgesinin sakinleri, hiçbir zaman bir birlik oluşturamamışlardır. Sonunda Suriye'deki büyüklü küçüklü devletler *Assurlular* tarafından Mezopotamya siyasal alanı içine katılmıştır (MÖ 853'ten itibaren haraç vermişler; MÖ 732'de Damaskus, MÖ 722'de İsrail Devleti'nin merkezi Samaria, Assur Devleti'ne katılmıştır); MÖ 721'den sonra hala özgür, fakat vasal durumunda olan Yuda Devleti ise, MÖ 586'da Yeni Babil Devleti tarafından yıkılmıştır. Sürekli olarak var olan «geçiş ülkesi» niteliğinin ötesinde, ancak Pers ve Makedonya dönemlerinden sonraki Hellenistik Devir'de

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Suriye-Filistin Bölgesi Seleukoslar Devleti'nin merkezi bir bölgesi olarak siyasal önem kazanmıştır.

KAYNAKÇA:

Suriye Bölgesi için : **E. Honigmann,** Historische Topographie von Nord-Syrien im Altertum (1923); **A. Scharff - A. Moortgat,** Ägypten und Vorderasien im Altertum (1950); **H. Th. Bossert,** Alt-Syrien (1951); **A.T. Olmstead,** History of Palestine and Syria (1931); **P.K. Hitti,** History of Syria (1957[3]); **H. Klengel,** Geschichte und Kultur Alt-Syriens (1967); **G. Wirth,** Syrien, eine geographische Landeskunde (1971).

Filistin Bölgesi için : **H. Guthe** Bibelatlas (1911, 1926[2]); **M. Noth,** Die Welt des Alten Testaments (1940, 1962[4]); **K. Kenyon,** Archäologie im Heiligen Land (1967); **W.F. Albright,** Archäologie in Palästina (Almancası : 1962); **A.T. Olmstead,** aynı eser.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Fenikeliler :

MÖ 12.yy.dan itibaren tarih sahnesine çıkan *Fenikeliler*, herhalde değişik etnik unsurların kaynaşmasıyla oluşmuşlardı. Bu etnik unsurlar arasında öncelikle, olasılıkla MÖ 2. binyılın ilk yarısından itibaren ülkede var olan *Samiler* ile «Deniz Kavimleri Dönemi»nin *Hint-Avrupalı-Egeli* göçmenleri sayılabilir. Fenikeliler adlarını, tahtanın yanında en önemli ihraç maddeleri olan «purpura» boyasına izafeten daha sonra Hellenlerden almışlardır (Hellence «phoinós» = «kırmızı». Purpura, karındanbacaklı bir deniz yumuşakcasıdır; purpura boyası ise, bu hayvandan elde edilen erguvani renkli bir boyadır; 1,2 gr purpura boyası elde etmek için 10 bin purpura hayvanı gerektiği için, bu boya ile elde edilen purpura kumaşı Eskiçağ'da son derece pahalı idi ve yalnızca önemli kişiler tarafından satın alınabiliyordu).

Fenikeliler, Karmel Dağları ve Orontes (= Asi) Irmağı arasında kalan kıyı bölgesinde oturuyorlardı. Fenikeliler tarafından iskan edilen bölgenin denize açık bir konumu olması ve bölgenin Girit'e kadar komşu bölgelerle eskiye dayanan ilişkileri, bu kavmin kısa zamanda *ticaret* ve *ulaşım* konularında ön plana çıkmasını sağlamıştır.

Doğu Akdeniz'deki siyasal güçlerin MÖ 1200 yıllarında ortadan kalkmasıyla Fenike kent devletlerinin en parlak döneminin başladığını görüyoruz. Bu kent devletlerinden Sidon (bugünkü Sayda) ve daha sonra Tyros (Sur) MÖ 950-750 yılları arasında ön plana çıkarken, Gubla/Byblos, Arados ya da Berytos gibi kentler bunları izlemiştir.

Fenikeliler bu dönemde yalnızca Suriye Bölgesi'nde ticaret yapmakla kalmamış, aynı zamanda tüm Akdeniz'i de dolaşmış ve uygun yerlerde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Fenike «kolonizasyon» hareketi, daha MÖ 1100 yıllarında Cebelitarık Boğazı'na ulaşmıştı. Bu noktaya kadar giden yollar üzerinde birçok Fenike

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

üssü oluşmuştur : Kıbrıs'ta (Salamis), Ege'de (Rodos, Thera gibi), Malta'da (Melite), Sicilya'da (olasılıkla daha sonraki Syrakousai, Motye ve Palermo kentlerinin yerlerinde), Sardinya'da, Balear Adaları'nda ve Güney İspanya'da (Málaga) bu tür üsler ortaya çıkmıştır. Ayrıca Cebelitarık üzerinden Britannia ile de ticaret bağlantıları kurulmuştur (özellikle kalay ithalatı nedeniyle). Fenikeliler Kuzey Afrika kıyısında Leptis, Hadrumetum, Hippo (= Biserta), Utica (Tunus Kenti yakınlarında) ve ünlü *Kartaca* (MÖ 814'lerden sonra, Tyros Kenti tarafından kurulmuştur) kentlerini kurmuşlardır. Tyros'lu İ. HİRAM (MÖ 969-936), SALOMON ile birlikte ticaret ilişkilerini Kızıldeniz Bölgesi'ne kadar uzatmıştır.

Fenike kentlerinin ekonomik alandaki bu yayılma politikası, onların siyasal-askeri alandaki savunma güçleriyle garip, fakat tipik bir tezat teşkil ediyordu. Nitekim Fenikeliler, MÖ 868 yılında ve ondan sonra yeniden MÖ 750'lerden itibaren *Assurlulara* haraç ödemişlerdir; yalnız Tyros Kenti, sahip olduğu «ada» konumu nedeniyle, MÖ 573 yılında Yeni Babil Kralı II. NEBUKADNEZAR tarafından alınışına değin birtakım aralıklarla bağımsızlığını koruyabilmiştir.

Bununla birlikte, siyasal bağımsızlıklarını yitirdikten sonra da Fenikeli tüccar, gemici ve zanaatkarların hala büyük önemi vardı. Fenikeliler MÖ 600 yıllarında Firavun NEHO adına Afrika'nın çevresini dolaşmışlar, MÖ 480 yılında Pers Kralı KSERKSES emrinde Salamis (Pire'nin batısında, Egine Körfezi'nde bir Hellen adası) yakınlarında Hellenlere karşı savaşmışlardır. Fenike kentlerinin, MÖ 332 yılında Tyros'u eline geçiren B. İSKENDER'in de ilgisini çektiğini görüyoruz.

KAYNAKÇA:

G. Contenau, La Civilisation Phénicienne (1959³); **D. Baramki,** Phoenicia and the Phoenicians (1961); **D. Harden,** The Phoenicians (1962); **G. Herm,** Die Phoiniker (1973).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. İbraniler :

İbranilerin geçmişindeki ilk dönemler, tarihsel açıdan belirginlik kazanmamıştır; bununla birlikte Tevrat'ta İbranilerin ataları ile ilgili bilgiler, MÖ 1800 yıllarına değin uzanmaktadır. İbraniler MÖ 17.yy.da (Hiksoslarla ?) ya da daha sonra Güney Suriye'den Mısır'a göçetmiş ve Kuzeydoğu Delta Bölgesi'ndeki uzun bir ikametten sonra MÖ 1250 yıllarında burayı terketmiş olabilirler. İbraniler, MÖ 12.yy.ın başında, Filistlerin yaşadığı bölge ile Suriye-Arabistan çölü arasındaki yeni ülkelerinde (Kenan) siyasal bir birlik oluşturmuşlardır.

Eski Krallık Dönemi (MÖ ca. 1020-930), İbranilere siyasal ve kültürel alanda bir yükselme getirmiştir. Benjamin Kabilesi'nden Kral SAUL zamanında (MÖ 1027-1009), MÖ 1180'lerden beri süregelen *Filist egemenliğine* son verilmiş; Saul'ün generali ve damadı, ayrıca güçlü ve önemli bir kişi olan, Yuda Kabilesi'nden DAVİD (MÖ ca. 1007-968) Kudüs'ü eline geçirmiş ve düzenli bir yönetim ve orduyla *İbrani Devleti'nin asıl kurucusu* olmuştur. David, aynı zamanda Damaskus Bölgesi'ne kadar komşu kabileleri de haraç vermeye zorladığı için, Suriye Bölgesi'ndeki tek büyük ve bağımsız devletin de kurucusu olmuştur. Onun yerine geçen SALOMON zamanında (MÖ 968-930) devlet biraz küçülmekle birlikte, Kudüs gösterişli yapılarla süslenmiştir. Bununla birlikte Salomon'un devletin iç-yapısında belirli bir sağlamlığı gerçekleştiremediği görülüyor.

Nitekim, Salomon'un ölümünden sonra kuzeydeki 10 kabilenin devletten kopması ve David Sülalesi'nin yalnızca Yuda ve Benjamin kabileleri tarafından desteklenmesi üzerine, devlet parçalanmıştır. Bundan böyle iki İbrani krallığının yanyana yaşadığı görülecektir :

— Başkenti önce Sihem, daha sonra Samaria olan kuzeydeki *İsrail* (MÖ 930-722) ve
— başkenti Kudüs olan güneydeki *Yuda* (930-586).

T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Her iki krallık ta çok geçmeden yabancı etkilere boyun eğmek zorunda kalmışlardır; bu etkiler kısmen Mısır'dan -daha MÖ 926'da Kudüs yağma edilmiştir-, kısmen de Fenikelilerden (İsrail Devleti açısından) gelmiştir. Sonunda, daha MÖ 845 yılında (YEHU zamanında) *Assurlulara* haraç vermek zorunda kalan, fakat daha sonra II. YEROBEAM zamanında, yani MÖ 750'lerde, bir kez daha gelişen kuzeydeki devlet, Assur Kralı II. SARGON tarafından ele geçirilmiştir; Sargon, MÖ 722 yılında Samaria Kenti'ni almış ve halkın büyük bir bölümünü Assur'a yollamıştır *(deportasyon)*. Bu kuzey bölgesinde bunun üzerine ortaya çıkan yeni iskanlar nedeniyle, «*Samarit'ler*» adında melez bir ahali oluşmuştur.

Güneyde ise Yuda, Assur'un bir «uydu devleti» olarak varlığını koruyabilmiştir. MÖ 621 yılındaki devlet ve kült reformunun da bu devletin siyasal çöküşünü önleyemediğini görüyoruz. Kudüs MÖ 597 ve 586 yıllarında *Yeni Babilliler* tarafından alınmış ve Babil Kralı NEBUKADNEZAR, halkın öncelikle üst tabakasına mensup kişilerini «*Babil Esareti*»ne yollamıştır (Yahudilerin «Babil Esareti»; MÖ 586-538 yıllarına rastlar). Böylece, daha sonraki Yahudi Tarihi'nde önemli bir yeri olan «*Diasporá*» Dönemi başlamış oluyordu (Hellence «diasporá» = aynı dinden kişilerin başka inançtaki toplumlar içine dağıtılması). Babil'in *Persler* tarafından alınmasından sonra II. KYROS Yahudilerin yeniden yurtlarına dönmelerine izin vermiştir. Pers Egemenliği sırasında Kudüs'teki tapınak yeniden inşa edilmiş (MÖ 520-515, İkinci Tapınak) ve MÖ 445 yıllarında «*Yasa*» (= «*Tora*» : Hz. MUSA Yasası'na ve içinde yer aldığı «Pentateukhos»a Yahudiler tarafından verilen ad; Tora, «Tanrı'nın Yasası» olarak Yahudi inancının özünü ve Yahudilerin ahlaki davranışlarının temelini oluşturur) EZRA tarafından kesin olarak formüle edilmiştir. Böylece siyasal anlamda bir «İbranilik»ten, öncelikle dinsel anlamda bir «Yahudiliğe» düşünsel alandaki uzun geçiş dönemi, belirli ölçüde tamamlanmış oluyordu.

Pers kralının da Tora'yı Yahudilerin bir «devlet yasası» (= anayasa) kabul etmesi üzerine Yahudiler, sınırlı özerkliği olan bir eyalette önce Pers valileri tarafından yönetilmişler, çok geçmeden de başrahipleri tarafından temsil edilmişlerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hellenizm Dönemi'nde, MÖ 2.yy.da (167) *Makkabi*'lerin Suriye kralına karşı ayaklanması, *Roma* İmparatoru VESPASIANUS'un Yahudilere karşı savaşı ve MS 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından tahribi ve HADRIANUS zamanında (MS 132) SİMON BAR KOHBA'nın isyanı, Eskiçağ Yahudi Tarihi'nin önemli olayları arasındadır.

KAYNAKÇA:

İbrani Tarihi kaynakları için: **H. Gressmann,** Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament (1909, 1926²); **J.B. Pritchard,** The Ancient Near East in Pictures relating to the Old Testament (1954); **ANET** = Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament (ed. **J.B. Pritschard.** 1950, 1955²) İbrani (Yahudi) Tarihi için: **J. Pedersen,** Israel its life and culture, 4 cild (1926-40); **J. Bright,** A History of Israel (1959); **G. von Rad** Theologie des Alten Testaments, 2 cild (1957-60); **H. Ringgren,** Israelitische Religion (1963); **E. Schürer,** Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi, 3 cild (1901-09); **M. Noth,** Geschichte Israels (Göttingen 1950; 1969⁷); **J. Juster,** Les Juifs dans l'empire romain (1914); **M. Hengel,** Judentum und Hellenismus (1969); **M. Grant,** The Jews in the Roman World (1973).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5. Eski Suriye ve Filistin'in Kültür Tarihi Açısından Önemi :

Suriye-Filistin geçiş bölgesinin ahalisi, bölgenin coğrafi konumuna uygun olarak Eskidoğu Tarihi boyunca yoğun bir biçimde *ticaretle* uğraşmış ve bu nedenle de aynı zamanda bir *kültür ileticisi* rolü oynamıştır. Bölge, değişimli tarihi boyunca sürekli olarak komşu bölgelerle karşılıklı etkileşim içinde kalmıştır. Öncelikle Fenikeliler tüm Akdeniz Bölgesi'nde ticaret yapmışlar, ülkelerinin tahta (sedir ağacı), cam, purpura ve metal gibi mallarını ihraç etmişler ve aynı zamanda Önasya yüksek kültür bölgesinin birçok unsurunu ticaret yaptıkları bölgelere götürmüşlerdir.

Fenikelilerin dünya kültür gelişimine en büyük katkısı, sessiz harflerden oluşan bir *alfabenin* geliştirilmesinde ve bu yazı biçiminin yaygınlaştırılmasında olmuştur. Bölge halkı, doğal olarak çivi ve hiyeroglif yazılarını da tanımışlardır. Fakat bu yazıları kendi amaçları için geliştirmişlerdir. Böylece, MÖ 1700 yıllarında Gubla/Byblos'ta önce 100 işaretten oluşan *resimli hece yazısı* ortaya çıkmış; MÖ 1500 yıllarından itibaren de bu yazıdan yavaş yavaş *Fenike harf yazısı* geliştirilmiştir. Fenike yazısının oluşumunda, MÖ 14.yy.da Ugarit'te (Ras Şamra) 30 harfli *Kuzey Suriye alfabetik çiviyazısının* rolü de büyük olmuştur. MÖ 1000 yıllarında, 22 sessiz harften oluşan *Fenike linear alfabesi* kullanılmaya başlanmış; yazıda bu alfabe düşüncesini daha sonra yalnız İbraniler, Aramiler ve Araplar değil, aynı zamanda MÖ 900 yıllarında Hellenler de almıştır; Hellen Alfabesi'nden de diğer Avrupa alfabeleri kaynaklanmıştır.

İbranilerin dünya kültür gelişimine *din* alanındaki katkıları ise, Dünya Tarihi'ndeki temel olaylardan biridir. Uzun bir gelişme döneminden sonra ve zamanın siyasal koşullarına ve çok-tanrılı çevreyle çoğu kez bilinçli bir ayrılığa rağmen, Filistin'de *tek*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tanrılı (monoteist) Yahve (Yahova) *Kültü*'nün oluştuğu görülmektedir. Bu monoteizm anlayışında aynı zamanda bireyin ve kavimlerin dinsel sorumluluğu sorusunun ortaya atılması ve bu sorunun yanıtlanması, kısmen peygamberlerin gerçekleştirdiği bir durum olarak ortaya çıkıyor. MÖ 621'deki kült reformu ve Tora'nın yürürlüğe konulması, etkileri son derece geniş kapsamlı olan bir dönemin açılmasına neden olmuş; bundan böyle, yeni dinsel güç faktörleri olarak inanç ve din kavramları, dogmatik bir anlayışla ve güçlü ahlaki temeller üzerinde tarihe geçmiş ve daha sonra özellikle Hristiyanlık ve İslamiyet'i etkilemiştir (dogmatizm : birtakım ilkeleri, kuralları, düşünceleri, her zaman için geçerli, değişmez «doğrular» olarak kabul eden düşünce biçimi).

Tevrat'ın oluşum tarihi, bugün Teoloji'nin en zor ve henüz geniş ölçüde çözülememiş problemlerinden biridir. Bunun nedeni, bugün elimizdeki metinlerin hemen hemen her tarafında çok değişik zamanlardan gelen ve çoğu kez yüzyıllarca sürmüş olan bir *gelişim* ve *değişimin* sonucunda birleştirilmiş parçaların söz konusu olmasıdır. Bu konuda yapılan analizler, şöyle bir gelişim şemasının olasılığını ortaya çıkarmıştır :

Uzun süren bir sözlü tradisyonun (= vecizeler, şarkılar, efsaneler) değerlendirilmesiyle MÖ 10.yy.da ilk derlemeler ve Tevrat'ın bazı bölümlerini oluşturan edebi nitelikteki eserler ortaya çıkmıştır. Bunları, dünyanın yaratılışından Kenan Ülkesi'nin alınışına değin İsrail'in başlangıç dönemlerinin, bilinmeyen bir yazar tarafından (MÖ 900 yılları ?) Yahve ile yakından bağlantılı olarak yapılan tasviri izlemektedir. Bu yazarın eseri, daha yeni bir eserle karışmış ve MÖ 6.yy.da oluşan bir başka yazıyla tamamlanarak Tevrat'ın «Musa 1-4» bölümlerine girmiştir. Bu kitaplardan hiçbiri özgün (orijinal) biçimiyle korunmamıştır. MÖ 700 yıllarında, MÖ 621'de kült ve siyasal düzen açısından bağlayıcı olan ve daha sonraki biçimiyle «Musa'nın 5. Kitabı» olarak MÖ 5.yy.da «Pentateukhos'un son redaksiyonuna alınan «Yasa» (= Tora) oluşmuş olmalıdır («Pentateukhos» : Tevrat'ın ilk bölümlerini oluşturan «Hz. Musa'nın Beş Kitabı»; bu kitaplar bizzat Musa tarafından yazılmamış; kitaplardaki ana figür o olduğu için öyle adlandırılmışlardır).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Uzun bir evrimden geçen Tevrat metni, ancak MS 2.yy.da kesinlikle saptanarak norm (belirlenmiş biçim) kazanmıştır. Yahudiler Tevrat'ı bir vahyi ilahi (= bir düşüncenin ya da bir buyruğun Tanrı tarafından peygamberin gönlüne doğdurulması) ve «Tanrı'nın yönlendirdiği» tarih belgesi olarak görmüşler; Hristiyanlar ise onu «Kutsal Ruh»un (= Hristiyan Teolojisi'nde «Baba» ve «Oğul»un yanında üçüncü kavram) ilhamı olarak yorumlamışlar ve İncil'in başına koymuşlardır.

KAYNAKÇA:

2, 3 ve 4'ün «Kaynakça»larına bkz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ESKİ MISIR TARİHİNİN ANAHATLARI

1. Coğrafya Koşulları ve Tarihöncesi (MÖ ca. 3000'e kadar) :

Mısır Yüksek Kültürü, «*Aşağı*» (= Nil Deltası) ve «*Yukarı Mısır*» diye adlandırılan iki bölümden oluşan, 10-20 km genişlikte ve ca. 1100 km uzunluktaki *Nil Vadisi*'nde gelişmiştir. Aşağı yukarı 30 bin km²'lik (= Belçika kadar) bir alan kaplayan bölge, batı ve doğuda çöllerle çevrilmiştir. Mısır, doğuda kıyıya paralel uzanan sıradağlarla Kızıldeniz'den ayrılmıştır. Libya'ya kıyı şeridi Eskiçağ'a göre bugün öne doğru kaymış olan yalnızca Delta Bölgesi'nden, Sina Yarımadası ve Suriye'ye ise Süveyş Boğazı üzerinden doğal geçit vardır.

İklim hemen hemen yağışsız olduğu için, toprağın verimliliği, dolayısıyla doğanın ve ülke sakinlerinin yaşam temposu tümüyle *Nil Irmağı'nın taşkınlarına* bağlıdır (Yaz aylarında doruk noktasına ulaşan bu taşkınların oluşturduğu balçık tabakası, toprağı son derece verimli kılmakta idi). MÖ 5.yy.da yaşamış olan HERODOTOS, haklı bir şekilde, «Mısır, Nil'in bir armağanıdır» demiştir. Mısır'ın iskanında tipik olan nokta, Nil Vadisi'ndeki doğal yükseltiler üzerinde köyler kurulmuş olması, öte yandan, örneğin Mezopotamya'dakinin aksine, kentlerin coğrafya koşulları ve özel tarımsal organizasyonlar nedeniyle çok seyrek olmasıdır. Mısır'daki uzun süreli ve *birlikli (homojen)* kültürün gelişiminde, öncelikle, ülkenin dış dünyadan soyutlanmış coğrafi konumu rol oynamıştır.

Mısır, yeryüzünde iskan edilmiş en eski bölgelerden biridir. *Paleolitik* Dönem'e ait buluntular, ülkenin kültürel açıdan daha o zamanlar Afrika'nın diğer bölgeleri ve Önasya ile ilişkileri olduğunu göstermiştir. *Neolitik* Dönem'e ait bilinen en eski büyük iskan yeri, Delta Bölgesi'nin batı kenarındaki Merimde'dir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Mısır Tarihi'nde Siyasal Gelişmeler :

Mısır Devleti'nin kuruluşundan B. İSKENDER'e kadar geçen süre, 31 sülaleye ayrılmıştır (Bu düzenleme ilk kez, MÖ 280'lerde Heliopolis'te rahiplik yapmış ve Hellen Dili'nde bir «Mısır Tarihi» yazmış olan Mısırlı MANETHO tarafından yapılmıştı). Bu sülaleler arasındaki geçişler birtakım soylara, yani hanedanlara göre değil, egemenlik alanı ve merkezlerine göre düzenlenmiştir. Mısır Tarihi ayrıca «*Erken Devir*», «*Eski*», «*Orta*» *ve* «*Yeni Devlet*» ile *Geç Devir*» olarak da dönemlere ayrılmıştır.

Genel Bakış :

— MÖ ca. 3000'e kadar : Tarihöncesi Devir.
— MÖ 2900-2620 : Erken Devir (=1.-2. Sülaleler).
— MÖ 2620-2100 : «Eski Devlet» (= 3.-8. Sülaleler).
— MÖ 2100-2040 : «1. Ara Devir» (= 9.-10. Sülaleler).
— MÖ 2040-1650 : «Orta Devlet» (= 11.-14. Sülaleler).
— MÖ 1650-1551 : «2. Ara Devir» (= 15.-17. Sülaleler).
— MÖ 1551-1070 : «Yeni Devlet» (= 18.-20. Sülaleler).
— MÖ 1070-711 : «3. Ara Devir» (= 21.-24. Sülaleler).
— MÖ 711-332 : Geç Devir (= 25.-31. Sülaleler).
— MÖ 332-323 : Büyük İskender Dönemi.
— MÖ 323-30 : Hellenistik Ptolemaios'lar Devleti.
— MÖ 30 - MS 641 : Roma ve Doğu Roma (MS 395'ten itibaren) Devri.
— MS 641'den itibaren : Araplar.

Mısır Tarihi'nin temel çizgileri, yukarıda da belirttiğimiz gibi, büyük ölçüde coğrafya konumu ve bölgenin dış-dünyadan soyutlanmış olması ile ilgilidir. Mısır Tarihi'nde öncelikle ülkenin siyasal anlamda birleştirilmesi önemli bir problem olmuş ve bunun her seferinde gerçekleştirilmesi, önemli bir politik güç gerektirmiştir. «İki ülkenin (yani Yukarı ve Aşağı Mısır'ın) birleştirilmesi», azalan merkezi güç ve yöresel kopma dönemleri, Mısır Tarihi'nin birçok «*devletlere*» ve «*ara devirlere*» bölünmesine neden olmuştur.

Mısır Tarihi'ndeki bu «devlet» problemine göre, dış politika ile ilgili sorunların önemi daha azdır. Mısır'ın *doğal ilgi alanları* ya da ilerlediği bölgeler, güneye doğru Yukarı Nil Vadisi, kuzey-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

doğuya doğru Suriye kıyısı olmuştur. Özellikle «Yeni Devlet» zamanında Mısır'ın Doğu Akdeniz alanına yönelmesi devletlerarası karışıklıklara neden olurken, Mısır Bölgesi'ne yapılan saldırılar aslında yalnızca MÖ ca. 1700, ca. 1000 ve 525'te ciddi sonuçlar doğurmuştur. Bu yönüyle Mısır Tarihi, sözgelimi Mezopotamya Tarihi'ne göre farklı bir nitelik taşımaktadır.

a. Erken Devir (= 1.-2. Sülaleler; MÖ 2900-2620) :

«MENES adlı bir kralın Yukarı ve Aşağı Mısır'ı birleştirdiği» (MÖ 2880'lerde) yolundaki mitolojik tradisyona rağmen, *Mısır Devleti*'nin aslında yavaş yavaş oluşmuş olduğu kabul edilmektedir. İlk iki sülalenin ortaya çıktığı ve herhalde yaşadığı merkez, Yukarı Mısır'daki Abydos idi; bunun yanında Memphis de (Nil'in batısında, bugünkü Kahire'nin 20 km güneyinde) bu dönemde «merkez» olarak ön plana çıkmaktadır. Çabucak merkezileştirilmiş yönetimin odak noktası birçok kez yer değiştirmiştir; sözgelimi 2. Sülale, Orta Mısır'daki Thinis'de de ikamet etmiş görünüyor.

Bu dönemin kültürel açıdan geniş kapsamlı sonuçlar doğuran yönü, kuşkusuz, *yazının (= Hiyeroglif)* ve *devlet örgütünün* geliştirilmesi olmuştur. Bununla birlikte bu birlikli devletin 2. Sülale zamanında yıkılması, bir iç-savaş ile açıklanmak istenmektedir.

b. «Eski Devlet» (= 3.-8. Sülaleler; MÖ 2620-2100) :

3. ve 4. Sülaleler zamanında, klasik Mısır devlet ve kültürünün oluşması yolunda önemli adımlar atıldığını görüyoruz. 3. Sülale'den COSER'in (ve onun başveziri İMHOTEP'in) basamaklı piramidi (Sakkara yakınlarında) ile 4. Sülale'den KHEOPS, KHEPHREN ve MYKERINOS'un piramidlerinin (Medum ya da Dahşur ve Gize'de) yapımı ve yönetim teşkilatının geliştirilmesi bu döneme rastlamaktadır. 5. Sülale'den itibaren Mısır hükümdarları (= *firavunlar)* Gök ve Güneş Tanrısı HORUS'un adını ve kimliğini taşımışlardır.

«Eski Devlet», 1. Şelale'ye kadar olan Nil Bölgesi'ni kapsamakla birlikte, Aşağı Nubia (Kuş) Bölgesi'ne de müdahale etmiş

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve Sina Yarımadası'nı eline geçirmiştir. Suriye kıyıları (Gubla/Byblos) ve Mezopotamya alanı, Girit ve Nil'in yukarısına doğru İç-Afrika ile canlı ilişkiler, Mısır'ın MÖ 3. binyılda hiç de izole bir ülke olmadığını göstermektedir.

Bununla birlikte Eski Devlet, 5. Sülale'den itibaren merkezi gücün zayıflamaya başlaması ve özellikle yöresel beylerin gücünün artması (= *partikülarizm*) nedeniyle yıkılmış ve Mısır 7.-10. Sülaleler zamanında «1. Ara Devri»ni (MÖ 2100-2040) yaşamıştır. Bu dönemde yöresel beylerin sülale oluşturma çabasına giriştikleri dikkati çekiyor.

c. «Orta Devlet» (= 11.-14. Sülaleler; MÖ 2040-1650) :

Siyasal birlik yeniden, 11. Sülale'nin enerjik hükümdarı Theb'li I. MENTUHOTEP tarafından sağlanmıştır; Mentuhotep, devletin «ikinci kurucusu» olarak, Nil ve Kızıldeniz arasındaki alanı (altın!) egemenliği altına almıştır. Devletin yönetim merkezi tekrar Memphis'e ve daha sonra Nil'in biraz daha yukarı kısmındaki Lişt'e taşınmıştır. 11. Sülale firavunları, yöresel beylere karşı dostça bir politika güderek, onların desteğini de sağlamıştır.

12. Sülale zamanında yöresel beyler tümüyle etkisiz hale getirilmiş ve merkezi devlet gücü pekiştirilerek Mısır'ın ikinci büyük gelişme devrine ortam sağlanmıştır. Devlet Tanrısı AMUN'un ikametgahı sayılan, Karnak'taki büyük tapınak yapıları bu döneme tarihlenmektedir. Batıda *Libyalılarla*, güneyde *Nubia'lılarla* savaşlar, devletin, önemli bir hükümdar olan III. SESOSTRIS zamanında Aşağı Nubia'daki 2. Şelale'ye kadar genişlemesine yol açmış; ayrıca Filistin'e kadar bir sefer düzenlenmiştir (Sihem'in Mısırlılarca kuşatılması). MÖ 1860'lara tekabül eden III. Sesostris'in zamanı, devletin *doruk noktasına* ve o zamana kadar en geniş yayılma alanına ulaştığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Nubia'nın (= bugünkü Sudan'ın kuzeyi) ele geçirilmiş olmasının yanında Girit ve Suriye ile *ticaret ilişkileri* içine de girilmiştir.

15.-17. Sülaleler zamanı, yani MÖ 1650-1551 arası, Mısır'da «2. *Ara Devir*» olarak kabul edilmektedir. MÖ 1700'lerden sonra

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Suriye Bölgesi'nden gelen *Hurri* kökenli *Hiksos'lar* (olasılıkla Hint-Avrupa unsurları da içeriyorlardı), yeni bir *savaş tekniği* ile (at, savaş arabası, miğfer, yay) Mısır'ı istila etmişler ve burada 15. Sülale'yi kurarak Delta Bölgesi'ne egemen olmuşlardır («Hiksos», Mısır Dili'nde «yabancı ülkelerin hükümdarları» demektir). Mısır'a böylece «savaşçı» bir yaşam standardı da getirilmiş oluyordu. Ülkenin diğer bölgelerinde ise yöresel beyler şimdi yeniden güçlenmeye başlamışlardır. Hiksoslar Nubia'daki *Kuş Devleti* ile de bir ittifak yapmış olmakla birlikte, Theb Kenti'nin Beyi KAMOSE Mısır'da sevilmeyen Hiksoslara karşı mücadeleyi başlatmış; bu mücadele kardeşi I. AMOSIS tarafından başarı ile sonuçlandırılmıştır. Böylece Mısır'da Hiksos egemenliği, ülkenin Önasya alanı ile ilk önemli teması olmuştur.

d. «Yeni Devlet» (= 18.-20. Sülaleler; MÖ 1551-1070) :

Theb'li I. Amosis'in Mısır'da yeniden siyasal birliği kurmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. «Yeni Devlet» denilen bu zamanda Mısır üç büyük gelişme döneminden sonuncusunu yaşayacaktır. I. Amosis, Nubia'daki Mısır egemenliğini de yenilemiş; I. THUTMOSIS (MÖ 1500'lerde) Mısır'ı kuzeyde Fırat'a, güneyde 3. ya da 4. Şelale'ye kadar, geniş toprak iddiaları olan bir *«büyük siyasal güç»* haline getirmiştir (= *emperyalizm*). Böylece güneye doğru daha da genişleyen Mısır, şimdi Suriye alanına da yönelerek o zamanki Önasya devletleri arasında üstün bir duruma geçiyordu. Mısır'ın bu şekilde güçlenmesinde, kuşkusuz öncelikle daimi bir ücretli ordu ve bronz silahlarla Hiksos savaş tekniğinden kaynaklanan askeri üstünlüğü rol oynamıştır. MÖ 1480'lerde Kraliçe HAÇEPSUT zamanında, Mısır'ın *son derece güçlü* bir duruma geldiğini görüyoruz. MÖ 1450'lerde, onun oğlu, önemli bir devlet adamı ve komutan kişiliği olan III. THUTMOSIS zamanında, Nubia'nın (Kuş Devleti) tabi kılınması ve Fırat'a kadar Suriye Filistin'in de ele geçirilmesi ile Mısır *en geniş yayılma alanına* ulaşmıştır; Thutmosis, daha sonraki Nazareth'in güneyine düşen Megiddo yakınlarında, *Mitanni Devleti*'nden oluşan bir *Hurri* koalisyonunu mağlup etmiş, Suriye kıyı şeridini kazanarak, geçici olarak Fırat Kavsi'nde Kargamış'a kadar ilerlemişti. Bu dönemde Mısır'ın *Mezopotamya* ile ilişkileri de diplomatik yollar-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dan yoğunlaştırılmıştır. Sözgelimi III. AMENOPHIS (MÖ 1403-1364) *Kas* ve *Mitanni* prensesleriyle evlenmiş; Babil *Akkadcası*, çiviyazılı olarak o dönemin *diplomatik dili* olmuştur (Amarna Arşivi ve Hititlerdeki buluntular). III. Amenophis zamanında Mısır'da refah ve lüks de doruğuna ulaşmış; Mısır Kültürü *en yüksek derecesine* gelerek çok incelmiş bir sanat üslubu ortaya çıkmıştır (Batı Theb'deki Luksor Tapınağı).

Bununla birlikte, III. Amenophis'in halefi olan oğlu IV. AMENOPHIS'in (eşi: NOFRETETE) MÖ 1350'lerde «EKHNATON» adını alarak Orta Mısır'da Amarna adlı yeni bir başkent kurması ve ülkeye Güneş (ATON) monoteizmini yerleştirerek dinde *reform* yapmak istemesi, rahiplerin reaksiyonu ile karşılaşmış ve devlet bu nedenle bir iç-bunalıma sürüklenmiştir. MÖ 1340'larda halefi TUTANKHAMUN'un Theb'e geri dönerek Eski Mısır Dini'ni (= AMUN Dini) restore ettiğini ve politeizme geri döndüğünü görüyoruz.

MÖ 1300'lerden 1070'lere kadar süren 19. ve 20. Sülaleler zamanında Mısır'ın «savunma politikası»na geçmesi dikkati çekmektedir. 19. Sülale'den II. RAMSES (MÖ 1290-1223), Suriye nedeniyle *Hititlerle* mücadele etmek zorunda kalmış; MÖ 1285'teki *Kadeš Muharebesi* sonucu Hitit Kralı MUVATTALİŠ, Ramses'in Suriye'yi yeniden Mısır'a kazandırma girişimini boşa çıkarmıştır. MÖ 1269'da II. Ramses ile Hitit Kralı III. HATTUŠİLİŠ arasında yapılan *Tarihin bilinen en eski barış andlaşması* ile Mısır ve Hitit devletleri arasındaki anlaşmazlığa son verilmiştir (bu andlaşmaya göre Kuzey Suriye Hitit Devleti'nde kalıyordu). Andlaşma, daha sonra, Hattušiliš'in iki kızıyla II. Ramses'in evlenmesi ile de pekiştirilmiştir.

Mısır'ın bundan sonraki tarihinde, MÖ 13..yy.ın sonlarına doğru gelişen kavim hareketlerinin önemli bir yeri vardır. MÖ 1219'larda MERENPTAH, batıdan gelerek Delta Bölgesi'ne saldıran *Libyalıları* püskürtmek zorunda kalmıştır; Libyalılar arasında, daha sonra III. RAMSES'in (MÖ 1181-1150) kısmen Batı Delta Bölgesi'nde, kısmen de kuzeydoğuda (*Filistler* de dahil olmak üzere) mücadele etmek zorunda kalacağı ilk «*Deniz Kavimleri*» bulunmakta idiler. 20. Sülale'nin en önemli hükümdarı olan III. Ramses, Mısır'ı Akdeniz'in kuzeyinden gelen «Deniz Kavimleri»

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne karşı kara ve denizde büyük bir enerji ile savunmuş olmakla birlikte («Deniz Kavimleri»nin bir listesi, III. Ramses'in Medinet Habu Tapınağı'ndaki zafer yazıtında verilmiştir), ülkesinin gücü de artık tükenmiş idi; bu durum ülke içinde karışıklıklara, işçi grevleri ve isyanlara neden olmuştur. Öte yandan Mısır, Sina Yarımadası da dahil olmak üzere Suriye-Filistin alanını da elinden çıkarmak zorunda kalmıştı.

MÖ 1100'lerde, yöresel beylerin değil de öncelikle rahiplerin yönlendirdiği *partikülarizmin* arttığı gözlenmektedir. XI. RAMSES'le 20. Sülale ve böylece «Yeni Devlet» ekonomik ve siyasal bunalımlar içinde son bulmuş; 21.-24. Sülalelerin hüküm sürdüğü ve MÖ 1070-711 yıllarına rastlayan «3. Ara Devir»de Mısır giderek *küçük egemenlik alanlarına* bölünmüştür.

e. Geç Devir (= 25.-31. Sülaleler; MÖ 711-332) :

Mısır egemenliğinin son bulmasıyla Nubia'da başkenti Napata olan bir *Habeş Devleti* kurulduğunu görüyoruz. Bu devletin hükümdarları kendilerini firavunların hukuki halefleri gibi görmüşler ve bu iddialarını geçici olarak kabul de ettirmişlerdir.

Mısır MÖ 671'lerde, o sıralarda en geniş yayılma alanına ulaşan *Assur Devleti'nin* (ASSARHADDON) bir parçası olmuştur. Fakat bu sıralarda kuzeyden gelen *Kimmerlerin* Assur için bir tehlike oluşturması, Mısır'ın MÖ 655'lerde yeniden bağımsızlığına kavuşmasına yol açmıştır (Assur Kralı ASSURBANİPAL zamanında) : 26. Sülale'nin kurucusu I. PSAMMETİKH (MÖ 664-610), barışçı yoldan Mısır'ın birliğini yeniden sağlayabilmiştir. AMASIS zamanında ise (MÖ 568-526), Mısır'ın *son parlak devrini* yaşadığını görüyoruz.

Hellenlere karşı dostça bir politika güden Amasis'in ölümünden hemen sonra ise, Fenikelilerin desteğindeki Pers Kralı II. KAMBYSES'in MÖ 525'te Mısır ordusunu yenmesi (III. PSAMMETİKH'in hükümdarlığı sırasında), Mısır'ın bir *Pers eyaleti* (= *satraplık*) yapılmasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra MS 1953 yılına değin gerçek anlamda bağımsızlığına bir kez daha kavuşamayan Mısır'da, Pers kralları firavunların ünvan ve alametlerini taşıdıkları için, 27. Sülale sayılan Pers egemenliği, ge-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

çici olarak 28., 29. ve 30. Sülaleler tarafından kesintiye uğratılmıştır (MÖ 404-343). Akhaimenid'ler, ülkede binlerce yıllık geçmişi olan yönetim sistemini olduğu gibi bırakmışlar ve sakinlerine tam bir *din özgürlüğü* tanımışlardır. Mısır'ın 31. Sülalesi sayılan ikinci Pers egemenliği ise (MÖ 343'ten itibaren), MÖ 332 yılında BÜYÜK İSKENDER'in burayı ele geçirmesi ile son bulmuştur.

f. Hellenizm ve Roma Devirlerinde Mısır :

MÖ 323-30 yılları arası, Mısır'da Hellenistik *Ptolemaios'lar* zamanıdır. İskender'in generallerinden olan PTOLEMAIOS, onun ölümünden hemen sonra ülke yönetimini üstlenmiş ve böylece Mısır'da yeni bir gelişme dönemi olan *Hellenizm Devri* başlamıştır. Ptolemaioslar Sülalesi, ülkede Hellenistik Kültür'ün yerleşmesinde büyük başarılar sağlamakla birlikte, MÖ 200'lerde ülke kültüründeki *yerli ögeler*, bir «yeniden Mısırlılaşma»dan söz edilebilecek kadar güçlenmiştir.

MÖ 30'dan itibaren bir *Roma eyaleti* (= Aegyptus) olan Mısır'da Roma ve onu izleyen Bizans dönemlerinde de ülkenin eski Mısır-Hellenistik yönetim biçiminden ve İskender'den itibaren *resmi dil* olarak konulmuş *Hellence*'den yararlanılmıştır. İskender'in kurduğu Aleksandria (= İskenderiye) Kenti, Roma Devri'nde Akdeniz Bölgesi'nin en büyük ve önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Birçok ortak özellikler göstermekle birlikte, Mısır'ın Roma Dönemi'nde düşünsel alandaki gelişimi de, imparatorluğun diğer yörelerindekinden farklı olmuştur. MS 640'lardan itibaren ülkenin *Arapların* eline geçmesi ile de, Mısır'da yepyeni bir dönem açılmıştır.

KAYNAKÇA:

Mısır Tarihi'nin kaynakları için: **E. Driton - J. Vandier,** L'Égypt (1962⁴); **J.H. Breasted,** Ancient records of Egypt I-V (1906-07); **J.A. Knudtzon,** Die El-Amarna-Tafeln (1915).

Mısır Tarihi için: **A. Scharff - A. Moortgart,** Ägypten und Vorderasien im Altertum (1950 1959²); **E. Otto,** Ägypten. Der Weg des

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Pharaonenreiches (1955²); **A.H. Gardiner**, Geschichte des Alten Ägypten Eine Einführung (Alm.: E. Kissling; 1965³); **J. von Beckerath**, Abriβ der Geschichte des Alten Ägypten (1971); **A. Scharff**, Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte (1927).

Hellenizm-Roma Devri'nde Mısır için: **H.I. Bell**, Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest (1948).

Mısır Tarihi için Türkçe kit.: **A. İnan**, Eski Mısır Tarihi (1956); **A.M. Mansel** Mısır ve Ege Tarihi Notları (1945).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Mısır Uygarlığı :

a. Hukuk ve Devlet :

Mısır'daki sıkı yönetim biçimi, tümüyle dinden kaynaklanan bir *hukuk sistemine* dayanmaktaydı. Firavun, «Dünya Düzeninin Efendisi» olarak aynı zamanda adaletin kefili durumunda idi. Mısır'da yasaların bir araya toplanması oldukça geç bir dönemde (= I. DAREIOS zamanında; MÖ 522-486) gerçekleşmiş olmakla birlikte, değişik dönemlerdeki bazı temel gelişmeler de dikkati çekmektedir. «Eski Devlet» zamanında davalardan, seçkin kişilerin (= memurlar ve rahipler) oluşturduğu ve üzerlerinde en yüksek merci olarak «vezir»in başkanlığındaki «Büyük Mahkeme» bulunan yöresel mahkemeler sorumlu idi; istisnai durumlarda özel kraliyet mahkemeleri de kuruluyordu. Hukuk güvenliği genel düzenin korunduğu «sakin» zamanlarda bu şekilde sağlanmış olmakla birlikte, «1. Ara Devir»de bu güvenliğin kaybolduğuna ilişkin işaretler bulunmaktadır. Mısır'daki toplum yapısı, bir «az hukuklular» grubunun oluşmasına da neden olmuştur. Hukuğa ilişkin belgeler medeni hukuk, dava hukuku ya da usulleri gibi alanlarda önemli bilgiler vermekte ve belirli belge tiplerinin ve kayıtların gelişimini gözler önüne sermektedir.

Zamanla Mısır'ın *devlet sisteminde* de, merkezi ve yöresel güçler arasındaki gerilimden kaynaklanan bazı gelişme ve değişmeler olmuştur. Mısır'ın devlet yapısına ilişkin bilgilerimiz, özellikle kralların ve yönetim organizasyonunun durumu ile ilgilidir. «*Firavun*» (= «Büyük Ev»), daha «Eski Devlet» zamanında babaerkil (patriarkal) nitelikte, veraset yoluyla tahta çıkan, mutlak bir hükümdar (monarkh) ve aynı zamanda Tanrı HORUS'un yeryüzündeki temsilcisi, daha sonra Güneş Tanrısı'nın «oğlu» olarak «Büyük Tanrı» şeklinde karşımıza çıkıyor. Bununla birlikte, bu temel anlayış ve düşünceler, Mısır Tarihi'nin akışı içinde değişmiş ve yeni birtakım biçimler kazanmıştır; sözgelimi firavun,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

«Orta Devlet» zamanında meşruiyetini «tanrısal seçim»le kazanan bir «insan» iken, «Yeni Devlet» zamanında, yaşayan firavunların «tanrılaştırılması» daha çok görülmektedir. Karışıklık dönemlerinde ise, firavunların tanrısal özelliklerini yitirmesi nedeniyle krallık kurumu konusunda kuşkular doğmuş ya da bu tür kuşkular firavunların tanrısal özelliklerini yitirmesine ve merkezi gücün yok olmasına yol açmıştır.

Mısır *yönetim organizasyonunun* «Eski Devlet» zamanından beri önemli değişiklikler geçirmediği gözleniyor. Başında «vezir»in bulunduğu merkezi yönetime ayrı ayrı bölge yönetimleri, bunlara da lokal yönetimler bağlanmış bulunuyordu. Yönetim organizasyonu, öncelikle «yazıcı» (katip) olmak zorunda bulunan *memurlar* tarafından yürütülüyordu; bu memur aparatının sürekliliği, «Eski Devlet» zamanında idari görevler için özel olarak yetişmiş kişiler ile, daha sonra ise «yazıcı okulları» yoluyla sağlanmıştır. İdari görevler, öncelikle tarla ölçümü, vergi toplama, ordu ve hukuk konularını kapsıyordu. *Rahipler* de, daha erken zamanlardan itibaren, din ve kültün önemi nedeniyle büyük bir güç kazanmışlardı. Rahiplerin nüfuzu, güçlü merkezi hükümdarlar tarafından kırılabilmiş olmakla birlikte, «zayıf» dönemlerde yöresel beylerin gücü ile beraber süratle artmış ve sözgelimi «Yeni Devlet» zamanında da olduğu gibi, oldukça büyük etki alanlarına sahip olmuştur. Bu nedenle Mısır'da teokratik yönetim biçimlerine ve bağımsızlık çabalarına yönelinmiş; bu tür girişimler de, örneğin MÖ 10. yy.dan itibaren geçiş döneminde görüldüğü gibi, parçalanmalara ve ülke içinde ayrı gelişmelere neden olmuştur. Fakat Mısır'ın asıl idari mekanizması, ülkenin ve sakinlerinin gereksinmelerine giderek o denli mükemmel bir biçimde uydurulmuştu ki, bu organizasyon daha sonra Persler ve Hellenistik Ptolemaioslar tarafından da benimsenmiş ve Romalılarca da önemli ölçüde değiştirilmemiştir.

b. Ahali, Toplumsal ve Ekonomik Yapı :

Mısır ahalisi, antropolojik açıdan, Kuzeydoğu Afrika Etyopid'leriyle, Akdenizlilerin doğu türlerinin bir karışımıdır. «Eski Devlet» zamanından beri var olan geniş ahali yapısına, sık sık Önasya ve Arabistan'dan gelen unsurlar da katılmıştır (sözgelimi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hiksoslar ya da Arami grupları). *Hami* Dil grubuna mensup Mısır Dili'nin güçlü Sami ögeler taşıdığını gösteren linguistik bulgular da bu duruma uygun düşmektedir. Bir yanıdan Libyalılar, öte yandan ücretli askerler ile yeni insan gruplarının Mısır'a akması üzerine, ancak «Yeni Devlet» zamanından sonra Mısır ahalisinde yabancı unsurların önemli ölçüde arttığı gözlenmektedir.

Toplumsal yapının bir piramid biçiminde oluştuğu görülüyor :

Firavun

Memurlar ve Rahipler

Ç i f t ç i l e r

Mülk ve toprak daha «Eski Devlet» zamanında devlet malı sayıldığı için, geniş çiftçi tabakası çoğunlukla bağımlı durumdaydı; ahali, yöresel toplu çalışmaların yanında, öncelikle Nil'in taşkın zamanlarında, başka görevlerden de sorumlu idi. Aralarında «yazıcı»ların kilit mevkilere sahip olduğu memurların işi ise, daha erken zamanlardan itibaren farklılaşmış olan ve bazı dönemlerde (özellikle «Yeni Devlet» zamanında) «feodal bir aristokrasi» diye tanımlanabilecek bir grup tarafından yürütülen idari konular idi. Memurların yanında, Mezopotamya'da olduğu gibi hiyerarşik bir sistemleri olan rahipler bulunuyordu. Mısır'da memurlar ve rahipler arasında, başta merkezi otoritenin zayıfladığı dönemler olmak üzere, sürekli nüfuz mücadelesi olmuştur. Özel mülkiyetin artması, özel mülkiyete ya da saraya bağımlı geniş bir halk kitlesinin olması (burada *feodal bir düzenden* söz etmek yerinde olacaktır), 5. Sülaleden itibaren görüldüğü gibi, isyan ve sosyal karışıklıklara yol açmıştır. Mısır'daki geleneksel toplum düzenine «Yeni Devlet» döneminde *daimi ordu* da katılmıştır. MÖ 3. binyılda belki henüz bulunmayan *köleler*, «Orta Devlet»ten itibaren kesinlikle vardı; bununla birlikte Mısır'da köleliğin, örneğin Eskibatı'da olduğu gibi, özel bir ekonomik önemi hiçbir zaman olmamıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Her branştan *zanaatkâr*, Mezopotamya'daki kadar çok sayı-
da, «Eski Devlet» zamanından beri özellikle ürettiği malların za-
manımıza kadar ulaşmış örnekleri yoluyla tanınmaktadır. Başta
tahta olmak üzere birçok hammadde ülke dışından sağlanmak
zorundaydı. Erken dönemlerden itibaren kara ve deniz yolların-
dan Suriye ve Mezopotamya'ya, Girit ve Somali kıyılarına kadar
geniş ticaret ilişkileri kurulmuştu. Doğal olarak, bu alanda kıs-
men siyasal olaylardan kaynaklanan değişiklikler olmuş ve Mısır
ticareti 18. Sülale zamanında «doruk noktası»na ulaşmıştır. Eko-
nomide değiş-tokuş sistemi egemen olmuştur (sözgelimi «Eski Dev-
let» zamanında makam sahibi kişiler genellikle kendilerine arazi
verilmek suretiyle ödüllendiriliyorlardı), ancak daha sonraları,
gümüşü değer ölçüsü alan kıymet beyanlarının gösterdiği gibi,
para ekonomisinin bazı ön-basamaklarının ortaya çıktığı görül-
mektedir.

c. Din :

Mısır Dini, genel olarak, değişik ahali gruplarına ait tanrı
kavramlarının ve inanç anlayışlarının, zaman ve yere göre deği-
şen ağırlık noktaları ve genel bir hoşgörü karakteristiği olan, bir
karışımı olarak tanımlanabilir. Hayvan biçimli tanrılar, sülale-
öncesi ve olasılıkla totemci bir din döneminden kaynaklanmak-
tadır (Doğan-Tanrı = daha sonra HORUS, Timsah-Tanrı = SO-
BEK, Apis Öküzü). Bu tanrılardan da daha sonraki hayvan-insan
biçimli tanrılar ortaya çıkmıştır (örneğin, çakal başlı ANUBİS
ya da bir masal yaratığının [yaban eşeği ?] başını taşıyan Çöl
Tanrısı SETH, Koç-Tanrı AMON, Akbaba-Tanrıça MUT, Mısır'da
kutsal sayılan bir Afrika leyleği olan İbis'in başını taşıyan THOTH
gibi).

Belki önceleri Sami unsurlar tarafından daha çok vurgulan-
mış olan, fakat çok geçmeden genel olarak benimsenen bir «koz-
mik» tanrı grubu ortaya çıkmıştır : bu tanrıların yeniden başka
tanrı kavramları ile karıştığı görülmektedir : örneğin, Gök (KUH,
sonra NUT), Yer (GEB), Hava (ŞU), Güneş (HORUS-RE-ATON,
daha sonra AMUN), Ay (HONS) gibi. Bu genel tanrıların yanın-
da çok sayıda bölgesel ve yöresel tanrı da vardı (örneğin Theb
Kenti'nin tanrısı AMUN gibi). Heliopolis'teki ATON ve Memphis'

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

deki PTAH, «yaratıcı tanrılar» olarak özellikle tebcil edilmişlerdir.

Mısır'da genel ve teolojik spekülasyonlar, mitolojik bir dünya anlayışı içinde tanrı jenealojilerinin yapılmasına neden olmuştur (örneğin GEB ve NUT'un oğlu sayılan ünlü OSİRİS'te olduğu gibi). «Yeni Devlet» zamanından itibaren ve özellikle «Kafir Kral» EKHNATON'un yerleştirmeye çalıştığı, fakat başarısızlıkla sonuçlanan Güneş Monoteizmi girişiminde tanrı kavramının ahlaki değerler içinde ele alındığı ve aynı zamanda tanrı düşüncesinin manevileştirildiği görülmektedir.

Geniş kapsamlı Mısır «pantheon»una mensup tanrıların işlerine, yalnızca tapınaklardaki tasvirlere hizmet etmekle mükellef olmayıp, aynı zamanda ritual ve kült işlerini de (dua, kurban) uygulamakla görevli rahipler bakıyordu. Önemli kült merkezleri olarak, «Eski Devlet» döneminde Heliopolis, Memphis ve Abydos; «Orta Devlet»ten itibaren de, daha sonra Assurlular tarafından temelli olarak tahrip edilen Theb Kenti sayılabilir.

Mısır halkının dindarlığı, daha Tarihöncesi Dönem'den gelen, doğa ile ilgili büyü düşüncelerinin toplumda yaşamaya devam etmesinden kaynaklanıyordu. Bu düşünceler, insanların yalnızca güçlü bir biçimde kişisel dindarlığa yönelmesine yol açmamış (örneğin o zamana kadarki kral düşüncesinin önemli ölçüde sarsılmasından sonra «1. Ara Devir»de olduğu gibi), aynı zamanda, MÖ 1000 yıllarından itibaren, falcılık, hayvan kültü ve büyünün ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Özellikle hayvan kültü ve büyü Geç Devir'de bile egemen olmuş (Memphis Serapis Tapınağı'nda mumyalanmış Apis Öküzleri, muskalar gibi) ve örneğin HERODOTOS'un sözünü ettiği, fakat hiçbir şekilde Mısır Din Tarihi'nin bütünü hakkında bilgi vermeyen geleneği belirlemiştir. Sonsuz yaşama inançtan kaynaklanan «Öbür Dünya» hakkındaki düşünceler de özellikle güçlü olmuştur (fakat bu durum hiçbir suretle Mezopotamya'daki gibi bir umutsuzlğun etkisiyle ortaya çıkmamıştır). Ölüler mumyalanmış; Ruh'un (= BA) ve «Yaşam Gücü»nün (= KA; Roma'daki «GENIUS» düşüncesi ile karşılaştırılabilir) yaşamlarını sürdürebilmesi için mezarlara eşyalar konulmuş (Mısır'daki büyük piramidlerin yapımı ve içlerine değerli eşyalar konulması da, ölümden sonraki bu yaşam ile ilgilidir. Bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

büyük ve içlerine girilmesi «olanaksız» yapılar sayesinde firavunların «Öbür Dünya»daki yaşamları da garanti altına alınmak istenmiştir) ve yaşamın devamı konusunda bir «Ölüler Mahkemesi»nin (Tanrı RE, daha sonra Ölüler Tanrısı OSİRİS'in önünde) karar verdiğine inanılmıştır. Bu görüşlerden dolayı, «Yeni Devlet» zamanından itibaren rahiplere de aktarılabilen ve onların nüfuzunu artıran birtakım dua mükellefiyetleri ortaya çıkmıştır.

d. Sanat ve Kültür :

Mısır'da MÖ 3000'lerden sonra, fikir olarak belki Mezopotamya'daki çiviyazısından ilham alan, fakat oluşumu açısından tümüyle Mısırlılara özgü bir başarı olan *Hiyeroglif Yazısı*'nın icadı, ülkedeki düşünsel düzeyin göstergesidir. Bazı resim tasvirlerinin sembol olarak alınarak zaman ve mekanın kavranmasıyla, aslında «tarihsel düşünme»ye de bir adım olan Hiyeroglif Yazısı, biçim ve kompozisyon açısından da mükemmel bir sanat başarısı sayılmaktadır (nitekim Hiyerogliflerin önceleri yazı olduğu anlaşılamamış, dekoratif şekiller olduğu sanılmıştı). Bu yazı sistemi, taş üzerinde anıtsal bir biçimde kullanılmak üzere kurulmuştu; daha sonraları Hellenler 600'ün üzerindeki resim işaretini (bu işaretler sözcük, sada, 24 konson ve anlamları göstermektedir; fakat vokaller yoktur) «hieroglyphiká grámmata» = «kutsal oymalı yazı» (Hellence «hierós» = «kutsal», «glyphé = «oyma»; «grámmata» = «yazı») diye adlandırmışlardır. Papiruslara yazılmak üzere «Eski Devlet» zamanında «Hieratik» (= «Kutsal Yazı») denilen azaltılmış işaret biçimleri geliştirilmiş, daha sonra (MÖ 750'lerde), Eski Hellenlerle birlikte «Demotik» (= «Halk Yazısı«) dediğimiz bir «kursiv» yazı ortaya çıkmıştır. Fakat MS 3.yy.dan itibaren Demotik'in yerine «Kopt Yazısı» («Koptça» Geç Devir Mısır Dili'ne verilen addır; Kopt Yazısı ise, yalnızca 7 demotik işaret ve Hellen harflerinden oluşuyordu. Koptça, bugün de Hristiyan Kopt Kilisesi'nin liturjik dilidir) geçince, zaten bu konuda uzman katiplerin tekelinde olan daha eski yazı sistemleri konusundaki bilgiler bütünüyle ortadan kaybolmuştur. Ancak CHAMPOLLION, NAPOLYON'un 1799 yılında Delta Bölgesi'ne yaptığı askeri sefer sırasında bulunmuş (bugün British Museum'da) ve MÖ 196 yılına ait bir belge olan *Rozetta Taşı*'nın yardımıyla (bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

belge, Hiyeroglif-Demotik-Hellen yazılarını içermekte idi), 1822/23 yıllarında bu yazı sistemlerini çözüme ulaştırabilmiştir. Mısır Yazısı'nın, daha sonra oluşan komşu alfabetik yazıları (Sina, Suriye; MÖ 1500'lerde) ve böylece Fenike ve Hellen yazı sistemlerini ne ölçüde etkilediği sorusu, bugün herhalde, harf yazısı fikrinin (biçim olarak değil!) Mısır'dan kaynaklandığı şeklinde yanıtlanabilir.

Yazının yanında *Mısır Takvimi* de Dünya Kültür Tarihi açısından önemli olmuştur. Periyodik olarak oluşan Nil taşkınları, «Nil Takvimi»nin temelini ve yılbaşını oluşturmuştur. MÖ 3000'lerde ortaya çıkmış olması muhtemel olan bu takvime göre 3 mevsim (= Taşkın, Ekin ve Hasat) vardı. Buna dayanarak, 365 günden (30'ar günlük 12 ay + 5 gün) oluşan bir *güneş yılı* geliştirilmiştir. Fakat 365 güne ilaveten 6'şar saatten dört yılda bir oluşan «artık gün» olmadığı için, bu güneş yılı her 4 yılda bir, 365+1/4 günden oluşan gerçek güneş yılına göre 1 gün geri kalıyordu. Mısır Güneş Takvimi, MÖ 45 yılında IULIUS CAESAR tarafından «artık gün»lerin de eklenmesi ve 1582 yılında Papa XIII. GREGORIUS'un düzeltmesi ile bugün de kullanılmaktadır.

Mısır *Sanatı*, bütün alanlarında, tektonik bir düzen içinde ve «nesneye yönelik» bir biçime sahiptir; yani, bir «öz nesnelliği» elde etmeye çalışmıştır. Bu bakımdan «yaşam» bu sanatta bir yandan sonsuz bir «varolma biçimi»ne dönüşmüş, öte yandan kısmen anıtsal sembollerle zenginleştirilmiştir. Mısır Sanatı, temel niteliğinde sürekli olarak «tutucu» (konservatif) kalmışsa da, gelişiminde hiçbir zaman «yeknesak» (monoton) olmamıştır. Bu sanat «klasik» noktasına «Orta Devlet» zamanında özel bir «dengeliliği» ve «esnekliği» olan eserlerle ulaşmış; öte yandan «Yeni Devlet» zamanındaki «Amarna Çağı», güçlü bir «natüralist» karakter niteliği getirmiştir.

Özellikle *anıtsallığa* yönelen Mısır *Mimarisi*, öncelikle mezar ve tapınak yapılarında yoğunlaşmıştır. «Mastaba» denilen MÖ 3. binyıl mezar biçiminden (= 10-20 m uzunlukta, 4-8 m genişlikte ve 2-4 m yükseklikte, kerpiç tuğla ya da taştan yapılan, dikdörtgen mezar şekli) *piramidler* geliştirilmiştir. Piramidler, değişik «geçiş biçimleri»nden sonra (60 m yükseklikte ve mimarı İMHO-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TEP olan COSER'in basamaklı piramidi gibi) Gize yakınında 4. Sülale zamanına tarihlenen yapılarda görkemli bir anıtsallığa ulaşmış (147 m yüksekliğindeki KHEOPS'un piramidi), sonra daha küçük tuğla piramidler şeklinde (örneğin Lişt yakınlarında) firavun mezarları ve sonsuzluğun sembolü olarak «Orta Devlet» zamanına kadar inşa edilmiştir. Tüm kompleks içinde bir büyük kapı yapısı, bir tapınak ve piramidin kendisi bulunmakta idi. «Orta Devlet» zamanında Deir el-Bahri yakınlarındaki MENTUHOTEP'in mezarı gibi başka kompozisyonlar da ortaya çıkmış, fakat öncelikle *kaya mezarları* yapılmıştır. Kaya mezarı formu, daha sonra «Yeni Devlet» zamanında Kraliçe HAÇEPSUT'un tapınağında ve Theb'in batısındaki «Krallar Vadisi»nde bulunan birçok mezarda özellikle belirli hale gelmiştir. Yine II. RAMSES tarafından yaptırılan Abu Simbel *kaya tapınakları* da bu gelenek çerçevesinde oluşmuştur.

Tapınaklar konusunda, en iyi biçimde, «Yeni Devlet» zamanındaki anıtsal yapılar yoluyla bilgi ediniyoruz; genellikle kendilerinden daha eski yapıların yerini alan bu yapılarda bir «giriş» ile bir ya da birçok ön-avluya ulaşılmaktadır. Ön-avlular, çoğu kez papirus demetleri biçiminde sütunlarla çevrilmiştir; buradan itibaren yalnızca çok az sayıda seçkin kişi daha sonraki bölümlere ve en kutsal sayılan yere girebilirdi. Ayrıca, örneğin Medinet Habu'da olduğu gibi, çoğunlukla çevresi bir duvarla çevrili bir kare içinde yer alan bu anıtsal tapınakları, obeliskler (dikilitaşlar; bunlar İstanbul, Roma, Paris gibi kentlere taşınarak meydanlara dikilmişlerdir), heykeller ve her türden çok sayıda sanat eseri süslemekte idi. Tüm bu yapı biçimi, temelde değişmeksizin, Hellenizm-Roma döneminin içine kadar varlığını korumuştur (Dendera, Esne, Edfu'daki örnekler gibi).

Özellikle «Yeni Devlet» zamanında olmak üzere (Theb) *saray yapıları* da önemli idi. Fakat ne saraylardan ve öncelikle ne de özel yapılardan (bunların hemen hemen hepsi kerpiçtendi) hemen hiçbir şey geriye kalmamıştır.

Heykeltraşlıkta (plastik) daha «Eski Devlet» zamanında, özel bir biçimde, «frontalite» (= cepheden tasvir) anlayışının yönlendirdiği ve gerçeklik karakteri olan bir «anıt düşüncesi» söz konu-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

su olmuştur (Vadi Tapınağı'ndan KHEPHREN'in diorit heykeli). İnsan tasvirlerinde görülen genellikle vakur ve katı duruş yine de birinci sınıf eserlerde oldukça canlı bir nitelik kazanabilmiş (Prens RAHOTEP, Başrahip RANOFER tasvirleri gibi) ya da anıtsallığa dönüştürülebilmiştir (KHEPHREN piramid kompleksindeki Sphinks gibi. Mısır mitolojisinde masal yaratıkları olan sphinks'ler, firavunu ya da bir tanrıyı sembolize etmiştir).

Kabartma Sanatı'nda daha «Eski Devlet» zamanında, sözgelimi bir Mısır kraliyet dişhekimi olan (3. Sülale sonu) HESİRE'nin mezarındaki (Kuzey Sakkara'da) tahta kabartmalarında ve 6. Sülale mezarlarında (örneğin Tİ'nin Mezarı), çok canlı sahneler yaratılmıştır. Tarihsel ve astronomik motiflerin de tasvir edildiği, «Yeni Devlet» zamanına ait büyük tapınak ve mezar yapılarında kabartma sanatının birinci sınıf örneklerine rastlanmaktadır; bu örneklerde «derin kabartma» tekniği etkileyici bir biçimde geliştirilmiştir.

Resim Sanatı'nda, Mısır dünya anlayışına uygun düşmeyen perspektifin hiç kullanılmadığı dikkati çekiyor; insan tasvirlerinde kafa ve bacaklar profilden, karnın alt kısmı ve bel 3/4 görünüşünden, belin üst kısmı cepheden yapılmıştır. «Yeni Devlet» zamanında, Mısır'daki özel yaşam ve lüksün de vurgulandığı, çok canlı resim sanatı örnekleri ortaya çıkmıştır.

Mısır'da ayrıca *cam yapımcılığı, mobilyacılık, tahta oymacılığı* ve *metal işlemeciliği* de gelişmiştir; *seramik*, MÖ ca. 3000'den beri çömlekçi çarkında yapılıyordu.

Mısır *Edebiyatı*, doruk noktasına «Orta Devlet» zamanında ulaşmıştır. «Eski Devlet» zamanından özellikle Sakkara piramid yazıtları korunmuştur; bu metinler «Öbür Dünya» düşüncelerini içermektedir. «1. Ara Devir»de edebiyatta manevi olan şeylere yönelinmiş ve bir tür günah bilincine ulaşılmıştır (örneğin, «Yaşamından Bezmiş Bir Kişinin Ruhuyla Tartışması» metninin gösterdiği gibi). Sosyal sıkıntı ve buna karşı gösterilen reaksiyon örneklerini de Mısır Edebiyatı'nda bulmak mümkündür (sözgelimi, «Kandırılmış Bir Çiftçinin Yakınmaları» metni gibi). Bu individüalist (bireyci; «birey»i «genel»in üzerinde tutucu) temelde, «Orta Devlet» zamanında önemli edebiyat ürünlerinin ortaya çık-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tığını görüyoruz. «Yeni Devlet» zamanında ise, özellikle lirik şiir (MÖ 13.yy.dan itibaren; örneğin EKHNATON'un Güneş Şarkısı gibi) ve aşk şarkıları gelişmiştir.

Yazıtlarda ve papiruslar üzerinde korumuş olan metinler, Mısır *Bilimi* konusunda da fikir vermektedir. Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da gerçek bilime giden yol fazla açılmamış görünüyor (bunu ancak Eski Hellenler gerçekleştireceklerdir). Fakat Mısır'da da *Tıb, Matematik, Astronomi* ve *Teoloji* alanlarında uzun uygulamaların sonucu olan önemli bir bilgi birikimi vardı. «Eski ve Orta Devlet» zamanlarında bilgi geleneği öncelikle «uygulamaya» konulmaya çalışılırken (piramidlerin yapımı!), «Yeni Devlet» zamanında daha çok eski bilgilerin bir araya toplanması ile meşgul olunmuştur.

Mısırlılar ve Sumerler tarafından yaratılan yüksek kültürlerden birinin diğerine üstün olup olmadığı sorusu, bugünkü araştırmalara göre yalnızca şöyle yanıtlanabilmektedir: bu kültürleri yaratan Sumerler ve Mısırlılar, belli ki erken zamanlarda başlayan temaslar içinde, fakat esas itibariyle birbirlerinden *bağımsız* olarak ve her halükarda *kendilerine özgü bir biçimde* kendi yüksek kültürlerinin biçimini ve düşünsel özünü oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA:

Yönetim organizasyonu için: **W. Helck,** Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches (1958).

Toplumsal ve ekonomik yapı için **C. Dykmans,** Histoire économique et sociale de l'ancienne Égypte, 3 cild (1936); **J. Spiegel,** Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten (1950); **A. Köster,** Schiffart und Handelsverkehr des östlichen Mittelmeeres im 3. und 2. Jahrtausend vor Chr. (Der Alte Orient, Beih. 1. 1924).

Din için: **A. Erman,** Die Religion der Ägypter; ihr Werden und Vergehen in vier Jahrtausenden (1934); **H. Bonnet,** Reallexikon der ägyptiscgen Religonsgeschichte (1952); **H. Kees,** Totenglauben und Jenseitsvorstellungen des alten Ägypten (1956²).

Kültür ve sanat için: **H. Bauer,** Der Ursprung des Alphabets (Der Alte Orient 34. 1937); **S. Schott,** Hieroglyphen. Untersuchungen zum

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ursprung der Schrift (1951); **J. von Beckerath,** Der ägyptische Ursprung unseres Kalenders (Saeculum 4 1953); **I.E.S. Edwards,** The pyramids of Egypt (1961); **K. Lange --M. Hirmer,** Aegypten. Architektur, Plastik, Malerei in drei Jahrtausenden (1961³); **A. Erman,** Die Literatur der Ägypter; Gedichte Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. (1923); **H. Brunner,** Grundzüge einer Geschichte der altägyptischen Literatur (1966); **S. Schott,** Voraussetzung und Gegenstand altägyptischer Wissenschaft (1952); **H. Grapow,** Grundriß der Medizin der alten Ägypter, 2 cild (1954-55); **A. Erman** Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum (1923); **E. Otto,** Die Endsituation der ägyptischen Kultur (Die Welt als Geschichte 11, 1951); **W. Wolf,** Kulturgeschichte des alten Ägypten (1962).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

DİZİN

— A —

Abu Simbel : 123
Abu Sir : 43
Abydos : 109, 120
ADAD : 65
adopsiyon belgeleri : 32
Aegyptus : 114
Afganistan : 84
Afrika : 15, 107, 117
——— İç Afrika : 110
Ahhiyava'lılar : 74
Ahhiyava Sorunu : 74
Aiolis : 80
Akabe : 97
Aka'lar : 74
Akbabalar Steli : 68
Akdeniz : 15, 18, 49, 51, 73, 94, 99, 104, 109, 112, 114
——— Doğu Akdeniz (bölgeleri) : 35, 42, 71
Akdenizliler : 117
Akhaimenid : 42
——— kralları : 40
——— Pers Devleti : 93
——— Sülalesi : 88
Akhaimenid'ler : 114
——— Dönemi : 69
Akkad : 45, 50, 64
——— Bölgesi : 47
——— Devleti : 94
——— Dönemi : 63, 94
——— İmparatorluğu : 50
——— Kenti : 51
——— kültürü : 51, 52, 54
——— sözcük listeleri : 69
Akkadca : 27, 40, 41, 63, 68, 74, 112
Akkadlar : 18, 47, 49, 60, 68
Alaca-Alişar mezarları : 72
Alacahöyük : 78
Aleksandria (İskenderiye) : 114
alfabe : 42, 104
alfabetik çiviyazısı : 104
alfabetik yazı : 122
Alişar : 72
Alman Arkeoloji Enstitüsü : 38
Alman Ejiptoloji Enstitüsü : 43
Alman Ekolü : 35
Almanya : 38
altılık sayı sistemi : 68
altın : 80, 110
——— işleme : 81
——— işlemeciliği : 68
Altıntepe : 82, 83
ALYATTES : 79, 80, 81, 86
——— tümülüsü : 80
Amarna : 41, 43, 112
——— Arşivi : 112
——— Çağı : 97, 122
AMASIS : 113
Amazonlar : 74
AMENOPHIS III. : 41, 112
AMENOPHIS IV. : 41, 112
Amerika : 16
Ammonit'ler : 97
AMON : 119
AMOSIS I. : 111
AMUN : 110, 119
——— dini : 112
Amurru : 95
——— Göçü : 51
Amurru'lar : 63
AN : 65

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Anadolu : 15, 18, 37, 38, 41, 46, 51, 52, 62, 71, 73, 75, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 88, 90, 97
——— Erken Demir Devri : 77
——— kültürü : 71, 72
——— Batı Anadolu : 72, 74
——— Doğu Anadolu : 45, 53, 72
——— Güneydoğu Anadolu : 54
Anadolu-Ege Bölgesi : 94
analiz ve sentez : 14
Ana Tanrıça : 78
Ancona : 35
andlaşma(lar): 32, 74, 112
ANDRAE, W.: 41
angarya işçileri : 61
anıtsal kalıntı : 42
anıtsallık : 122, 124
ANİTTA : 72
Annales (Tacitus): 32
annalistik : 28
annaller : 74
Antik Dünya : 23
Antik Dönem : 19, 22, 28, 35
antik eserler : 29
——— Arapça tercümeleri : 29
antik yazarlar : 29, 30, 31, 34, 35
Antikite : 15, 37
Antilübnan Dağları : 97
Antropoloji : 23
ANU : 65
ANUBİS : 119
APOLLON : 80
apologia : 28
Arabistan : 62, 94, 97, 101, 117
Ara Devirler (Mısır): 108
Arados : 99
Arami : 75
——— Göçü : 53, 54
——— grupları : 118
Aramice : 55, 63, 80, 89, 97
Aramiler : 47, 63, 73, 104
Arapça : 29
Araplar : 57, 93, 104, 108, 114
Arap Yarımadası : 49, 50, 51
ARDAŞİR : 93
ARDİNİŠ : 83
ARGİSTİŠ I. : 82
ARGİSTİŠ II. : 82
Ari : 87
Ari'lerin Ülkesi : 87
ARİNNA : 75
aristokrasi : 118
ARISTOTELES : 12
Arkeoloji : 26
arkeolojik araştırmalar : 39
arkeolojik kaynaklar : 26
arkeolojik kazılar : 16, 36, 43
arkeolojik yöntem : 17
ARSAKES I. : 91
Arsakid'ler : 91, 93
arşiv : 41, 42, 74, 112
ARTABANUS V. : 92
ARTAKSERKSES I. : 89
ARTAKSERKSES II. : 89
ARTAKSERKSES III. : 89, 90
artık gün : 122
Aryanam : 87
Asi Irmağı : 73, 97, 99
askerler : 63
Aslankaya : 78
Asma Bahçeleri : 67
ASSARHADDON : 55, 113
Assiriyoloji : 27, 40
Assur : 40, 41, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 64, 65, 67, 75, 77, 79, 82, 83, 86, 88, 102, 113
——— Devleti : 55, 56, 77, 85, 86, 97, 113
——— dili : 40
——— hukuğu : 59
——— kaynakları : 77
——— krallık anlayışı : 60
——— ticaret kolonileri : 52, 72
——— yazısı : 40
ASSURBANİPAL : 40, 55, 69, 85, 113
——— Kitaplığı : 40
Assurca : 27
Assurlular : 18, 40, 47, 54, 55, 63, 73, 82, 86, 94, 97, 100, 102, 120

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ASSURNASİRPAL II. : 54
astral tanrılar : 65
astroloji : 66, 69, 70
astrolojik tanrılar : 65
astronomi : 69, 124, 125
ASTYAGES : 87, 88
Asya : 15
Aşağı Diyala Bölgesi : 42
ATATÜRK : 38
Atina : 38, 88
ATON : 112, 119
Attika-Delos Deniz Birliği : 21
AUGUSTUS : 32, 92
——— Çağı : 24
M. AURELIUS : 35, 92
Avrupa : 12, 15, 18, 37, 38, 71, 84
Avusturya Arkeoloji Enstitüsü : 38
Ay (kent) : 95
Azerbeycan : 84

— B —

BA : 120
Baba (Hristiyanlıkta) : 106
babaerkil : 116
Babil : 24, 41, 42, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 64, 65, 67, 68, 69, 72, 74, 79, 85, 86, 88, 102, 112
——— Akkadcası : 112
——— Asma Bahçeleri : 67
——— Devleti : 87
——— dili : 40
——— Esareti : 56, 102
——— Kenti : 48
——— Krallığı : 56
——— Kulesi : 65
——— Sülalesi : 52, 72
——— yasa kodifikasyonu : 60
——— yazısı : 40
Babilce : 25, 27, 63
Babilliler : 18, 40, 47, 63, 68
Babylonia : 41, 45, 46, 53, 54, 56
Bağdat : 38, 45, 50, 57
bağımlılar : 63
bağımsız kent devletleri : 96
Bahreyn Adaları : 62
Bakır-Taş Devri (Suriye-Filistin) : 95
BAKİ : 80
Baktria : 89
Baktria'lılar : 91
Balear Adaları : 100
barbarlar : 23
Basra Körfezi : 45, 84
başrahip : 124
baştanrı : 65
Batı Akdeniz Bölgesi : 73
Batı Anadolu kabileleri : 73
Batı Roma İmparatorluğu : 17
Batı Samileri : 47, 52, 63
Batı Sami dalgaları : 95
Batı Sami Göçü : 51
Batı Sami Lehçesi : 95
BAUER, W. : 13
Behistun : 40
Belçika : 107
BELOCH, J. : 39
BELSAZAR : 56
Belucistan : 84
BENGTSON, H. : 39
Benjamin Kabilesi : 101
Bergama : 38
Berlin : 43
Berytos (Beyrut) : 95, 99
Beycesultan : 71, 72
Beyrut (Berytos) : 95
bilim : 10
——— anlayışı : 69
——— dalı olarak Tarih : 11
birinci elden kaynaklar : 29, 30, 31, 32
Biserta (Hippo) : 100
Bisutun ya da Behistun Yazıtları : 40
BITTEL, K. : 42
Bizans : 17, 29, 37, 114
Bizanslılar : 93
Boğazkale (Boğazköy) : 41
Boğazköy (Boğazkale) : 38, 41, 42, 72, 74, 78

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Boğazlar : 71
Bolan Geçitleri : 84
BONNET, H. : 44
BORCHARDT, L. : 43
BOTTA, P. E. : 40
BREASTED, J. H. : 44
Britannia : 15, 100
British Museum : 40, 121
Bronz Devri : 71, 86, 95
BRUGSCH, H. : 44
Burdur : 71
büyü : 70, 120
büyücülük : 66
BÜYÜK İSKENDER : 15, 18, 37, 56, 79, 83, 88, 89, 90, 100, 108, 114
——— İmparatorluğu : 91
BÜYÜK KYROS : 88
Büyük Menderes : 73
Byblos : 94, 95, 99, 104, 110

— C —

CAESAR : 36
cam : 104
——— yapımcılığı : 124
CARACALLA : 92
Carrhae (Harran) : 92, 96
Cebelitarık Boğazı : 99
CHAMPOLLION, J.-F. : 43, 121
ciğer falı : 66, 70
codex : 29, 60
Coğrafya : 22
CONSTANTINUS I. : 37
COSER : 109, 123
CRASSUS : 92
Cumhuriyet Dönemi (Roma Tarihi) : 19
CYRIACUS : 35

— Ç —

Çanakkale Boğazı : 79
Çatalhöyük : 71
çiftçi kültürü : 45
çiftçiler : 61, 118, 124
Çin : 16
——— Tarihi : 16
Çinililer : 92
çiziyazılı belgeler : 32, 40
çiviyazılı hukuk : 59
çiviyazılı metinler : 74
çiviyazılı tablet arşivi : 41
çiviyazısı : 16, 17, 25, 39, 41, 48, 68, 69, 72, 74, 96, 104, 112
Çivril : 71
Çorum : 41
çömlekçi çarkı : 46, 95

— D —

dağ kavimleri : 47, 63
Dahşur : 109
daimi ordu : 118
Dalma : 84
Damaskus : 97, 101
——— sakinleri : 97
DAREIOS I. : 40, 80, 89, 116
DAREIOS II. : 89
DAREIOS III. : 90
dava hukuğu : 116
DAVİD : 101
——— Sülalesi : 101
değiş-tokuş sistemi : 119
DEIOKES : 86
Deir el-Bahri : 123
Delikkitaş : 78
Delos : 21
Delphoi : 79
——— Kehanet Merkezi : 79
Delta : 96, 101, 107, 111, 112, 121
Demir Devri (Suriye-Filistin) : 95
demir ihracatı : 75
demon : 66
DEMOSTHENES : 37
Demotik Yazı (Mısır) : 121, 122
Dendera : 123
Deniz Kavimleri : 73, 96, 112, 113
——— Dönemi : 99
Denizli : 71
deportasyon : 54, 102

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dericilik : 80
derin kabartma tekniği : 124
destan : 32, 69
deşifre : 40
determinatif : 68
devlet andlaşmaları : 32
devlet arşivi : 74
devlet hukuku (anayasa) : 60
devlet kavramı : 18
devlet organizması : 24
devlet örgütü : 109
devlet reformu : 102
devlet sistemi : 116
devlet tanrısı : 65
devlet teşkilatının gelişmesi : 18
devlet ulusu : 24
devlet yönetimi : 87
Diaspora : 102
Dicle : 15, 42, 45, 47, 53, 85, 92
——— Vadisi : 46
Didyma : 38, 80
——— Apollon Tapınağı : 80
din özgürlüğü : 114
dinde reform : 112
dinsel metinler : 74, 75
dinsel yapıtlar : 40
DIOCLETIANUS : 36
diorit : 124
dipinti : 31
diplomatik dil : 63, 74, 112
diplomatik yazışmalar : 41, 74
Diyala : 42
dogmatizm : 105
doğa bilgisi : 69
Doğu Akdeniz : 42, 71
——— bölgeleri : 35
Doğu Anadolu : 45, 53
Doğu Samileri : 50, 63
DROYSEN, J. G. : 37, 38
dua : 66, 120
——— mükellefiyeti : 121
DUMUZİ : 65
Dur-Kurigalzu : 67
Dur-Šarrukin : 40, 55
dünyevileşme (hukukta) : 59

—E—

EA : 65
EANNATUM : 49, 68
edebi eserler : 32, 105
edebi kaynaklar : 28, 30, 31
edebi kompozisyonlar : 41
edebi metinler : 43
edebi nitelikte papiruslar : 30
edebi yapıtlar : 40
edebiyat dili : 63
edebiyat sanatı : 31
Edessa (Urfa) : 93
Edfu : 123
editör : 43
Edomit'ler : 97
efsane : 36, 105
Ege (Denizi) : 18, 73, 88, 89, 94, 100
Ege-Anadolu köken : 71
Egine Körfezi : 100
Ejiptoloji : 27, 43
Ekbatana (Hemedan) : 86, 87
EKHNATON : 112, 120, 125
Elam : 50, 51, 64
——— Devleti : 55, 85
——— kültürü : 41
Elamca : 40, 88
Elamlılar : 18, 53, 85, 90
Elbruz Dağları : 84
elektron : 81
el sanatları : 68
El-Ubeyd Kültürü : 47, 48
emperyalizm : 111
ENKİ : 65
ENLİL : 65
ensi : 48
Ephesos : 38
——— Avusturya Kazları : 38
Epigrafi : 27, 34, 36
epigrafik belge : 32
epigrafik kaynaklar : 27, 32
epigrafist : 28
epos : 69
Eretria : 89
erh : 12

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eridu : 48
——— Kültürü : 46
Erken Bronz Devri : 71, 95
ERMAN, A.: 43, 44
Ermenice : 78
Ermeniler : 82
Ermenistan : 84, 90
Er Sülaleleri : 42, 47, 49
Erzincan : 82
esatir : 11
Eski Assur İmparatorluğu : 52
Eski Babil : 25, 45, 52, 68
——— Sülalesi : 72
Eskibatı : 15, 18, 64, 118
Eskiçağ : 15, 16, 18, 19, 23, 38
——— Bilimi : 19
———'da ulusal duygu : 24
——— insanı : 31
——— tarihçisi : 16, 28
——— Tarihi : 9, 11, 14, 16, 17, 18, 27, 30, 34, 36, 37, 39, 44
——— Tarihi araştırmaları : 38
——— Tarihi Bilimi : 16
———Tarihi dersleri : 18
——— yazarları : 28, 31
Eski Devlet (Mısır): 123, 124, 125
Eskidoğu : 15, 17, 18, 19, 26, 27, 28, 32, 40, 41, 73, 84, 104
——— devletleri : 74
——— kültürleri : 37
Eski Hellen Tarihi : 34, 37
Eski Hellen yazarları : 40
Eski Hitit Devleti : 72
Eski Hukuk (Mezopotamya): 59
Eski Krallık Dönemi (İbraniler): 101
Eski Mısır : 18, 34
——— Filolojisi : 43
Eski Önasya : 15, 18, 34, 50
——— Tarihi : 39
——— yazılı belgeleri : 40
Eski Pers dili : 40
Eski Roma Tarihi : 34
Eskitaş Devri (Suriye-Filistin): 95
Eski Ugarit : 42
Esne : 123
Eşnunna Sarayı : 67
Eşnunna Yasaları : 59
Etnografya : 22
etnolojik : 86
Etruria : 79
Etrüsk falcılığı : 66
Etyopid'ler : 117
EUSEBIOS : 77
evrenle ilgili tanrılar : 65
evrensel Tarih : 12
EZRA : 102

— F —

fal : 66
——— metinleri : 69
falcılık : 66, 120
fen : 10
Fenike : 75, 88, 90, 99, 104
——— dili : 75
——— Harf Yazısı : 104
——— kent devletleri : 99
——— kentleri : 100
——— Kolonizasyon Hareketi : 99
——— Linear Alfabesi : 104
——— ticaret kolonileri : 99
——— üsleri : 99, 100
——— yazı sistemi : 122
Fenikece : 95
Fenikeliler : 18, 74, 94, 97, 99, 100, 102, 104, 113
feodal : 118
——— düzen : 118
——— sistem : 79, 96
——— yapı : 92
Fırat : 15, 42, 45, 47, 48, 52, 62, 72, 77, 92, 96, 111
——— Bölgesi : 62
——— Vadisi : 46
fildişi sanatı : 68
Filistin : 43, 46, 94, 97, 104, 110, 111, 113
Filist Egemenliği : 101
Filistler : 96, 97, 101, 112
filolog : 28

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Filoloji : 17, 36, 43
filolojik yöntem : 16
firavun : 41, 73, 96, 100, 109, 110, 113, 116, 117, 118, 121, 23, 24
——— mezarları : 23
FLANDIN, E. : 40
Floransa : 34
FRANKFORT H. : 42, 44
Frigce : 78
Frigler : 73, 77
Frig Devleti : 77, 82
Frig dini : 78
Frig Krallığı : 77
Frig sanatı : 77, 78
Frigya : 77
frontalite : 123

— G —

Galatia : 78
GARDINER, A. : 43
Gavgamela : 90
GAUMATA : 89
Gaza : 96
Gazze : 96
GEB : 119, 120
Gebal : 94
Geç Assur ahalisi : 63
Geç Assur Devleti : 63
Geç Babil ahalisi : 63
Geç Bronz Devri : 95
Geç Hitit devletleri : 75
Geç Hitit kent devletleri : 73, 74, 97
Geç Sumer Ceza Hukuku : 59
Geç Taş-Bakır Devri : 48
Gediz : 73
gelenek : 36
GELZER, M. : 13
gemici : 100
Genel Tarih : 15, 25
Genesis : 23
GENIUS : 120
Germenler : 16, 23
Gezer (kent) : 97
GIBBON, E. : 35, 36
Girit : 18, 99, 110, 119
Girsu : 41
Gize : 109, 123
gizli ilimler : 70
Gliptik : 68
GOETHE : 35
Gordion : 77, 78, 79
GORDIOS : 77
göçler : 63
Göreli Kronoloji : 21
Göttingen : 43
graffiti : 31
Gramer : 43
GREGORIUS XIII. : 122
GROTEFEND, G. F. : 40, 69
Gubla : 94, 99, 104, 110
GUDEA : 41, 51
——— heykelleri : 68
Guti'ler : 50, 51, 85
gümüş işlemeciliği : 68
günah bilinci : 124
günah duygusu : 75
Güneş Monoteizmi : 120
güneş yılı : 122
Güney Anadolu kabileleri : 73
Güney Babylonia : 41
Gürcüstan : 82, 84
Güzel Sanatlar : 67
GYGES : 79, 81

— H —

Habeş Devleti : 113
Hacılar : 71
HAÇEPSUT : 111, 123
HADRIANUS : 103
Hadrumetum : 100
HALDİ : 83
Halep : 72, 73, 82
——— Bölgesi : 82
halıcılık : 80, 81
Halikarnassos : 71
halk : 23, 24
——— bilinci : 24
HAM : 23

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hami Dil Grubu : 118
HAMMURABİ : 25, 42, 52, 59, 60, 64
——— başı : 68
——— Codex'i : 60
——— Dönemi : 62
——— Sülalesi : 72
——— Yasaları Steli : 68
Hapiru : 97
harf yazısı : 104, 122
HARPAGOS : 88
Harran : 92, 96
Hatti : 72
Hattušaš : 38, 41, 72, 74, 75
HATTUŠİLİŠ I. : 72
HATTUŠİLİŠ III. : 73, 112
Hayber : 84
hayvancılık : 61, 80
Hazar Denizi : 84, 91
Hece Yazısı : 68
Heliopolis : 108, 119, 120
Hellas : 15, 24, 34, 83, 89
Hellen : 15, 16, 18, 19, 26, 27, 28, 34, 86, 91, 92, 100
——— alfabesi : 104
——— dili : 108
——— Dünyası : 39
——— hayranlığı : 37, 38
——— kentleri : 79, 88
——— kent devletleri : 31
——— kültürü : 37, 80
——— mitolojisi : 74
——— sanatı : 81
——— Tarihi : 18, 21, 39
——— Tarihi'nin Arkayik Dönemi : 18
——— Tarihi'nin Geçiş Dönemi : 18
——— Tarihi'nin Klasik ve Klasik sonrası Dönemi : 18
——— uygarlığı : 16
——— yazısı : 25, 122
Hellence : 16, 23, 25, 78, 92, 99, 114
——— yazıtlar : 31, 80
Hellenistik : 24, 92, 108, 114, 117
——— Devir : 97
——— Dönem : 18, 29, 91
——— Dünya : 90
——— kültür : 114
——— özellikler : 92
——— Ptolemaios'lar : 114, 117
——— Ptolemaios'lar Devleti : 108
——— Seleukos'lar : 79, 92
——— Seleukos'lar Devleti : 91
——— Seleukos'lar Dönemi : 69
——— Suriye kralları : 56
——— yönetim biçimi : 114
hellenize toplumlar : 91
Hellenizm : 18, 37, 38, 91, 123
——— Devri : 18, 114
——— Dönemi : 25, 51, 66, 103, 123
Hellenler : 23, 74, 78, 79, 80, 89, 94, 99, 100, 104, 108, 113, 121, 125
hellenseverlik : 93
Hemedan : 86
HEPAT : 75
HERAKLES : 80
HERDER, J. G. : 35, 37, 38
HERODOTOS : 22, 79, 80, 86, 107, 120
HERZFELD, E. : 42
HESIODOS : 74
HESİRE : 124
HEUSS, A. : 17
heykel : 68, 123, 124
heykeltraşlık : 68, 123
Hieratik : 121
hieroglyphikâ grámmata : 121
Hiksos : 111
——— Egemenliği : 111
——— savaş tekniği : 111
Hiksos'lar : 96, 101, 111, 118
Hindikuş Sıradağları : 84
Hindistan : 50, 62, 84
Hint-Avrupa : 82, 85, 88, 111
——— Göçü (2.) : 96
——— kökenli dil(ler) : 74, 78, 80
Hint-Avrupalı-Egeli göçmenler : 99
Hint-Avrupalılar : 48, 53, 72, 85, 96
Hint Okyanusu : 84

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hint Tarihi : 16
Hippo (Biserta) : 100
HİRAM I. : 100
historia : 11
Hitit : 24, 39, 41, 42, 64, 73, 74, 75, 112
——— başkenti : 42
——— çiviyazılı metinleri : 74
——— Devleti : 72, 73, 74, 97, 112
——— dili : 41, 74
——— edebiyatı : 74
——— egemenlik alanı : 74
——— ekonomisi : 75
——— İmparatorluğu : 73, 74, 75
——— kültürü : 73
——— pantheon'u : 75
——— sanatı : 75
——— tanrılar dünyası : 75
——— Tarihi : 41
Hititçe : 27
Hititler : 18, 38, 47, 52, 53, 72, 73, 74, 75, 85, 94, 112
Hitit-Luvi Grubu : 80
Hititoloji : 27
Hititöncesi (Hatti) : 72
——— diller : 74
——— Dönem : 75
Hiyeroglif : 16, 43, 74, 104, 109, 121, 122
Hiyeroglifler : 16, 27
HOMEROS : 79
homojen kültür : 107
homo sapiens : 23
HONS : 119
HORUS : 109, 116, 119
HÖLDERLIN : 35, 37, 38
Hristiyan : 106, 121
Hristiyanlık : 105
HROZNY : 41
HUIZINGA, J. : 13
hukuk : 59, 60, 68, 116
——— devleti : 60
——— layihaları : 49
hukuki metinler : 74
Humanitas kavramı : 34
Humanizma : 15, 16, 34
2. Humanizma : 16
Hun akınları : 17
Hurri : 54, 64, 75, 111
——— Egemenliği : 96
——— göçleri : 85
——— kökenli tanrı : 75
——— kökenli yöneticiler : 82
——— ülkesi : 82
Hurrice : 83
Hurriler : 53, 72, 85, 94, 96
hürler : 63

—I İ—

Irak : 45, 46
İbrani : 24
——— Devleti : 101
——— Krallığı : 101
İbranice : 95
İbraniler : 18, 94, 96, 97, 101, 104
İbranilik : 102
idealist : 38
——— yargı : 37
ideogram : 68
ikinci elden kaynaklar : 30, 31, 32
ilk dünya hakimi : 50
ilk hukuk layihaları : 49
ilk reformcu : 49
İMHOTEP : 109, 122, 123
İmparatorluk Dönemi (Roma Tarihi) : 19
İNANNA : 65
İNANNA-İŠTAR : 65
İncil : 106
individüalist temel : 124
indolog : 16
İndus Irmağı : 15
İndus Kültürü : 48
İndus Vadisi : 62, 84
İNNİN : 65
İnsan topluluğu : 23, 24
İran : 15, 18, 42, 46, 50, 53, 55, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93
——— Yaylası : 46

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İSKENDER : 114
——— Tarihi araştırmaları : 37
İskenderiye (Aleksandria) : 114
——— Kitaplığı : 29
İskit(ler) : 55, 82, 86, 87, 89, 91
İslam Dünyası : 29
İslamiyet : 105
İspanya : 15
İsrail : 55, 101, 105
——— Devleti : 55, 97, 102
İsrailoğulları : 96, 97
İssin Sülalesi : 51
2. İssin Sülalesi : 53
İssin Yasaları : 59
İssos : 90
İstanbul : 35, 38, 123
İşçiler : 61
İŠKUR : 65
İŠPUİNİ : 82
İŠTAR : 65
——— Kapısı : 68
İŠTUVEGU : 87
İtalya : 17, 18, 24, 34, 37
IULIANUS : 93
IULIUS AFRICANUS : 77
IULIUS CAESAR : 122
ius talionis : 59
IUSTINIANUS : 17
İzmir :38
İznik :17

—J—

Japon : 16
——— Tarihi : 16
Jenealoji : 120
JORDAN, J. : 41

—K—

KA : 120
kabartma sanatı :68, 124
Kabul Vadisi : 84
Kadeş Muharebesi : 73, 112
Kafkaslar : 53
Kahire : 38, 43, 108
kahramanlık öyküleri : 36
kakma sanatı : 68
Kalah (Kalhu) : 40, 54, 67
kalay : 100
Kalde Devleti : 56
Kalde'liler : 55
Kaldu (Kalde) : 55
Kalhu (Kalah) : 40
Kalkolitikum : 46, 71, 95
KAMBYSES I. : 88
KAMBYSES II. : 89, 113
KAMOSE : 111
Kappadokia : 51, 52, 72
Karadeniz : 50, 71, 72
Karatepe : 75
Kargamış : 75, 77, 97, 111
Kar'lar : 80
Karmel Dağları : 96, 99
Karmel Geçidi : 96
Karmir-Blur (Teşebaini) : 82
Karnak : 110
Kartaca : 100
Kas : 112
——— Egemenliği : 53, 85
——— Göçleri : 85
———Sülalesi : 53
Kas'lar : 53, 61, 85
katip : 117, 121
kaya kabartmaları : 75
kaya mezarları : 78, 123
kaya resimleri : 74, 75
kaya tapınakları : 123
kaynak(lar) : 26, 28, 29, 30, 31, 32, 77
——— bilgisi : 26, 39
———eleştirisi : 28
kehanet merkezi : 79
Kenan (Ülkesi) : 42, 101, 105
Kenanca : 95, 96, 97
kent : 64
——— devletleri : 48, 73, 74, 95, 96, 97, 99
——— kültürü : 95
——— uygarlığının oluşması : 18

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kerkük : 42
KHEOPS : 103, 123
KHEPHREN : 109, 124
Khorsabad Köyü : 40
Kıbrıs : 50, 55, 62, 100
Kızıldeniz : 89, 100, 107, 110
Kızılırmak : 72, 74, 79, 86
Kilikia : 71, 72, 77, 80
kil tablet : 42
——— arşivi : 74
——— kitaplığı : 55
Kimmer(ler) : 55, 77, 82, 113
——— akınları : 79
———istilası : 86
Kimmersonrası Dönem : 78
Kiš : 48, 49, 67
kitaplık : 40, 55, 69
Klasik Arkeoloji : 34, 35
Klasik Dönem : 28
Klasik Eskiçağ :34
——— Tarihi : 34, 35
——— Tarihi araştırmaları : 35
——— yazarları : 39
klasik filolog : 30
Klasik Filoloji : 27, 34, 38
Klasikler : 35
kodifikasyon : 60, 64
Koine Hellencesi : 78
KOLDEWEY, R. : 41
kollektif eserler : 37
kolonizasyon : 99
kolosal : 40
Kommagene : 77
konuşma dili : 55, 63
Konya : 71
Koptça : 121
Kopt Kilisesi : 121
Kopt yazısı : 121
kopya(lar) : 29, 32, 35, 40
Korinthos : 71
kozmik tanrılar : 65, 119
köleler : 63, 64, 118
kral listeleri : 48, 69
kral mezarları : 42, 49
kral mezarlığı : 81
kral yazıtları : 83, 89
Kral Yolu : 79
kraliyet arşivi : 42
kraliyet sanatı : 66
Krallar Vadisi : 123
krallık anayışı : 60
Krallık Dönemi (Roma Tarihi) : 19
KROISOS : 79, 80, 81, 88
kronikler : 29
Kronoloji : 21, 43
kronolojik araçlar : 69
KSERKSES : 46, 80, 89, 100
Ktesiphon : 92, 93
Kudüs : 56, 97, 101, 102, 103
KUH : 119
Kummuhi (Kommagene) : 77
kurban : 66, 120
kursiv yazı : 121
Kuş (bölge, devlet) : 109, 111
Kuššara : 72
Kutsal Ruh (Hristiyanlıkta) : 106
Kuzey Afrika : 100
Kuzey Suriye : 45, 50, 52, 53, 62
——— alfabetik çiviyazısı : 104
Küçük Asya : 15, 50, 79, 80, 86, 90
kült : 65, 69, 71, 78, 80, 105, 120
——— biçimleri : 65
——— dili : 51, 63
——— reformu : 102, 105
——— yapıları : 71
Kültepe : 52, 72
——— Eski Assur ticaret belgeleri : 52
kültür birliği : 24
kültür dili : 25
kültür ileticisi : 104
Kültür Tarihi : 25
kültür ulusu : 24
Kültürel Antropoloji : 24
Kültürel Tarih : 22
KYAKSARES : 86, 87
KYBELE : 78, 80
KYROS I. :88
KYROS II. : 47, 56, 87, 88, 102
KYROS (Genç) : 89

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

—L—

Lagaš : 41, 48, 49, 51, 65
——— Sülalesi : 48
Larsa Sülalesi : 52
Latin : 16
——— yazısı : 25
Latince : 16, 25, 31
——— yazıtlar : 36
LAYARD, A. H. : 40
lehçe : 95
LEPSIUS, R. : 43
Leptis : 100
Lesbos : 80
Libya : 107
Libyalılar : 110, 112, 118
Lidya : 79, 80, 86, 88
——— ayakkabıları : 80
——— Bölgesi : 77
——— Devleti : 77, 79, 87
——— dili : 80
——— dini : 80
——— kültürü : 80
——— ordusu : 80
——— sanatı : 81
——— Sülalesi : 81
——— tümülüsleri : 81
Lidyalı(lar) : 79, 80
Lindos : 71
linear alfabe : 104
linguistik bulgular : 118
Liçt : 110, 123
literatür : 14
——— bilgisi : 39
liturjik : 121
T. LIVIUS : 35, 36
Louvre Müzesi : 40
LUCIUS VERUS : 92
LUCULLUS : 92
LUGALZAGGESİ : 49, 50
Luksor Tapınağı : 112
Luristan : 50, 86
——— Bölgesi : 42
Luvi : 72, 74, 75
——— kökenli hiyeroglif : 74
Luvi'ler : 73
Lübnan : 50, 95

—M—

MACCHIAVELLI, N. : 34, 35
madencilik : 80
Madrid : 38
Magnesia Muharebesi : 79
Makedonya : 37, 77, 89, 97
Makkabi'ler : 103
Málaga : 100
Malatya : 75, 97
mal mübadelesi : 62
Malta : 100
Man Devleti : 86
MANETHO : 108
MARDUK : 65
Mari : 42, 51, 52, 62, 96
Mari'li Zimrilim'in Sarayı : 67
Marksist Tarih Anlayışı : 19
Maryani : 53
MASPERO, G. : 44
Mastaba : 122
MATAR KUBİLE : 78
Matematik : 125
materia : 11
Materyalist Tarih Anlayışı : 13
Medeni Hukuk : 116
Media : 92
Med : 82, 88
——— birliği : 86
——— Devleti : 87
——— egemenlik alanı : 87, 88
——— kabileleri : 86
——— ülkesi : 86
Medler : 18, 54, 55, 56, 79, 86, 87, 88
Medinet Habu : 123
——— Tapınağı : 113
Medum : 109
megaron : 71
Megiddo : 111
mektuplar : 28
Melite : 100
Memphis : 109, 110, 119, 120

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

——— Serapis Tapınağı : 120
memurlar : 117, 118
MEN : 78
MENES : 109
MENTUHOTEP : 110, 123
MENUAS : 82
MERENPTAH : 112
Merimde : 107
mermer işçiliği : 80
Mermnad'lar Dönemi : 81
Mermnad'lar Sülalesi : 79
Mersin : 72
MESİLİM : 49
metal : 83, 104
——— işlemeciliği : 124
metod : 14
MEYER, E. : 15, 38, 39
Mezolitik Dönem : 95
Mezopotamya : 15, 18, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 84, 85, 92, 95, 96, 107, 109, 110, 111, 118, 119, 120, 121, 125
——— astrolojisi : 70
——— edebiyatı : 69
——— kültürü : 67, 69, 94
——— matematiği : 70
——— mimarisi : 67
——— sanatı : 67, 68, 85
——— siyasal alanı : 97
——— teolojisi : 65
Mezopotamyalılar : 68
MİTA : 77
Mısır : 5, 16, 17, 26, 31, 41, 43, 46, 47, 53, 55, 56, 62, 73, 79, 83, 87, 89, 90, 91, 96, 97, 101, 102, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125
——— ahalisi : 117, 118
——— anıtları : 43
——— bilimi : 125
——— Devleti : 108, 109
——— Dilbilimi : 43
——— dili : 97, 111, 118
——— dini : 43, 44, 112, 119
——— Din Tarihi : 43, 120
——— edebiyatı : 43, 124
——— Egemenliği : 94
——— Filolojisi : 43
——— firavunu : 73, 96
——— grameri : 43
——— Güneş Takvimi : 122
——— Hiyeroglifleri : 43
——— hukuk sistemi : 116
——— kültürü : 107, 112
——— mimarisi : 122
——— mitolojisi : 124
——— Müzesi : 43
——— pantheon'u : 120
——— piramidleri : 80
——— Prehistoryası : 43
——— sanatı : 43, 122
——— takvimi : 122
——— ticareti : 119
——— yazısı : 122
——— yazıtları : 43
——— yönetim biçimi : 114
Mısırlılar : 18, 94, 108, 110, 121, 125
MİDAS : 77
——— Kenti : 78
Midilli : 80
Miken : 18, 96
——— ticaret kolonisi : 96
Miletos : 38, 74, 79
Mimari : 67, 78, 83, 122
Mitanni : 112
——— Devleti : 53, 72, 73, 82, 85, 111
MITHRIDATES I. : 92
Mitoloji : 42, 124
mitolojik bir dünya anlayışı : 120
mitolojik tradisyon : 109
mitos (mythos) : 74
Moabit'ler : 97
mobilyacılık : 124
MOMMSEN, TH. : 36, 37
monarkh : 60, 116
monarşik yönetim : 95

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

monoteist : 105
monoteizm : 105, 112, 120
MONTESQUIEU, CH. DE : 35
Monumentum Ancyranum : 32
MORENZ, S. : 44
MORGAN, J. DE : 41
Motye : 100
mozaik : 68
MURŠİLİŠ I. : 72
MURŠİLİŠ II. : 73
Hz. MUSA : 97, 102, 105
Musul : 40, 46, 55
Muški : 77
Muški'li MİTA : 77
MUT : 119
MUVATTALİŠ : 73, 112
mühürler : 74
Mümbit Hilal : 46, 51, 94
müneccimlik sanatı : 69
Mykale Muharebesi : 21
Mykenai : 38
MYKERINOS : 109
mythos (mitos) : 36

— N —

NABONİD : 56, 88
Nairi Ülkeleri : 82
NANNA : 65
NANNASİN : 65
Napata : 113
NAPOLYON : 121
NARAMSİN : 50
——— Kabartması : 68
natüralist : 122
Nazareth : 111
NEBUKADNEZAR II. : 56, 100, 102
NEBUPOLASSAR : 56
NEHO : 100
Neolitikum : 42, 46, 71, 84, 85, 95, 107
nesnel : 31, 37
Neša : 72
NIEBUHR, G. B. : 35, 36, 40
Nikaia Konsili : 17
Nil : 89, 107, 108, 110, 118, 122
——— Deltası : 107
——— Takvimi : 122
——— taşkınları : 107, 122
——— Vadisi : 107
NILSSON, M. P. : 39
Nimrud : 40, 42
NİNGİRSU : 65
Ninive : 40, 55, 67, 86
Nippur : 41, 42, 48, 65
Nisbi Kronoloji : 21
NOFRETETE : 112
Nubia : 109, 110, 111, 113
Nubia'lılar : 110
NUH : 23
——— oğulları : 23
NUT : 119, 120
Nuzi : 42
Nümizmatik : 27, 34, 36
——— kaynaklar : 27

— O —

obelisk : 123
obje : 13
objektivite : 29, 30
onluk sayı sistemi : 68
ordu : 64, 118
organizasyon : 117
Olympia : 38
Oriental Üslup : 83
Orkhoe : 56
Orontes : 97, 99
Orta Anadolu : 72
Orta Assur : 59
——— Devleti : 53, 54
Orta Asya : 84
Orta Bronz Devri : 72, 95
Ortaçağ : 18, 29
——— İslam Dünyası : 29
——— Tarihi : 17
Orta Devlet (Mısır) : 123, 124
Orta Dicle Bölgesi : 45, 52
Ortadoğu : 46, 71
Orta Elam Devleti : 53

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Orta Fırat Bölgesi : 42, 51, 57
Orta Hukuk (Mezopotamya) : 59
Ortataş Devri : 95
OSIRIS : 120, 121
Osmanlı Devleti : 37
otonom : 88

—Ö—

öbür-dünya düşüncesi : 66, 120, 121, 124
Ölüdeniz : 96
ölülerin yüceltilmesi : 66
Hz. ÖMER : 93
Önasya : 15, 16, 17, 24, 25, 26, 41, 42, 50, 68, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 104, 107, 111, 117
Örf-Adet Hukuğu : 60
özel mülkiyetin doğuşu : 49
öznel : 31
öznellik : 13

—P—

PAETATUA : 55
Paideia : 34
Paleolitik Dönem : 71, 95, 107
Palermo : 100
Palmyra : 54
pantheon : 75, 83, 120
PAPAS : 78
papirolog : 28
Papiroloji : 27, 34
papirolojik çalışmalar : 39
papirolojik kaynaklar : 27
papirus : 27, 28, 30, 31, 121, 125
paralı askerler : 80
Paris : 43, 123
PARROT, A. : 42
Parsua : 88
Part : 91, 92, 93
——— Arsakid'ler Sülalesi : 93
——— Devleti : 91, 92
——— hellenseverliği : 93
Parthia : 91
partikülarizm : 110, 113
Partlar : 57, 91, 92
patriarkal : 116
Pazarlı : 78
Peloponnessos Savaşları : 89
Pentateukhos : 102, 105
Pergamon Krallığı : 79
Pers : 47, 80, 88, 89, 91, 92, 93, 100, 102, 113, 114
——— Akhaimenid Sülalesi : 91
——— Devleti : 56, 79, 83, 88, 89, 90, 93
——— Dönemi : 85, 90, 97
——— Egemenliği : 91, 102, 113, 114
——— İmparatorluğu : 88, 89, 91
——— saray seremonisi : 89
——— satraplığı : 79, 113
——— Savaşları : 24, 89
——— Sülalesi : 69, 90, 93
——— valileri : 102
——— yazışma dili : 97
Persçe : 40, 88
Persepolis : 42
——— Sarayları : 40
Persler : 56, 57, 79, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 102, 117
Pessinus : 78
PETRIE, M. F. : 43
PHRAORTES : 86
piktografik yazı : 68
piramid(ler) : 109, 120, 122, 123, 124, 125
Pire : 100
PİSİRİS : 77
Plastik Sanatlar : 67
Plataiai Muharebesi : 21
PLDANS : 80
Polatlı : 77
polis : 31
politeizm : 112
Pommern : 37
POMPEIUS : 92
prehistorik : 42
——— dönemler : 67

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

——— izler : 95
——— problemler : 42
——— yerleşim merkezleri : 42
Prehistorya : 16, 17, 43
Principatus : 32
Priene : 38
Protohatti : 72
Protohistorya : 48
Prusya : 43
PSAMMETİKH I. : 113
PSAMMETİKH III. : 113
PTAH : 120
PTOLEMAIOS : 114
Ptolemaios'lar : 114, 117
——— Devleti : 108
——— Sülalesi : 114
purpura : 104
———boyası : 99
PYTHIOS : 80

— R —

rahibe : 66
rahip : 49, 56, 65, 66, 121
rahip-kral : 48, 60, 61
rahipler : 117, 118
——— sınıfı : 65
RAHOTEP : 124
RAMSES II. : 73, 112, 123
RAMSES III. : 96, 112, 113
RAMSES XI. : 113
RANOFER : 124
Ras Şamra (Ugarit) : 42, 96, 104
RAWLINSON, H. C. : 40, 69
RE : 121
reform : 49, 64
renkli seramik : 46
resimli hece yazısı : 104
resim sanatı : 68, 124
resmi dil : 114
RIENZO C.DI : 34, 35
ritual : 66, 74, 120
Rodos : 100
Roma : 15, 16, 19, 24, 26, 27, 28, 34, 38, 91, 92, 103, 114, 120, 123
——— Antikitesi : 37
——— Asia Eyaleti : 79
——— askeri teşkilatı : 31
——— Cumhuriyet Tarihi : 18
——— Cumhuriyeti : 34
——— Devleti : 91
——— devlet kurumları : 36
——— devlet teşkilatı : 31
——— Devri : 108, 114
——— Dönemi : 31, 114, 123
——— Dünyası : 39
——— eski hukuk eserleri : 36
——— Eyaleti : 114
——— Eyaletleri Tarihi : 36
——— Hukuku : 36
——— İmparatorluğu : 15, 17, 25, 31, 57, 93
——— İmparatorluk Dönemi : 34
——— İmparatorluk Dönemi Tarihi : 31
——— İmparatorluk Tarihi : 18
——— imparatoru : 32, 35
——— Tarihi : 18, 19, 35, 36, 37
——— uygarlığı : 16
Romalılar : 23, 34, 92, 93, 94, 103, 117
Romalı tarihçi : 31, 35, 36
ROSTOVTZEFF, M. : 39
Rozetta Taşı : 121
Rönesans : 15, 30, 68, 69
RUSA I. : 82
RUSA III. : 82

— S —

saban : 46
SABAZIOS : 78
Sakkara : 109, 124
——— piramid yazıtları : 124
Salamis : 100
Salihli : 77
SALMANASSAR III. : 54, 86, 88
SALOMON : 100, 101
Salt Kronoloji : 21
SAM : 23

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sam'al (Zincirli) : 97
Samaria : 55, 97, 101, 102
Samarit'ler : 102
Sami : 48, 51, 64, 65, 95, 96, 118, 119
——— dalgaları : 95
——— Diller Grubu : 40
——— kökenli kavimlerin egemenliği : 50
——— kültürü : 96
——— lehçesi : 95
——— tanrıları : 65
Samiler : 49, 50, 54, 69, 95, 97, 99
——— Batı Samileri : 47, 52, 63
——— Doğu Samileri : 63
Samileşme Dönemi : 51
SANCTIS G.DE : 39
SANHERİB : 55
SANTAS : 80
SAPPHO : 80
saray : 42, 64, 69, 89
——— ekonomisi : 61
——— halkı : 95
——— kitaplığı : 69
——— nazım sanatı : 69
——— yapıları : 123
saraylar : 40, 67, 68, 69
Sardes : 77, 79, 80, 81
——— Kral Mezarlığı : 81
Sardinya : 100
SARDUR I. : 82
SARDUR II. : 82
SARDUR III. : 82
SARGON I. : 50, 52
SARGON II. : 54, 77, 82, 102
SARZEC E.DE : 41
Sasani : 91, 92
——— Devleti : 93
Sasaniler : 57, 91, 92, 93
satrap(lar) : 88, 90
——— İsyanı : 89
satraplıklar : 89, 92
SAUL : 101
savaş tekniği : 111
savunma yazıları : 28
Sayda (Sidon) :99
sayı sistemleri : 68
SCHACHERMEYR, F. : 39
SCHAEFFER, CL. F. : 42
SCHILLER : 35
SCHLIEMANN, H : 38
SCHMIDT, E. : 42
Selcukos'lar 56, 91, 92
——— Devleti : 91 98
——— Dönemi : 70
semitik harfler : 75
sentez : 14
SEPTIMIUS SEVERUS : 92
seramik : 46, 75, 95
——— eserler : 67
SERAPİS : 120
——— tapınağı : 120
serf : 79
SESOSTRIS III. : 110
SETH : 119
SETHE, K. : 43
SEVERUS ALEXANDER : 93
Sicilya : 100
Sidon (Sayda) : 99
Sihem : 97, 101, 110
sikke : 27, 30, 80
——— basımı : 81, 92
silindir yazıt : 41
SİMON BAR KOHBA : 103
Sina : 122
——— Yarımadası : 107, 110, 113
Sinear : 45
sinolog : 16
sistematik kazılar : 38
siteler : 48
siyasal birlik : 24
siyasal kuruluşlar : 74
Siyasal Tarih : 22
Slavlar : 16
SOBEK : 119
Somali : 119
Sosyal Antropoloji : 24
sosyal reformlar : 49
sosyo-ekonomik yapı : 31
Sovyet Ermenistanı : 82, 84
soylu kültürü : 95

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Soylular Meclisi : 74, 75
söylevler : 28
sözcük listeleri : 69
Sparta : 79
Sphinks : 124
standart yapıt : 39
step bölgeleri : 84
stratigrafi : 48
Subartu : 52
subjektif : 29, 32
subjektivite : 13
Sudan : 43, 110
suffiks : 71
Sumer : 16, 45, 47, 59, 60, 64, 65, 66, 68
———— dili : 41, 48
———— din anlayışı : 64
———— Dönemi : 41
———— kent devletleri : 48
———— kültürü : 50, 51, 52, 54
———— metinleri : 41
———— Rönesansı : 51, 68, 69
————sözcük listeleri : 69
———— şiiri : 69
———— tanrıları : 65
Sumer-Akkad Kültürü : 51, 52, 54
Sumerce : 27, 63
Sumerler : 16, 18, 40, 48, 49, 51, 63, 65, 67, 68, 69, 125
Sumeroloji : 27
Sur (kent) : 99
Suriye : 45, 46, 50, 54, 56, 72, 73, 74, 75, 79, 82, 94, 96, 97, 101, 103, 104, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 119, 122
Suriye-Arabistan Çölü : 101
Suriye-Arap stepleri : 71
Suriye-Filistin : 18, 98, 104, 11,
Susa : 40, 41, 42, 53, 68, 79, 80, 85
Susa I Devri : 85
süje : 13
Süveyş Boğazı : 107
Syrakusai : 100
ŠAMAŠ : 65
ŠAMŠİ-ADAD I. : 52

—Ş—

şarkılar : 105
ŠARRUKİN : 50, 54
Şattülarap : 45
şekel : 62
şiir : 42
ŞU : 119
ŠUPPİLULİUMA : 73
ŠUTRUKNAHHUNTE I. : 85

—T—

tablet : 42, 55, 68, 69, 74
TACITUS : 23, 27, 32
Tahran : 38
tahta : 104, 119
———— işçiliği : 80
———— oymacılığı : 124
talio : 59
TAMMUZ : 65
tanrı jenealojileri : 120
tanrı-kral : 52, 60
tanrılar : 65
Tanrı'nın Yasası (Tora) : 102
tapınak : 49, 51, 65, 66, 67, 112, 124
———— ekonomisi : 61
———— sosyalizmi : 49, 61
———— yapıları : 42
tapınaklar : 40, 123
tarafsızlık : 29, 37
tarım : 46, 61, 80
Tarih Bilimi : 21, 22, 24
tarih eseri : 28
tarih öğrenimi : 32
tarih yöntemi : 14
tarihçi : 35
Tarihi Coğrafya : 22, 35
Tarihi İskan Bilgisi : 22
Tarihi Politik Coğrafya : 22
Tarihi Ülkeler Bilgisi : 22
Tarih'in konusu : 12
Tarih'in tanımı : 13
Tarih'in temel bilimleri : 14
Tarihöncesi : 16

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tarihsel gözlem : 26
tarihsel metinler : 74
tarihsel teşhis : 14, 26
Tarih'te insan kavramı : 23
Tarih'te tekkezlilik : 14
TEİSPES : 88
tekstil : 80, 81
TELEPİNU : 75
Tel-Halaf Kültürü : 46, 52
Tel-i Bakun : 84
Tello : 41
Temel Bilimler : 27, 28
teokratik : 60
———— yönetim biçimleri : 117
Teoloji : 65, 105, 106, 125
teolojik spekülasyonlar : 120
Tepe-Gavra Kültürü : 46
Tepe Sialk : 84
terminoloji : 11
TEŠEBA : 83
Tešebaini (Karmir-Blur) : 82
TEŠUP : 75, 83
Tevrat : 23, 39, 40, 46, 101, 105, 106
tez ve antitez : 28
Theb : 110, 111, 112, 119, 120, 123
Thera : 100
Thinis : 103
THOTH : 119
THUTMOSIS I. : 111
THUTMOSIS III. : 111
Tıb : 69, 125
Tİ : 124
ticaret : 62, 68, 99, 100, 104, 110, 119
———— kolonileri : 51, 72, 96
ticari sözleşmeler : 32
TİGLATPİLESAR I. : 53, 54, 77
TİGLATPİLESAR III. : 54, 82
Tiryns : 38
Toprakkale : 82
Tora : 102, 105
Toroslar : 45, 50, 71
tradisyon : 12, 69, 105, 109
traditio : 36
TRAIANUS : 92
Trakya : 73, 77, 83
Transkafkasya : 84
tribunus : 34
Troia : 38, 71, 72
Tufan Olayı : 46
TUKULTİ-NİNURTA I. : 54
Tunus : 100
Tušpa : 82
TUTANKHAMUN : 112
TUTHALİA IV. : 75
tüccar : 80, 100
tümülüs : 78, 80, 81
Türk Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü : 38
Türkiye : 12
Türkler : 35
Türkmenistan : 84, 91
Türk Tarih Kurumu : 38
Türk üniversiteleri : 38
tütsü : 70
Tyros : 95, 99, 100

—U—

Ugarit : 42, 73, 95, 96, 104
Ugaritçe : 95
ulaşım : 99
ulus : 24
ulusal birlik : 24
ulusal duygu : 24
Umma : 49
Ur : 42, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 65, 66
———— I. Ur Sülalesi : 48
———— III. Ur Sülalesi : 51, 85
Urartu : 82, 83, 86
———— Devleti : 54, 82, 86
———— devlet yapısı : 83
———— dili : 83
———— edebiyatı : 83
———— kültürü : 83
———— metal tekniği : 83
———— pantheon'u : 83
Urfa : 93
Urmiye Gölü : 84, 88
Uruk : 41, 42, 48, 49, 51, 56, 65, 67, 68

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

——— Devri : 47, 48
URUKAGİNA : 49, 64
——— Reformları : 64
UTİ : 65
Utica : 100
UTU-ŞAMAŠ : 65
uydu devlet : 102
uydu devletler birliği : 74

— Ü —

ücretli asker(ler) : 97, 118
ücretsiz işçiler : 61
üfürükçülük : 70
üniversal : 37, 38
——— Tarih : 12, 15

— V —

VALERIANUS : 93
Van : 82
——— Gölü : 82
vasal : 82, 92
——— devlet : 73
——— krallık : 92
vecizeler : 105
VESPASIANUS : 103
vezir : 116, 117
VURUŠEMU : 75

— W —

Warka (Uruk) : 48
WEIER, T.H. : 10
WILCKEN, U. : 39
WINCKELMANN, J.J. : 35, 37
WINCKLER, H. : 41
WOLF, F.A. : 19
WOOLEY, L. : 42

— Y —

YAHOVA : 97, 105
Yahudi : 102, 103
Yahudilerin Babil Esareti : 102
Yahudilik : 102
YAHVE : 97, 105
yaratıcı tanrılar : 120
Yardımcı Bilimler : 27
YARİH : 95
yasa kodifikasyonu : 64
yasa metinleri : 32
YASEF : 23
yazı : 16, 17, 18, 25, 26, 28, 85, 109
yazıcı : 117, 118
——— okulları : 117
yazılı destan : 42
yazılı efsane : 42
Yazılıkaya : 75
yazılı kaynaklar : 26, 27
yazının bulunması : 18
yazınsal (edebi) kaynaklar : 27
yazısız kaynaklar : 27
yazışma dili : 97
yazışmalar : 41, 74
yazıt : 28, 31, 32, 35, 43, 68, 78, 80, 83, 86, 89, 113, 124, 125
yazıtlar : 27, 30, 36, 40
YEHU : 102
Yemen : 54
Yeni Assur Devleti : 40, 54
Yeni Assur Dönemi : 59, 68
Yeni Babil : 100
——— Devleti : 47, 56, 97
——— Dönemi : 65, 67
Yeni Babilliler : 94, 102
yeniden doğuş düşüncesi : 66
Yeni Devlet (Hitit) : 73, 74, 75
Yeni Devlet (Mısır) : 96, 123, 124, 125
Yeni Elam Devleti : 85
Yeni Hukuk (Mezopotamya) : 59
Yeni Humanizma : 30, 38
Yeni Pers Devleti (Sasaniler) : 91, 92, 93
Yenitaş Devri : 95
Yerihc : 95
YEROBEAM II. : 102
yer ve zaman : 12
Yesreel Ovası : 96

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yıldız falı : 66
yıllıklar : 74
Yordan Bölgesi : 97
Yordan Irmağı : 96
YOSUA : 97
yönetim : 68
———— biçimleri : 117
———— organizasyonu : 117
yöntem : 16, 17
yöresel tanrılar : 119
Yuda : 101, 102
———— Devleti : 56, 97
———— Kabilesi : 101
Yukarı Habur : 53
———— Vadisi : 85
Yunanistan : 15, 37, 38
yüzey araştırmaları : 44

— Z —

Zağros Bölgesi : 88
Zağros Dağları : 50, 84, 85
Zağroslar : 45
Zalpa : 72
zanaat : 62
zanaatkar : 80, 100, 119
ZERDÜŞT : 86
ZEUS : 78
ziggurat : 65, 67
ZİMRİLİM : 67
Zincirli : 75, 97
ZOROASTRES : 86

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

Prof. Dr. Orhan Oğuz Kütüphanesi
M0151377

N : 975-400-028

.000 TL.

